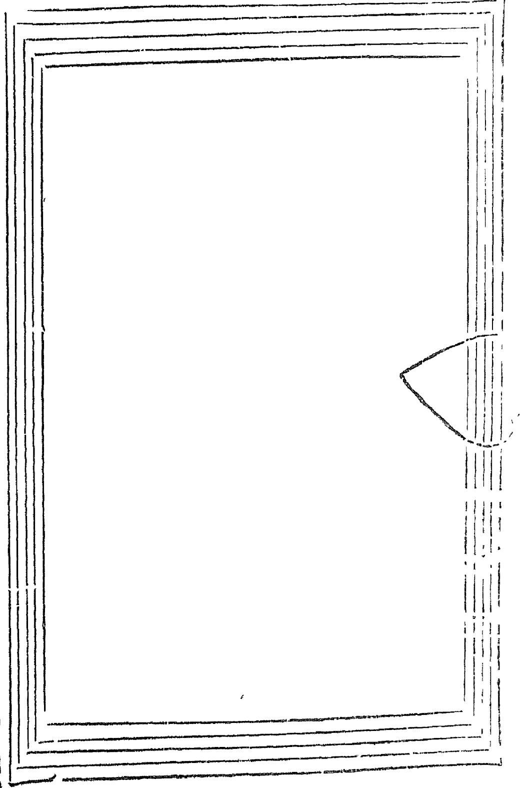
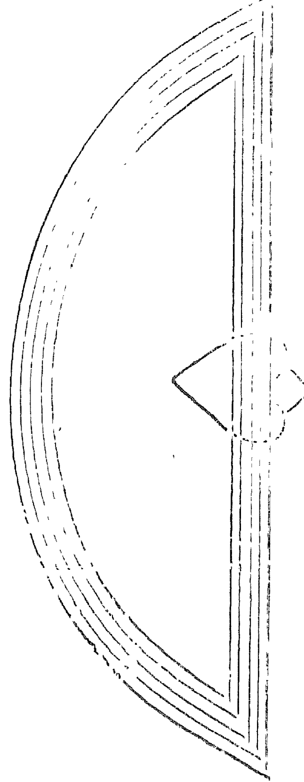
16043

चित्र निरंक पृष्ठ १७

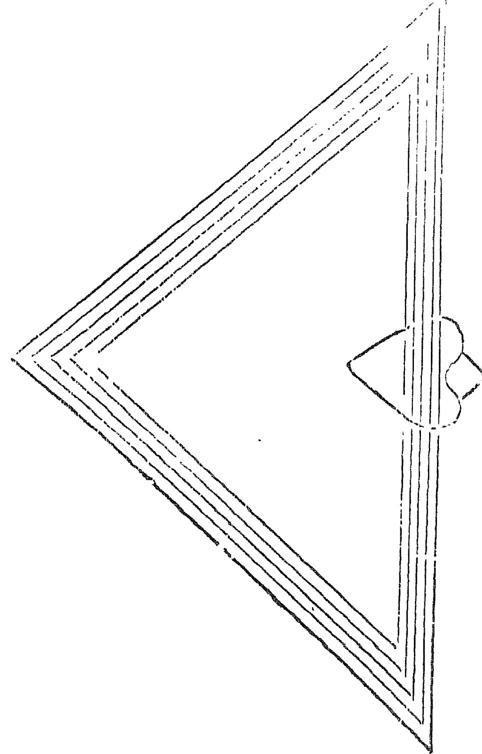
चतुष्कोणास्रकुण्डम्

अर्द्धचन्द्रकुण्डम्

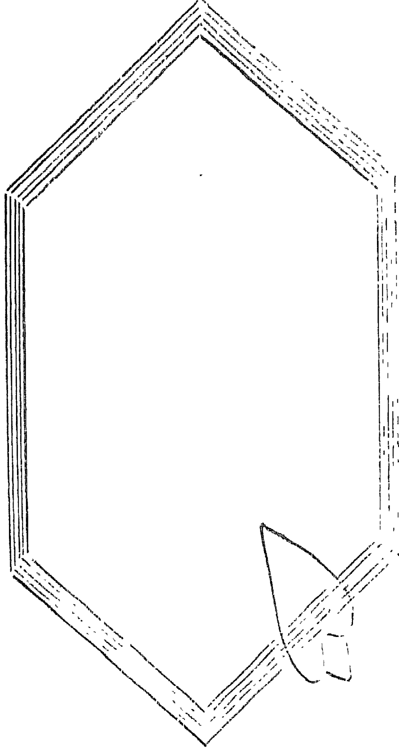

त्रिकोणकुण्डम्

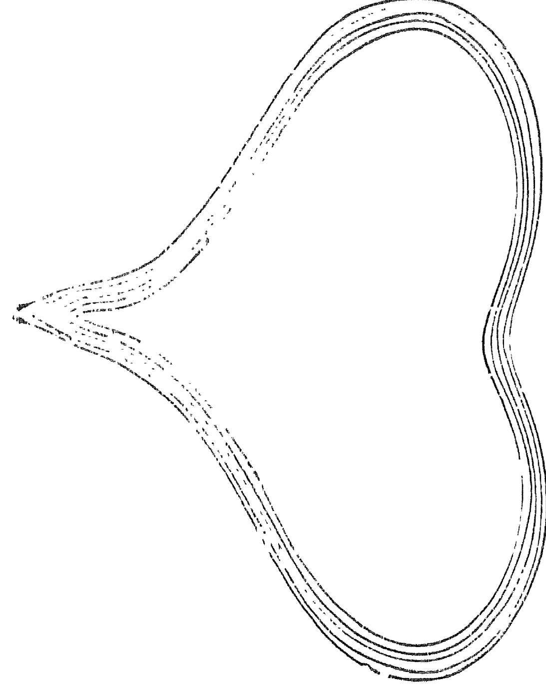

चित्र निरुक्त पृष्ठ १७

समषडस्रकुण्डम्

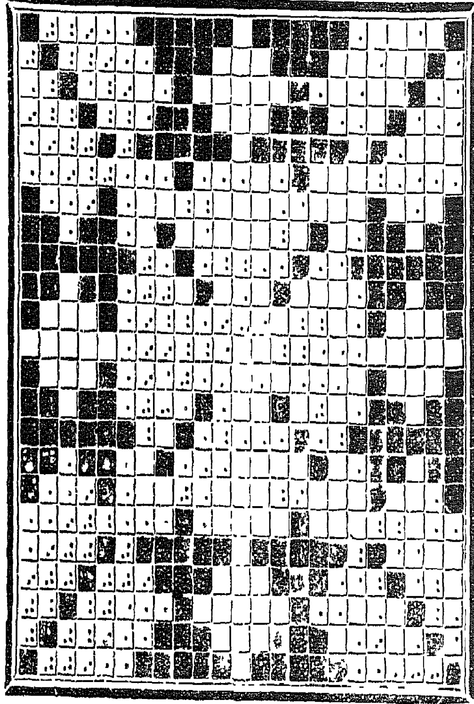

योनिकुण्डम्

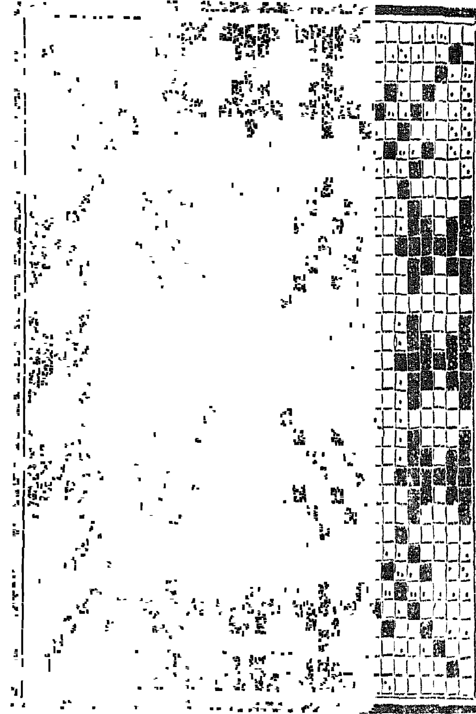

तीनों चित्र निरंक पृष्ठ १९

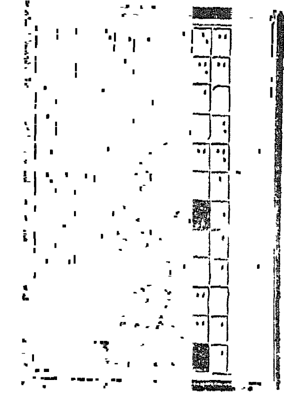
॥ चतुर्विंशतिरेखात्मकमष्टलिंगतोभद्रमिदम् ॥२४॥

॥ अथ हरिहरात्मकं द्वादशलिंगतोभद्रं षट्त्रिंशद्रेखात्मकम् ॥३६॥

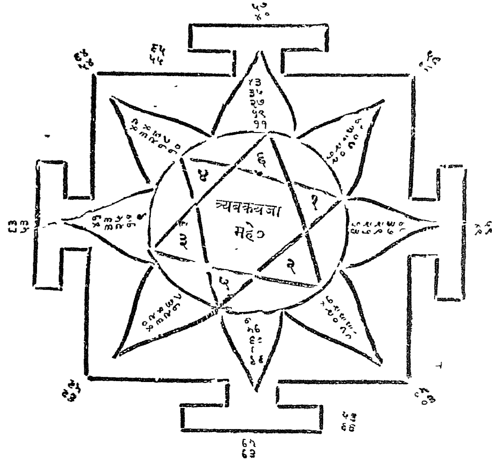

(एकलिंगतोभद्रं देवीमंत्रानुष्ठानयोग्यं गौरीतिलकमंडलमिदम्)

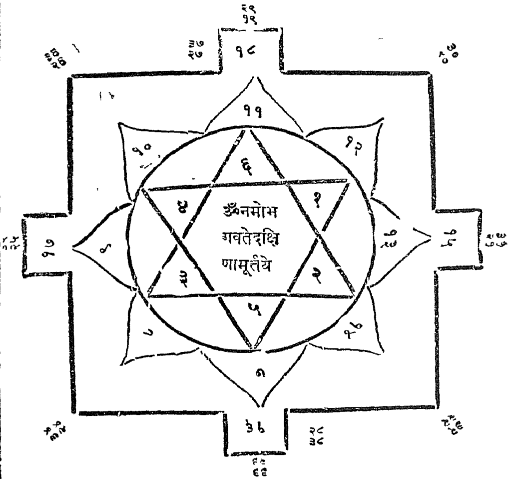
त्र्यंबकयन्त्रमिदम्.

चित्र निरंक पृष्ठ १२१

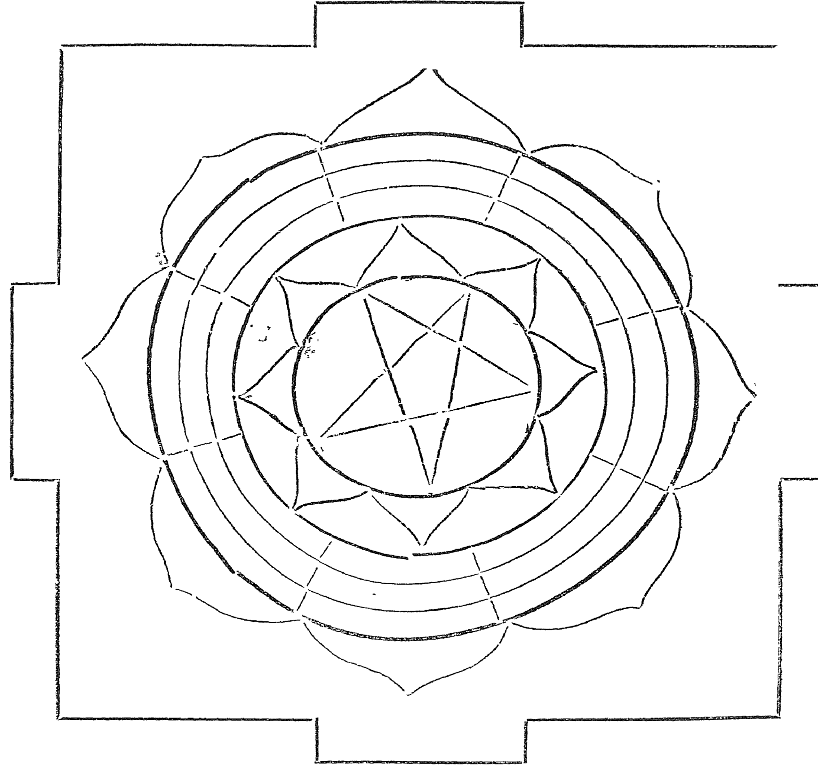
॥ श्रीदक्षिणामूर्तिमंत्रयंत्रम् ॥

चित्र सांक पृष्ठ १८७

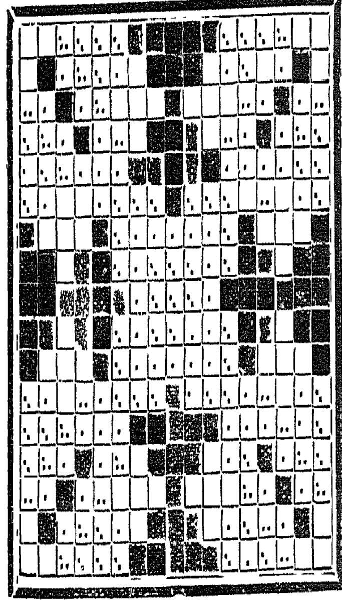

श्रीमहामृत्युंजययंत्रमिदम् ।

सांक पृष्ठ १२४

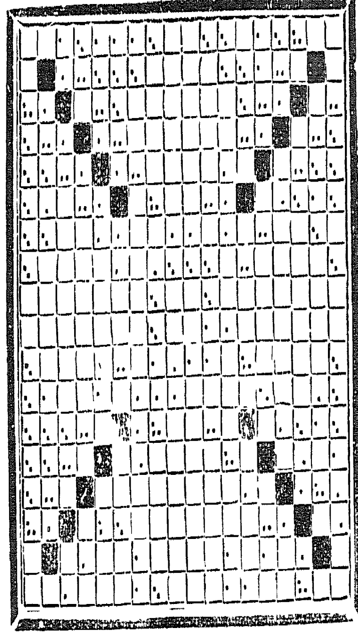

॥ अथाऽष्टादशरेखात्मकं चतुर्लिंगतोभद्रम् ॥

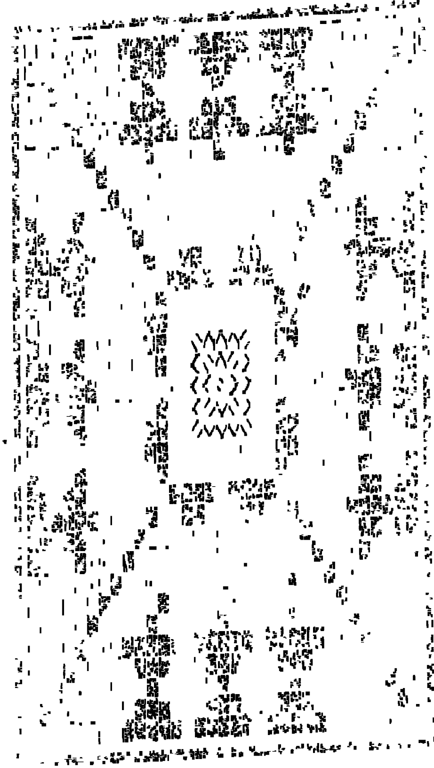
चित्र निरंक पृष्ठ १९

॥ सर्वतोभद्रमण्डलमिदम् ॥

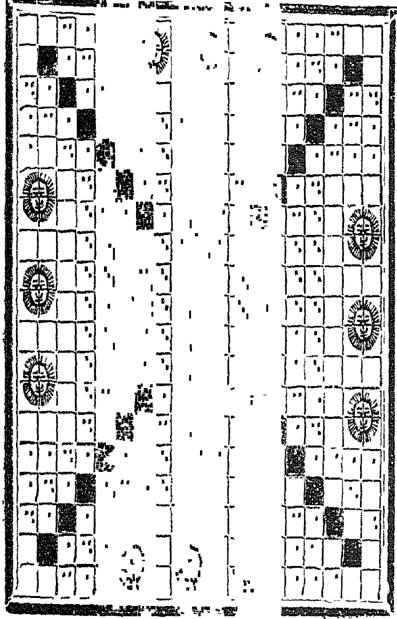
चित्र प्रांक पृष्ठ ०२

॥ रुद्रयामलोक्तं चतुस्त्रिंशद्रेखात्मकं द्वादशलिंगतोभद्रमिदम् ॥

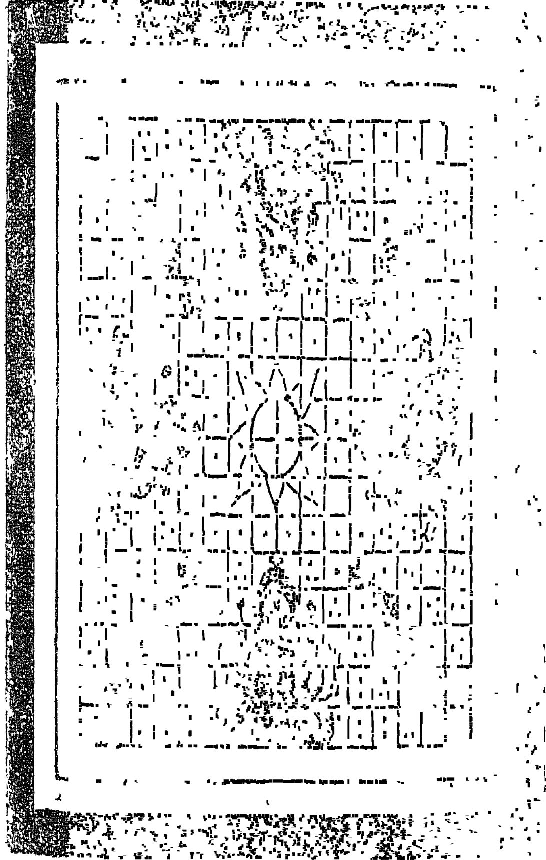
चित्र निरंक पृष्ठ ०२

॥ श्रीसूर्यमन्त्रानुष्ठोपयोगिसूर्यभद्रमण्डलम् ॥

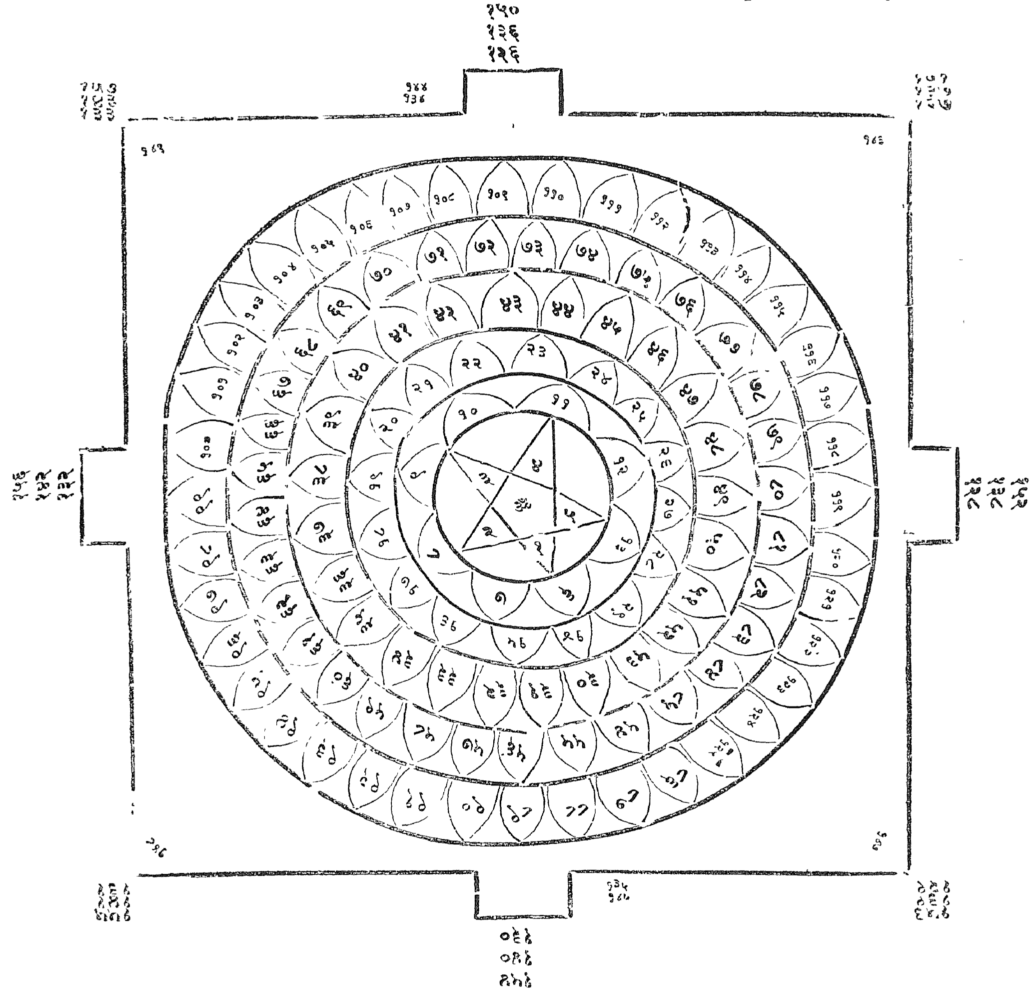
दोनों चित्र-सं० पृष्ठ ९४

॥ [illegible] ॥

॥ श्री रुद्रयंत्रमिदम् ॥ स्कांदे ॥

चित्र निरंक पृष्ठ १४८ (बडायन्त्र देखो)

पूज्यपूज्यकयोमध्ये प्राची प्रकल्प्य यन्त्रपूजा कार्या ।

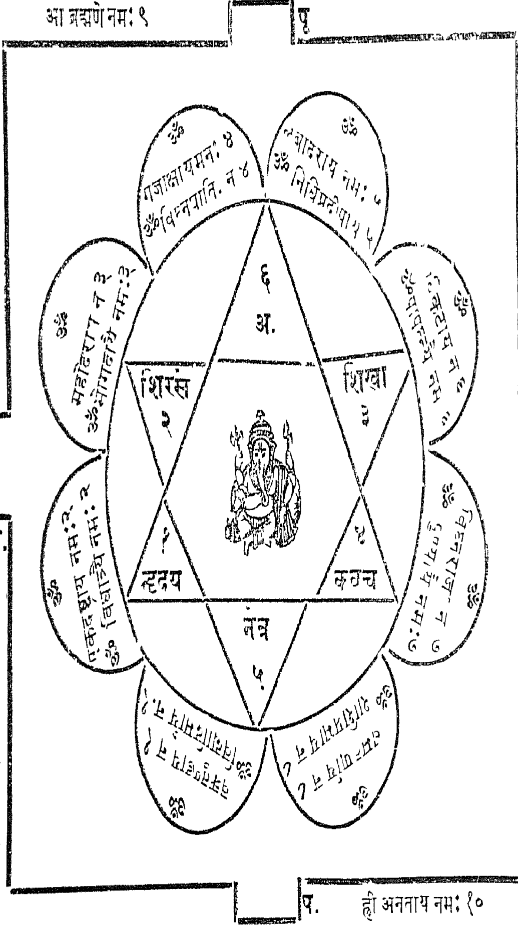
अ. प्र.

॥ ६ ॥

॥ गणपतियंत्रमिदम् ॥

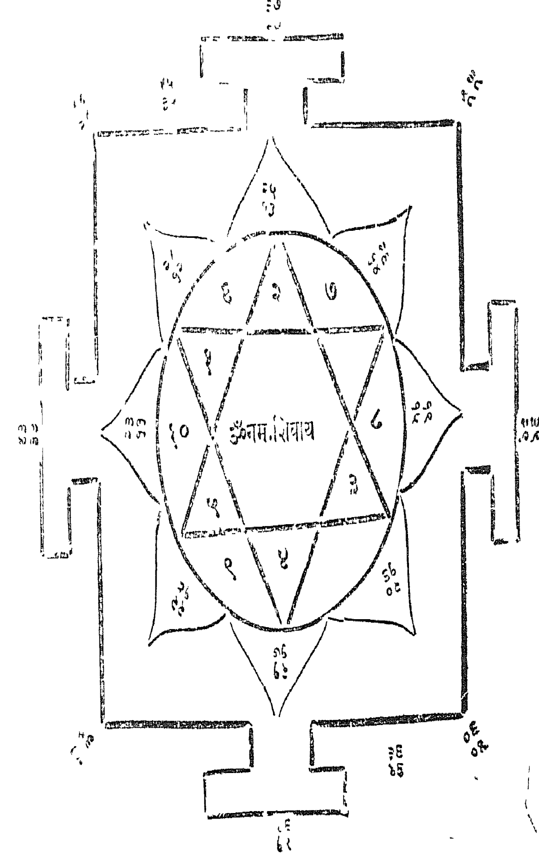
चित्रनिरंक पृष्ठ ११३

पद्माय नमः वज्राय नमः ॐ ल इन्द्राय नमः १

शिवयन्त्रमिदम् ।

चित्र रांक पृष्ठ १२८

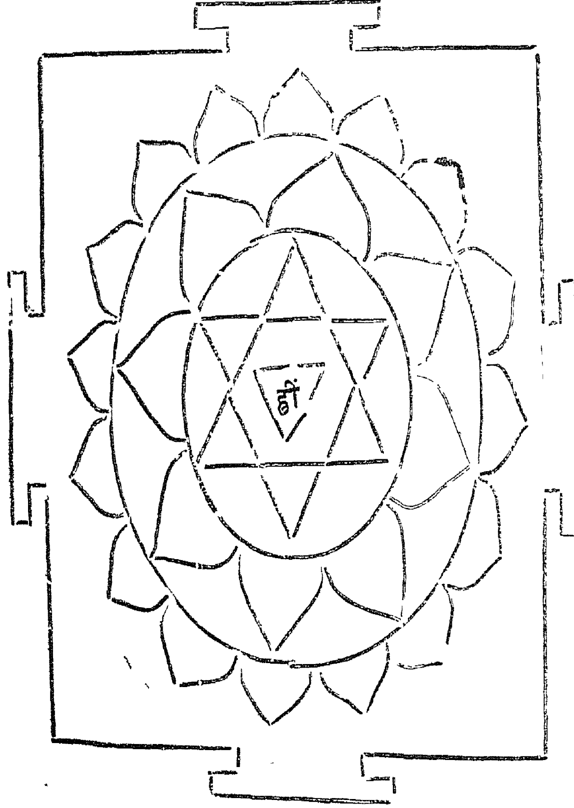

कुं० चित्र.

॥ ६ ॥

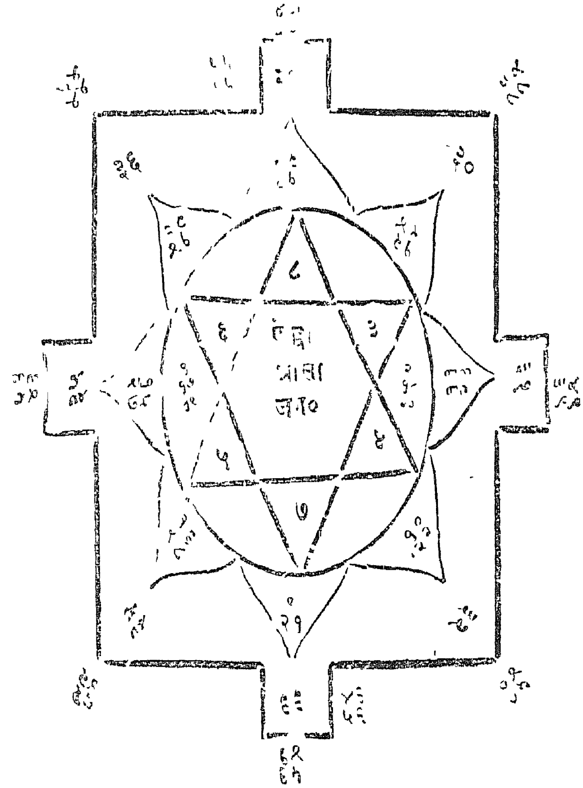
॥ चण्डिकायन्त्रमिदम् ॥

सांक पृष्ठ २२६

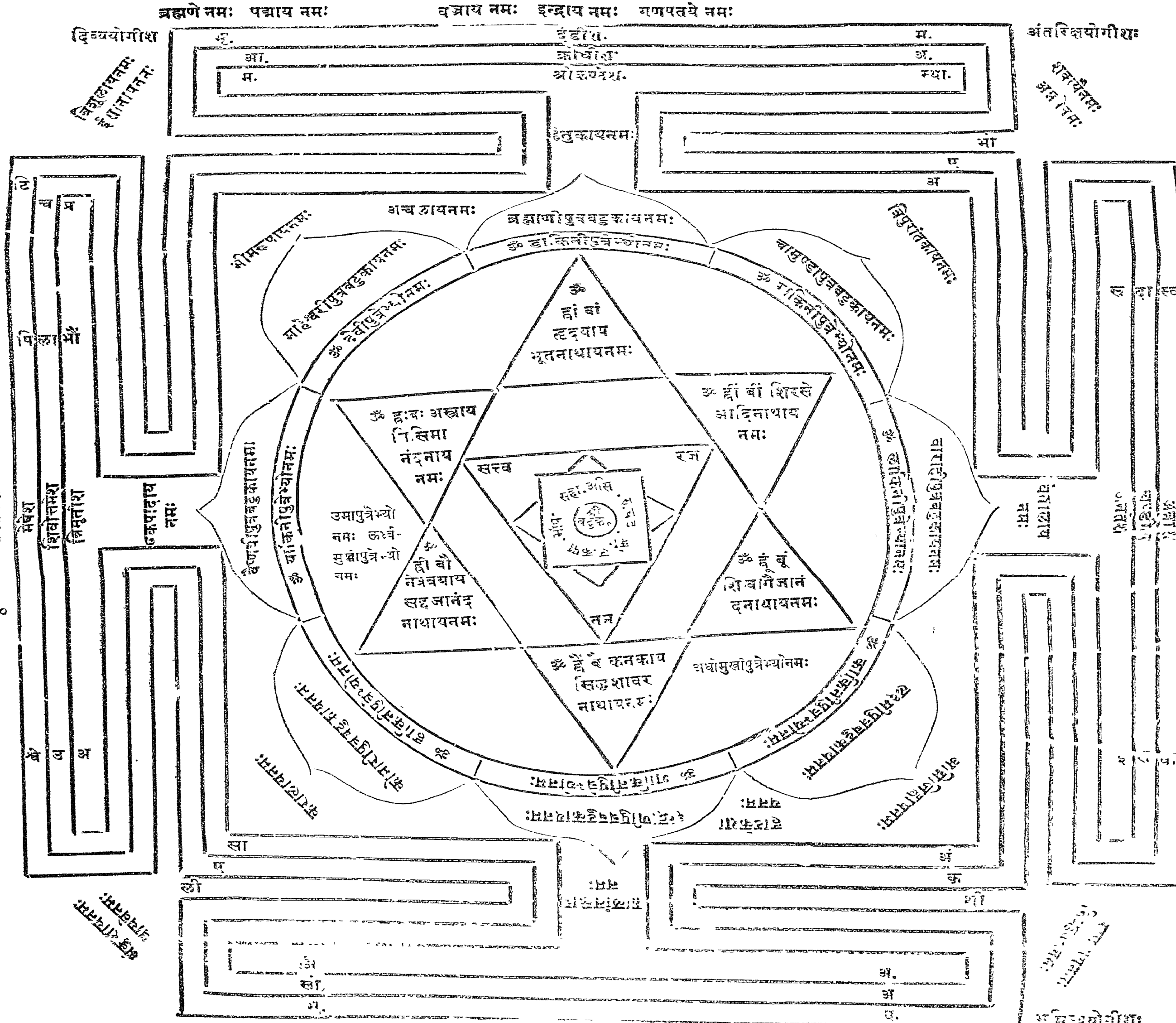

॥ श्रीमहालक्ष्मीयन्त्रम् ॥

निरंक पृष्ठ २३६

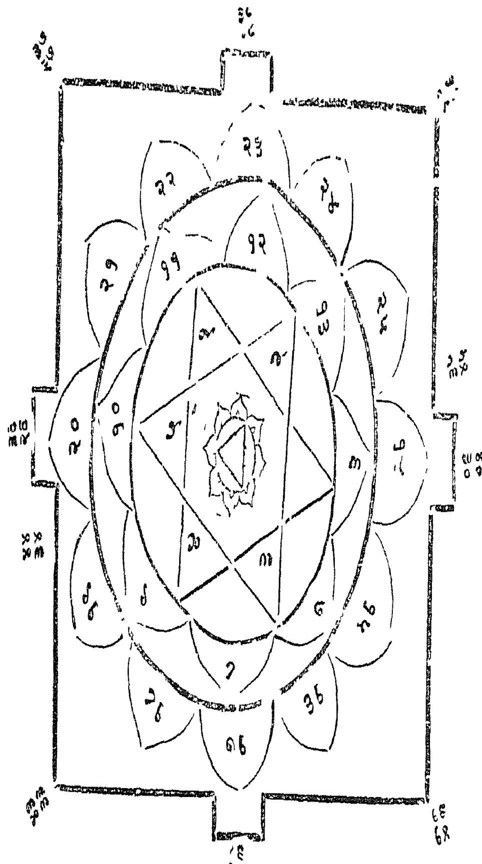

श्रीआपदुद्धारणबटुकभैरवयन्त्रं सदृग्वतं सबीजं समंत्रमिदम्.

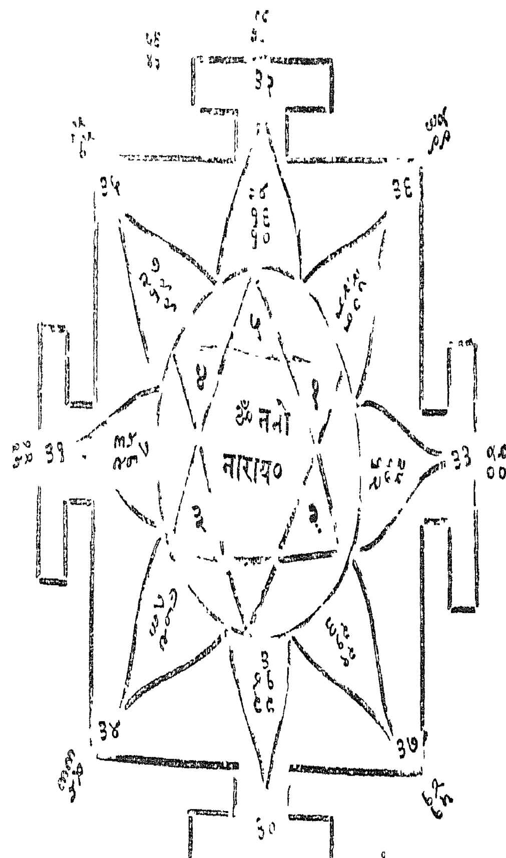
॥ श्रीगायत्रीपूजायन्त्रमिदम् ॥

सांक पृष्ठ २५८

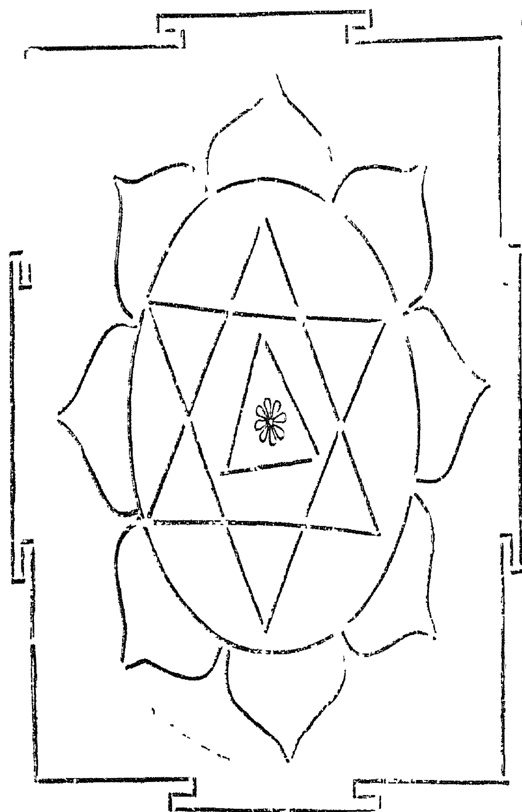
॥ श्रीनारायणमन्त्रानुष्ठानपूजायन्त्रम् ॥

निरंक पृष्ठ २६७

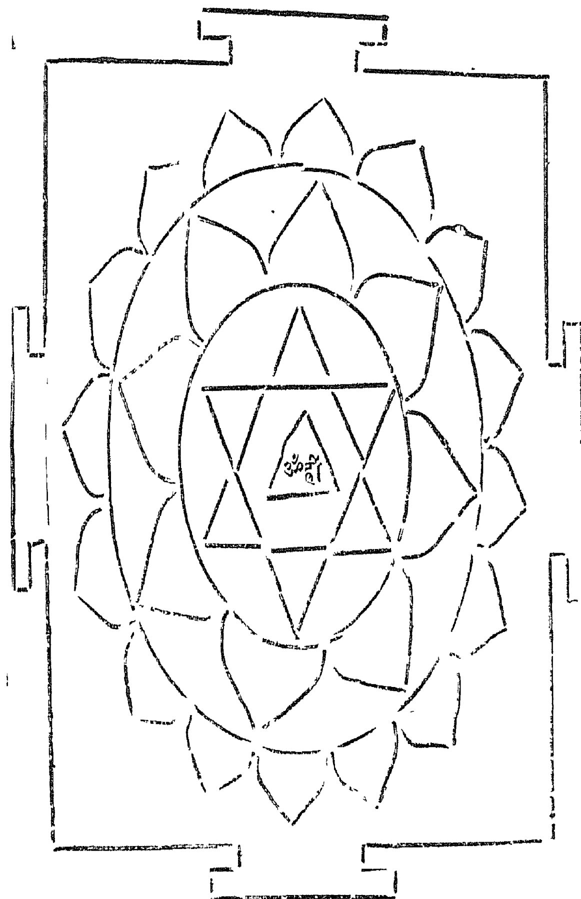
॥ श्रीबटुकभैरवयन्त्रमिदम् ॥

चित्र सांक पृष्ठ १८२

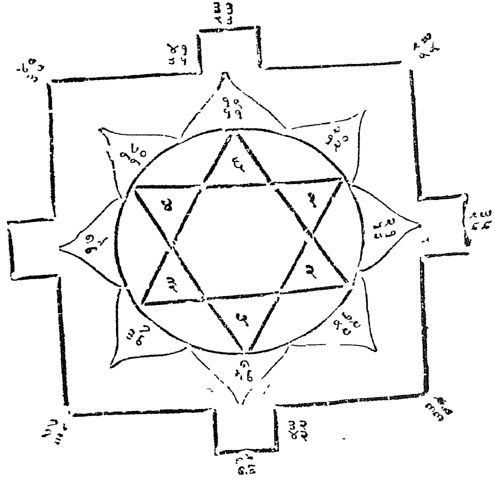
॥ श्रीदेवीयन्त्रम् ॥

सांक पृष्ठ २०७

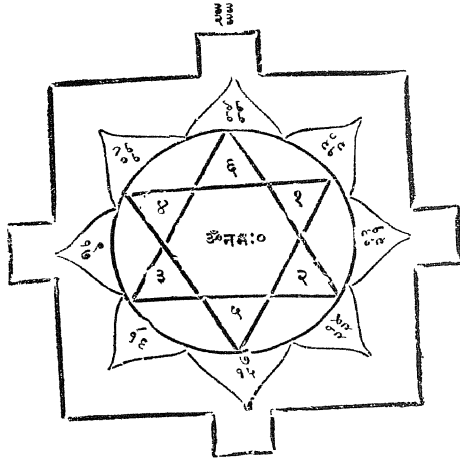
॥ श्रीसरस्वतीयन्त्रमिदम् ॥

सांक पृष्ठ २४६

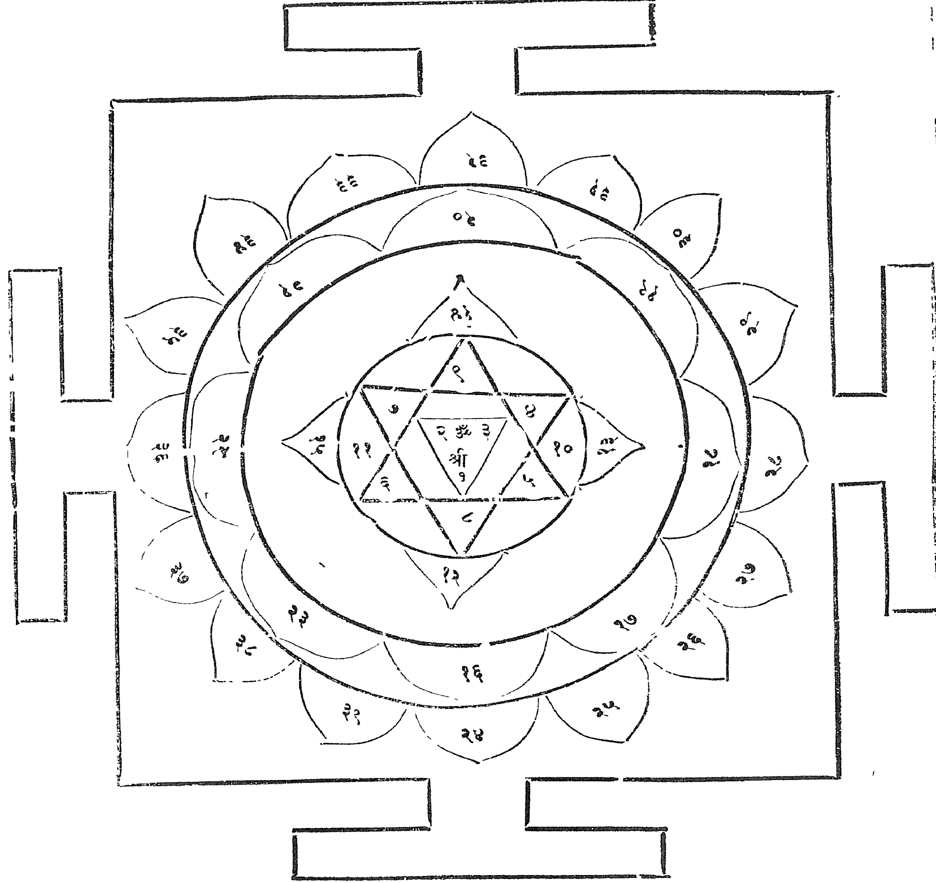
॥ श्रीगंगायन्त्रमिदम् ॥

निरंक पृष्ठ २५

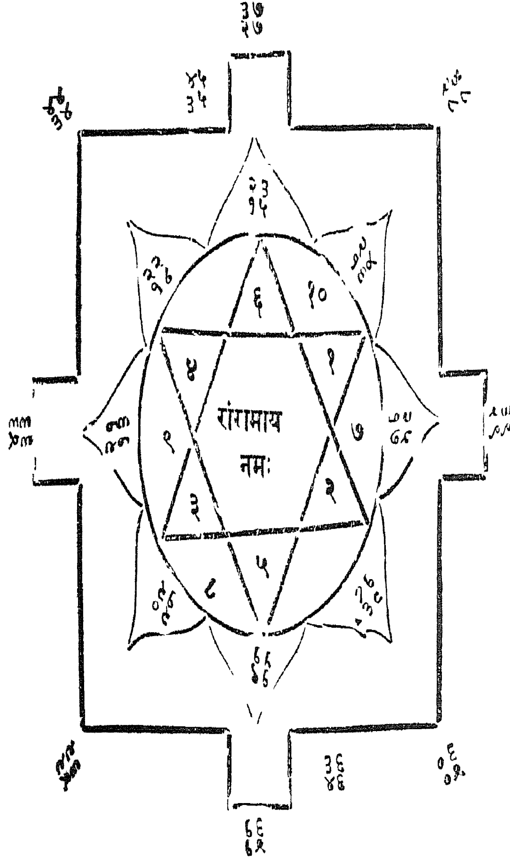
॥ श्रीअन्नपूर्णापूजायन्त्रम् ॥

निरंक पृष्ठ २४९

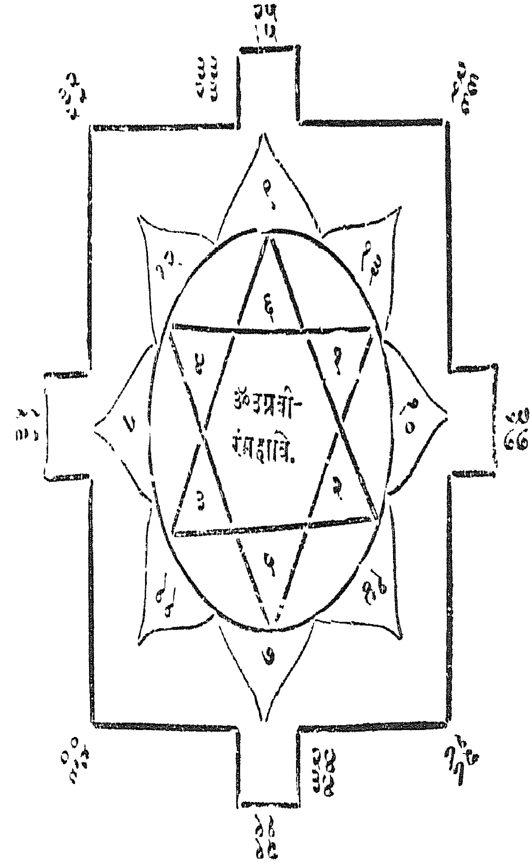
॥ श्रीरामयन्त्रमिदम् ॥

सांक पृष्ठ ७१

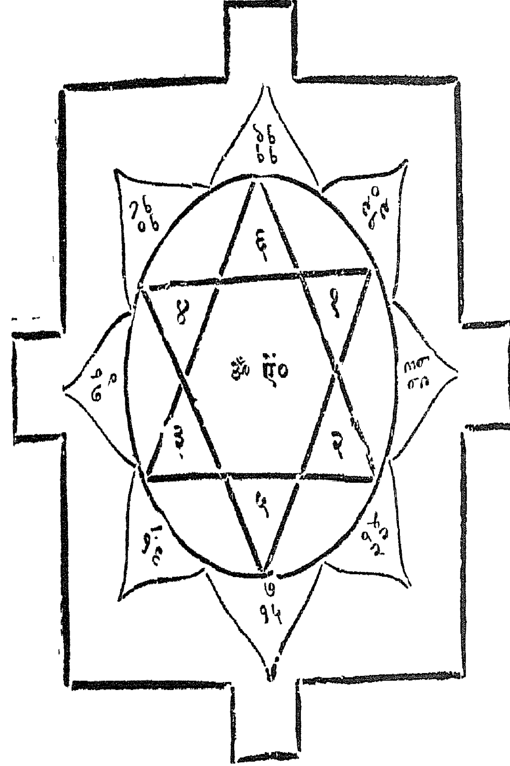
॥ श्रीनृसिंहयन्त्रमिदम् ॥

निरंक पृष्ठ १५६

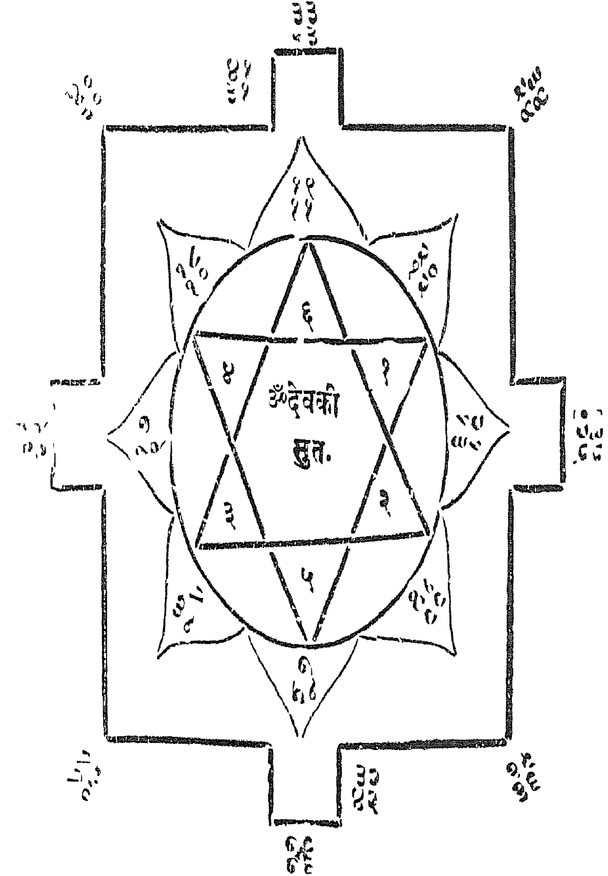
॥ श्रीगोपालयन्त्रमिदम् ॥

निरंक पृष्ठ २७९

॥ संतानगोपालमन्त्रपूजायन्त्रम् ॥

सांक पृष्ठ २८०

ॐ वज्राय नमः
ॐ इन्द्राय नमः १

यमाय नमः
ब्रह्मणे नमः

त्रिशूलाय नमः
ईशानाय नमः ८

शक्त्यै नमः
अग्नये नमः २

ॐ ब्राह्म्यै नमः १

ॐ वैष्णव्यै नमः ४

ॐ इन्द्राण्यै नमः ६

ॐ कौमार्यै नमः ३

गदायै नमः ७
कुबेराय नमः

दण्डाय नमः
यमाय नमः ३

१२
ॐ कुजाय नम

१३
ॐ रक्ताय नमः

११
ॐ धरात्मजायनमः

१४
ॐ भूमिपुत्रायनमः

ॐ सामगानां कृपाकर. १०

ॐ भूमिदाय नमः १५

९
ॐ लोहि-तांगायनमः

८
ॐ लोहितायनमः

१६
ॐ अंगारकायनमः

ॐ सर्वकामविरोधकाय नमः ७

ॐ यमाय नमः १७

६
ॐ महाकायायनमः

१
ॐ मंगलाय नमः

१८
ॐ सर्व रोगप्रहारिणेनमः

ॐ धनप्रदायनमः ४

ॐ भूमिपुत्रायनमः २

ॐ सृष्टिकर्त्रेनमः १९

५
ॐ स्थिरा-सनायनमः

३
ॐ ऋणहर्त्रेनमः

२०
ॐ सर्व-कामफलप्रदायनम

२०
ॐ वृष्टिहर्त्रेनमः

ॐ चामुण्डायै नमः ७

ॐ माहेश्वर्यै नमः २

ॐ महालक्ष्म्यै नमः ८

ॐ ब्राह्म्यै नमः १

खड्गाय नमः
निर्ऋतये नमः ४

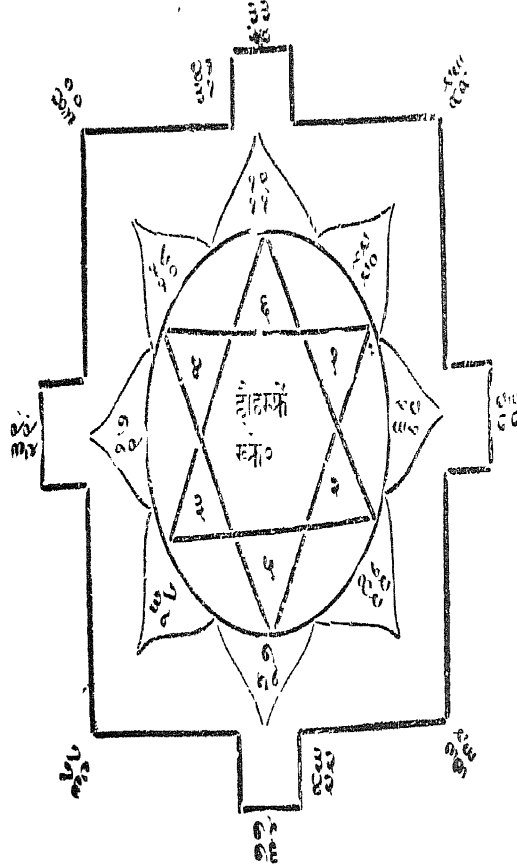
अनन्ताय नमः
चक्राय नमः

अंकुशाय नमः
वायवे नमः ६

पाशाय नमः
वरुणाय नमः ५

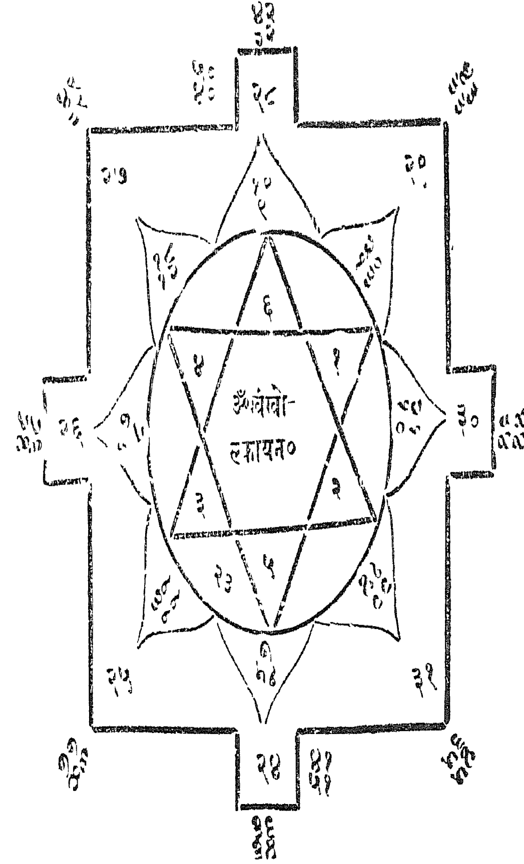
॥ श्रीहनुमत्मंत्रपूजायन्त्रमिदम् ॥

सांक पृष्ठ २०१

॥ श्रीसूर्ययन्त्रमिदम् ॥

निरुक्त पृष्ठ २२१

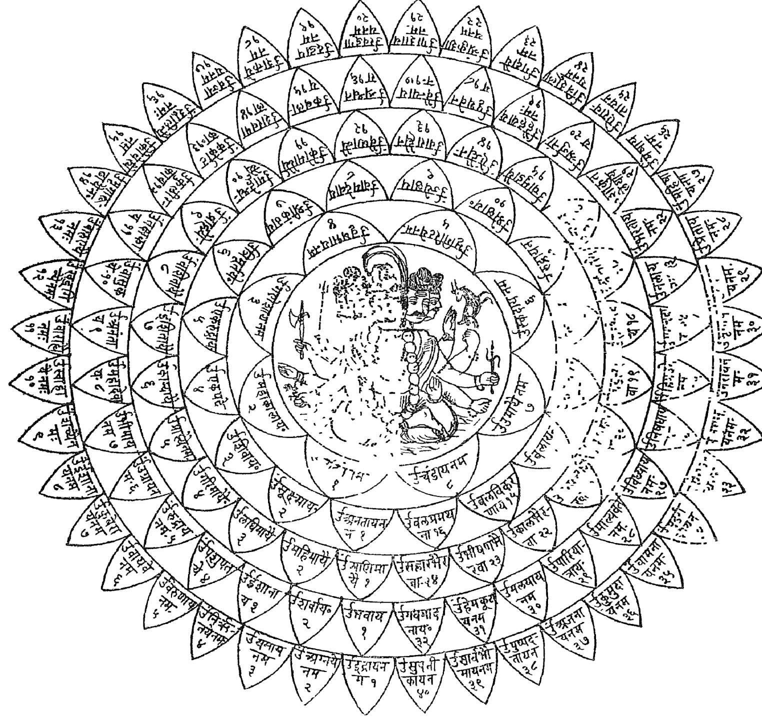
ॐ शेषाय नमः १ पू. ॐ इन्द्राय नमः १

ॐ कर्कोटकाय नमः ८
ॐ ऊर्ध्वलिंगाय नमः ४
ॐ ईशानाय नमः ८
(ईशान)

ॐ तक्षकाय नमः २
ॐ विरूपाक्षाय नमः १
ॐ अग्नये नमः २
(अग्नि)

ॐ कम्बलाय नमः ७ उ. ॐ कुबेराय नमः ७

ॐ यमाय नमः ३ द. ॐ अनन्ताय नमः ३

ॐ महापद्माय नमः ६
ॐ पशुपतये नमः ३
ॐ वायवे नमः ६
(वायव्य)

(पूज्यपूजकयोर्मध्ये प्राचीस्याद्यंत्रलेखने.)

ॐ वासुकये नमः ४
ॐ विश्वरूपाय नमः २
ॐ निर्ऋतये नमः ४
(निर्ऋति)

ॐ वरुणाय नमः ५ (पश्चिम) ॐ शंखपालाय नमः ५

भूमिका ।

अद्य खलु सकलभूतलनिवासिनामार्यजनानां पुरतः किंचिद्विज्ञापनं लिखितुमस्मदीयं मनोऽतितरामानन्दमाधत्ते प्रवर्तयति च सत्परिश्रमाभिनन्दनाय । तत्किमपि कथमपि वर्ण्यमानममुं प्रार्थनाञ्जलिं निजसपर्यायै समभिनन्दन्तु सभ्यजनाः । भोः विद्वांसो महाप्राज्ञाः भवतु मनितमेतद्यदस्मिन् भारतवर्षे स्वभावतो मनुष्यमात्रस्य चित्ते दुःखनिवृत्तिपूर्वकसुखोपलब्धिस्पृहा तिष्ठत्येव परञ्च सा महर्षिप्रणीतपरमपुनीतसिद्धान्तग्रन्थावगतिगम्याऽस्ते । यतः–"पुण्यस्य फलमिच्छन्ति पुण्यं नेच्छन्ति मानवाः । न पापफलमिच्छन्ति पापं कुर्वन्ति यत्नतः ॥" वयं सुखिनः स्यामेति सर्वेऽपि कामयन्तु किंतु तत्साधनभूतानि कर्माणि सर्वदैवोपेक्षन्ते । तत्सुकर्मविजिज्ञापयिषया भगवान् स्वयं वेदरूपेणाऽऽविर्भूय ब्राह्मणद्वारा प्रकाशितवान् । " एतं विदन्ति वेदेन तस्माद्वेदस्य वेदता " या० व० ॥ " वेदाः स्थानानि विद्यानां धर्मस्य च चतुर्दश " इति स च भगवान् वेदः कर्मकांडोपासनाकांडज्ञानकाण्डभेदात्त्रिविधः । तत्र पूर्वाचार्यैः प्रथमं कर्मकांडस्य गणना विहिता । दृष्टान्तोऽप्यत्र यथैकं शुष्ककाष्ठं कारुयन्त्रकर्मद्वारा संस्कृतं सत्कांचित्संज्ञां प्राप्य बहुमूल्यं जायते तथैव कर्मकांडद्वारा संस्कृतशरीरः पुमानुपासनाकांडज्ञानकांडाधिकारी सम्पद्यते । यथा–" यः क्षत्रदेहं परितज्य टङ्कः स गाधिपुत्रो गृहमभ्युपैति " इत्यादि ब्र० सू० शास्त्रयोनित्वात् १।१।२॥ क्षत्रियत्वगतेश्चोत्तरत्र चैत्ररथेन लिङ्गात् १।३।३५॥ संस्कारपरामर्शात्तदभावाभिलापाच्च १।३।३६ ॥ या० व० " मातुर्यदग्रे जायन्ते द्वितीयं मौंजिबन्धनात् ॥ ब्राह्मणक्षत्रियविशस्तस्मादेते द्विजाः स्मृताः ॥ १ ॥ निषेकादिश्मशानान्तो मंत्रैर्यस्योदितो विधिः ॥ तस्य शास्त्रेऽधिकारोऽस्मिन् ज्ञेयो नान्यस्य कस्यचित् ॥ २ ॥ " मानवे " राजा राजसूयेन स्वाराज्यकामो ज्योतिष्टोमेन यजेत " " कुर्वन्नेवेह कर्माणि जिजीविषेच्छतं समाः । एवं त्वयि नान्यथेतोऽस्ति न कर्म लिप्यते नरे " " यस्य पर्णमयी जुहूर्भवति न स पापं श्लोकं शृणोति इत्येव " यदेव विद्यया करोति श्रद्धोपनिषदा तदेव वीर्यवत्तरं भवति " छां० उ० "जनको ह वै वैदेहो बहुदक्षिणेन यज्ञेनेजे" बृ० दा० ॥ छां० उ० "यक्ष्यमाणो ह वै भगवन्तोहमस्मि" य० वे० ॥ "तमेव विदित्वाऽति मृत्युमेति नान्यः पन्था विद्यतेऽयनाय" उल्लिखितकर्मकांडकर्तव्यताकसप्रमाणश्रुतिनियमानुसारेण कर्मकांडमावश्यकीयं बुद्ध्वा मुद्रितमुद्र्यमाणशांतिप्रकाशसंस्कारप्रकाशश्राद्धप्रकाशादिकर्मकांडनिबन्धनिर्माणरूपप्रयासो मयाऽन्वकारि । तदनन्तरमिदानीमुपासनाकांडमावश्यकीयं बुद्ध्वाऽयमनुष्ठानप्रकाशनामोपासना

निबन्धनिर्माणरूपप्रयासोऽन्वकारि च 'तत्र च इतिहासः पुरावृत्तम्' इत्याभिधानिकवचनात्तंत्राणां पुरावृत्तत्वेनेतिहासत्वम् "इतिहासपुराणानि पंचमो वेद उच्यते" इत्यादिवचनकदम्बादितिहासत्वेन वेदत्वं च सिद्धमतः सर्वाण्यप्यनुष्ठानानि वैदिकानि विहितानि । यतः-" वेदप्रणिहितो धर्मो ह्यधर्मस्तद्विपर्ययः । वेदो नारायणः साक्षात्स्वयंभूरिति शुश्रुम " इति वचनस्य जागरूकत्वाद्वैदिकानुष्ठानानामेवोपासनाकांडत्वात्त्रिविधवेदस्य सिद्धिरित्यलम् ॥

सोऽयमनुष्ठानप्रकाशनिबंधो विचारकांडपद्धतिकांडपुरश्चरणकांडैस्त्रिधा विभक्तस्तत्रापि तत्प्रकरणैर्बहुधा विभक्तः सन् तत्तद्देवतानुष्ठानानि साङ्गोपाङ्गानि द्रढयति । अयं ग्रंथः श्रीवेङ्कटेश्वरभक्तिपरायणश्रीवैष्णवधर्मनिष्ठ-श्रीकृष्णदासात्मजखेमराजश्रेष्ठिना मुद्रणाय प्रार्थितः सन् मयाऽपि सानन्देन सर्वाधिकारपुरस्सरं दत्तः । तेन च निजशास्त्रिगणद्वारा संशोध्य परिष्कृत्य च मुद्रयित्वा प्रकाशितः ।

अत्र अक्षरयोजकयोजिताक्षराणां विपर्यासादिजनितानामशुद्धानां मनुष्यनिष्ठनैसर्गिकभ्रमप्रमादयोर्दुष्परिहरत्वात्क्षन्तव्यः स्वल्पापराध इति प्रार्थ्यते रत्नगढनिवासिचतुर्थीलालशर्मा ।

विद्वत्कृपाभिलाषी—चतुर्थीलालशर्मा ।

श्रीः ।

अथ अनुष्ठानप्रकाशस्याऽनुक्रमणिका ।

विषय.	पृष्ठ.
(अथ विचारकाण्डम्)	
मंगलाचरणम्	१
अनुष्ठानकालनियमः	,,
अनुष्ठानयोग्याचार्यः	,,
निंद्याचार्यः	२
जपयोग्या ब्राह्मणाः	,,
निंदिता जापकाः	,,
अनुष्ठानयोग्या देशाः	,,
निषिद्धदेशाः	३
जपयोग्यासनानि	,,
निषिद्धासनानि	३
मालाविचारः	,,
मालामणिसंख्या	,,
कामनाभेदेनांगुलीनियमः ...	४
मालासंस्कारविचारः	,,
करमालाविचारः	५
जपे कर्तव्यता	,,
जपप्रशंसा	,,
जपकर्तॄणां नियमाः	,,
जपदशांशहवनादिविचारः ...	६
आह्निककृत्यविचारः	७
देवपूजाविचारः	९
कामनाभेदेन देवार्चनम् ...	,,
देवप्रतिमाविचारः	,,
पूजोपचाराः	,,
राजोपचाराः	,,
षोडशोपचाराः	१०
पुरुषसूक्तेन पूजाविचारः ...	,,
पंचामृतविचारः	,,
स्नानादिपात्रेषु प्रक्षेपणीयाः पदार्थाः	,,
पंचगव्यम्	१०
उद्वर्तनद्रव्याणि	,,
सौभाग्यद्रव्याणि	,,
कौतुकद्रव्याणि	,,
गंधविचारः	,,
देवभेदेन गंधाष्टकम्	११
गंधदाने अंगुलीविचारः ...	,,
गंधदाने मुद्रा	,,
गंधदानफलम्	,,
ग्राह्यपुष्पाणि	,,

विषय.	पृष्ठ.
देवभेदेन वर्ज्याक्षतादीनि ...	१२
धूपविचारः	,,
धूपद्रव्याणि	,,
षोडशांगधूपः	,,
दशांगधूपः	,,
धूपनिवेदने अंगुलीविचारः ...	,,
धूपादिस्थानम्	,,
दीपविचारः	,,
दीपपात्रम्	१३
दीपस्नेहविचारः	,,
दीपमहिमा	,,
नैवेद्यविचारः	,,
नैवेद्यपात्राणि	,,
नैवेद्यकालः	,,
नैवेद्यस्थापनक्रमः	,,
नैवेद्यभक्षणविचारः	१३
शिवनैवेद्ये विशेषः	,,
नैवेद्यशेषभागिनः	,,
देवनिर्माल्यत्यागे दोषः ...	१४
तांबूलादिविचारः	,,
नीराजनप्रकारः	,,
साष्टांगनमस्कारप्रकारः ...	,,
नवधा भक्तिविचारः	,,
निर्माल्यग्रहणविचारः ...	,,
शिवलिंगनिर्माल्यविशेषः ...	,,
प्रदक्षिणाविचारः	,,
शिवस्य प्रदक्षिणात्रयं कार्यम् ...	,,
चंडसोमसूत्रादिसहितशिवअर्द्धप्रदक्षिणा	,,
आसनाद्युपचारफलम् ...	,,
पंचामृतस्नानफलम् ...	१५
महास्नाने पंचामृतप्रमाणम् ...	१५
देवभेदेन वस्त्राणि	,,
देवभेदेन निषिद्धवाद्यानि ...	,,
होमविचारप्रकरणम्	,,
मंडपनिर्माणप्रकारः	,,
कुंडनिर्माणप्रकारः	,,
योनिकुण्डरचनादीनि ...	१६
चतुरस्रादिकुण्डफलम् ...	१७
वर्णभेदेन कुंडप्रकारः	..
कुण्डस्वरूम्	,,
कुण्डाभावे स्थंडिलप्रकारः ...	,,
कुण्डाकारस्थंडिलप्रकारः ...	,,
कुण्डखाते फलविचारः ...	..
वेदिदिग्विचारः	,,
भद्रविचारः ...	,,
मंडलकरणे प्रकारः	१८
भद्रार्थे वर्णनिश्चयः ...	१८
सर्वतोभद्रमंडलप्रकारः ...	,,
अष्टदलमंडलम्	,,
एकलिंगतोभद्रं गौरीतिलकं ...	,,
चतुर्लिंगतोभद्रप्रकारः ...	,,
अष्टलिंगतोभद्रप्रकारः ...	,,
हरिहरात्मकद्वादशलिंगतोभद्रप्रकारः	१९
रुद्रयामलोक्तद्वादशलिंगतोभद्रप्रकारः	,,
सूर्यमंडलप्रकारः	,,
गणपतिमंडलप्रकारः	२०
होमप्रयोगानुक्रमः	,,
सर्वकर्मोपयोगिसाधारणकर्माणि	,,
धौतवस्त्रविचारः	,,
अहतवस्त्रलक्षणम्	,,
निषिद्धवस्त्राणि	,,

विषय.	पृष्ठ.
त्रिकच्छलक्षणम्	२०
आसुरी कक्षा	२१
स्नानप्रशंसा	,,
संध्यां विना निष्फलता ...	,,
प्रौढपादलक्षणम्	,,
पवित्रधारणविचारः ...	,,
वर्णभेदेनपवित्रेदर्भसंख्या ...	,,
हेमात्मकपवित्रम् ...	,,
त्रिपुंड्रतिलकप्रशंसा	,,
ऋषिछंदाद्यावश्यकता ...	२२
आचमनविचारः	,,
नवग्रहमखविचारः	,,
नवग्रहमखभेदाः	,,
ग्रहमखप्रकारः	,,
ग्रहसमिधः	२३
ग्रहमंत्राः ...	२३
ग्रहदक्षिणाः	,,
ग्रहपूजावश्यकता	,,
अयुतहवनप्रकारः	२४
लक्षहवनप्रकारः	,,
कोटिग्रहहवनप्रकारः	२५
कुंडसंस्कारे पारस्करसूत्राणि ...	,,
कुशकंडिकाव्याख्या	,,
परिसमूहनविचारः ...	२६
समूहने दर्भसंख्या	,,
उपलेपनप्रकारः	,,
उपलेपनयोग्यगोमयम्	,,
उल्लेखनप्रकारः	,,
रेखात्रयदेवताः	,,
पांसूद्धरणप्रकारः	,,
अभ्युक्षणप्रकारः	२६
अग्निस्थापनविचारः	२७
उत्तमाद्यग्निविचारः	,,
त्याज्याग्निविचारः	,,
कर्मविशेषे अग्निनामानि	,,
अग्निजिह्वानामानि	,,
जिह्वास्थानानि	,,
ब्रह्मस्थापनादिविचारः	२८
ब्रह्मलक्षणम्	,,
प्रणीतालक्षणम्	,,
परिस्तरणप्रकारः	,,
परिस्तरणप्रयोजनम्	,,
परिस्तरणस्थानम्	,,
बर्हिर्लक्षणम्	,,
पदार्थासादनप्रकारः	२९
पवित्रलक्षणम्	२९
पवित्रप्रयोजनम्	,,
प्रोक्षणीविचारः	,,
आज्यस्थालीविचारः	,,
चरुस्थालीविचारः	,,
संमार्जनकुशविचारः	,,
समिल्लक्षणम्	,,
ग्राह्याग्राह्यसमिधः	,,
समिद्वृक्षाः	,,
स्रुवलक्षणम्	,,
स्रुवस्थितदेवताविचारः	३०
स्रुवधारणविचारस्तत्फलं च ...	,,
आज्यविचारः	,,
चरुविचारः	,,
पूर्णपात्रविचारः	,,

विषय.	पृष्ठ.
पवित्रच्छेदनप्रकारः	३०
प्रोक्षणीसंस्कारः	”
आज्यसंस्कारः	३१
अग्निमुखादिस्थानानि	”
अग्नेर्मुखादिहोमे फलम् ...	”
अन्वारंभविचारः	३२
अग्निपूजाविचारः	”
व्याहृतिहोमविचारः	”
अन्वाधानविचारः	”
अग्निधमनविचारः	”
होममुद्राः	”
कामनाभेदेन होममुद्राः ...	”
शाकल्यप्रमाणम्	३३
द्रव्यभेदेन आहुतिप्रमाणम् ...	”
काम्यहोमादौ वह्निवासस्तत्फलंच	”
होमे खेटमुखे आहुतिविचारः	३३
दुर्गाहोमादौ ग्रहमुखाहुतिर्न द्रष्टव्या	”
पूर्णाहुतिविचारः	३४
ब्राह्मणभोजनसंख्या	”
दक्षिणादानप्रकारः	”
दक्षिणायां विलंबकरणे दोषः ...	”
तंत्रोक्तपदार्थानां विचारः ...	”
सर्वमंत्रारंभे गायत्रीजपः ...	३५
भूतशुद्ध्यादिविचारः ...	”
कूर्मचक्रप्रकारः	३६
कूर्मचक्रयंत्रम्	”
मंत्राणां दशसंस्काराः	३७
कलौ सिद्धिप्रदा मंत्राः ...	”
आवाहनादिप्रकारः	३८
पद्मासनाद्यासनप्रकारः ...	३९
प्राणायामप्रकारः	३९
गायत्रीप्राणायामविचारः ...	”
तांत्रिकाग्निस्थापनादिविचारः ...	”
कुंडस्याष्टादशसंस्काराः	”
कुंडस्य चतुष्टयसंस्काराः ...	”
तन्त्रोक्ताग्निस्थापनादिप्रकारः ...	”
तन्त्रोक्तकुशकंडिकाविचारः ...	४०
(अथ पद्धतिकाण्डम्)	
अनुष्ठानारंभदिनात्पूर्वदिनकृत्यम् ...	४३
भस्माद्यष्टविधस्नानानि	”
नद्यादिस्नानप्रयोगः	”
गृहस्नानप्रयोगः	४५
भस्मत्रिपुंड्रविधानम्	४६
ऊर्ध्वपुंड्रविधानम्	”
कलशस्थापनप्रयोगः	४६
अग्न्युत्तारणसूक्तम्	४७
पुरुषसूक्तेन पूजाप्रयोगः ...	४८
महापुरुषविद्यास्तोत्रम्	४९
विष्णुश्राद्धम्	५०
गोदानप्रयोगः	”
प्रायश्चित्तहोमप्रयोगः	५१
पंचगव्यविधानम्	”
प्राजापत्यचांद्रायणादिव्रतानि ...	५२
प्राजापत्यादिप्रत्याम्नायाः... ...	”
गायत्रीजपविधानम्	”
अनुष्ठानारंभदिनकर्म	”
शांतिमन्त्राः	५३
प्रधानसंकल्पः	५४
गणपतिपूजाप्रयोगः	”

विषय.	पृष्ठ.
पुण्याहवाचनप्रयोगः	५६
षड्विनायकपूजाप्रयोगः ...	५९
षोडशमातृकापूजाप्रयोगः ...	,,
सांकल्पिकनांदीश्राद्धप्रयोगः ...	६०
आचार्यजापकवरणप्रयोगः ...	६१
द्वितीयं प्रकरणम् (२)	
सर्वमन्त्रानुष्ठानोपयोगिजपक्रमः ...	६२
द्वारपूजाविधानम्	,,
तत्तद्देवानां द्वारपालाः	,,
आसनादिविधानम्	६३
कूर्मचक्रविधानम्	,,
भूतशुद्धिप्रयोगः	६४
स्वप्राणप्रतिष्ठाविधानम्	६५
अन्तर्मातृकान्यासः	६६

विषय.	पृष्ठ.
बहिर्मातृकान्यासः	६६
पीठदेवतान्यासः	६७
तन्त्रोक्तार्घ्यपात्रादिस्थापनं तत्पूजनं च	६८
अग्न्युत्तारणसूक्तम्	६९
देवानां प्राणप्रतिष्ठाप्रयोगः ...	७०
विस्तरतः सर्वदेवानां षोडशोप—चारपूजापद्धतिः	,,
मालासंस्कारविधानं जपप्रकारश्च ...	७१
हवनप्रकरणम् (३)	
मंडपादिकरणविधानम्	७७
सामान्यतो गणेशादिपूजाविधानम्	७८
आचार्यऋत्विग्वरणप्रयोगः ...	७९
रक्षोघ्नसूक्तं दिग्रक्षणं च	८०
पञ्चगव्यकरणम्	[illegible]
कुण्डपूजाप्रयोगः	८१

विषय.	पृष्ठ.
अग्न्यायतनप्रकारः	८२
अग्निस्थापनप्रकारः	,,
ग्रहाणामावाहनादिप्रयोगः ...	८३
अधिदेवतावाहनप्रयोगः ...	८४
प्रत्यधिदेवतावाहनप्रयोगः ...	८५
पंचलोकपालावाहनप्रयोगः ...	,,
दिक्पालावाहनप्रयोगः ...	,,
ग्रहस्तुतिः	८७
सर्वतोभद्रपूजापद्धतिः ...	,,
सर्वतोभद्रमंडलम्	९२
द्वादशलिंगतोभद्रपूजापद्धतिः ...	,,
द्वादशलिंगतोभद्रमंडलम् ...	,,
संध्यानुष्ठाने सूर्यमंडलम् ...	९३
गणपतिमंडलम्	,,
[illegible]लिंगतोभद्रमंडलम् ...	,,

विषय.	पृष्ठ.
चतुर्लिंगतोभद्रमंडलम् ...	९४
अष्टलिंगतोभद्रमंडलम् ...	,,
हरिहरात्मकद्वादशलिंगतोभद्रमंडलम्	,,
अग्न्युत्तारणमंत्राः	,,
प्रतिमायाः प्राणप्रतिष्ठा ...	,,
षोडशोपचारपूजामन्त्राः ...	,,
कुशकंडिका	,,
आघारावाज्यहोमः	९५
ग्रहाणां होममंत्राः	,,
अधिदेवानां होममन्त्राः ...	९६
प्रत्यधिदेवानां होममन्त्राः ...	९७
पञ्चलोकपालदेवताहोमः ...	[illegible]
दिक्पालानां होममन्त्राः ...	
व्याहृतिवारुणहोमः	९९
बलिदानप्रकारः	[illegible]
पूर्णाहुतिहोममन्त्राः	[illegible]

विषय.	पृष्ठ.
अभिषेकमन्त्राः	१०३
आशीर्वादमन्त्राः	१०४
देवताविसर्जनादिविधानम् ...	१०५
तन्त्रोक्तहवनविधिः	,,
अग्नियन्त्रम्	१०६
तन्त्रोक्तअग्निस्थापनादिविधानम् ...	,,
तन्त्रोक्तकुशकंडिका	१०७
अग्निपूजाविधानम्	,,

(पुरश्चरणकांडस्य सूची)

(गणपतिमन्त्रपुरश्चरणप्रकरणम्)

विषय.	पृष्ठ.
गणेशादिकलामातृकान्यासः ...	११०
वक्रतुण्डगणेशमन्त्रपुरश्चरणप्रयोगः	१११
गणपतियन्त्रम्	११३
एकत्रिंशद्वर्णात्मकगणेशमन्त्रपुरश्चरणम्	,,
उच्छिष्टगणपतिमन्त्रविधानम् ...	११४
उच्छिष्टगणपतेर्द्वितीयो मन्त्रः ..	११५
उच्छिष्टगणपतेस्तृतीयो मन्त्रः ...	११६
लक्ष्मीविनायकमन्त्रः	,,
त्रैलोक्यमोहनगणपतिमन्त्रः ...	११७
हरिद्रागणपतिमन्त्रः ...	,,
उच्छिष्टगणपतिकवचम् ...	११८
हरिद्रागणेशकवचम्	१२०
पार्थिवगणेशपूजाविधानम् ...	,,
पार्थिवगणेशपूजापद्धतिः ...	१२१

(शिवमन्त्रानुष्ठानप्रकरणम्)

विषय.	पृष्ठ.
श्रीकण्ठादिकलामातृकान्यासः ...	१२३
शिवपंचाक्षरमन्त्रपुरश्चरणम् ...	१२५
अष्टाक्षरीशिवमन्त्रः	१२७
शिवयंत्रम्	१२८
त्र्यक्षरीमृत्युंजयपुरश्चरणम् ...	,,
त्र्यंबकमन्त्रपुरश्चरणम् ...	१३०
त्र्यंबकयन्त्रम्	१३१
महामृत्युंजयमन्त्रपुरश्चरणम् ..	१३२
महामृत्युञ्जययन्त्रम्	१३४
वसिष्ठकल्पोक्तमहामृत्युञ्जयमन्त्रः	१३६
मृत्युंजयकवचम्	१३८
रुद्रविधानम्	१३९
दशाक्षरीरुद्रमन्त्रविधानम् ...	,,
शिवसंकल्पसूक्तम्	१४३
पुरुषसूक्तम्	,,
अप्रतिरथसूक्तम्	१४४
विभ्राड्सूक्तम्	१४५
शतरुद्रीविधानम्	१४६
रुद्रयन्त्रम्	१४८
रुद्रपीठपूजादिविधानम् ...	,,
रुद्रस्तोत्रम्	१५०
पंचरुद्रनिर्णयः	१५१
रुद्रमाहात्म्यम्	,,
पंचरुद्रविधानपद्धतिः ...	,,
रुद्राध्यायः (नमकाध्यायः) ...	१५५
चमकाध्यायः	१५९
शीर्षसंज्ञकानुवाकः ...	१६१
रुद्रहोमप्रयोगः	१६३
रुद्रहोमद्रव्याणि	१७०
रुद्राभिषेकविधानम् ...	१७१
चंडेश्वरमन्त्रविधानम् ...	१७३
त्वरितरुद्रमन्त्रपुरश्चरणम् ...	,,
पार्थिवलिंगपूजापद्धतिः ...	१७६

विषय.	पृष्ठ.
शिवनीराजनार्तिः	१८२
शिवस्तुतिः	,,
पार्थिवलिंगमाहात्म्यम्	१८४
कामनाभेदेन लिंगसंख्या	,,
दक्षिणामूर्तिमन्त्रविधानम् ...	१८५
दक्षिणामूर्तिमन्त्रो द्वितीयः ...	१८६
दक्षिणामूर्तियन्त्रम्	१८७
आपदुद्धारकबटुकभैरवमन्त्रानुष्ठानम्	१८८
भैरवयन्त्रम्	१८९
बटुकभैरवयन्त्रं सदैवं सबीजम्	१९०
बटुकभैरवकवचम् ...	१९५
भैरवस्तवराजविधानम् ...	१९६
भैरवस्तवराजस्तोत्रम् ...	१९८
कुबेरमन्त्रद्वयपुरश्चरणम् ...	१९९
शिवाथर्वशीर्षम् (शिवोपनिषत्)	२००
(देवीमंत्रानुष्ठानप्रकरणम् ३)	
देवीकलामातृकान्यासः ...	२०३
नवार्णमन्त्रपुरश्चरणम् ...	२०४
देवीयन्त्रम्	२०८
अष्टाक्षरीदुर्गामन्त्रः	२०९
दुर्गाकवचम् (देवीरहस्योक्तम्)	२१०
नवरात्रदुर्गापद्धतिः	२११
कलशस्थापनमन्त्राः	२१२
देवीपूजामन्त्राः (लक्ष्मीसूक्तं च)	२१४
दुर्गासप्तशतीपाठविधानम् ...	२१८
कुमारीपूजाविधानम् ...	२२०
कामनापरत्वेन चंडीपाठसंख्या ...	२२१
आवृत्तिभेदविचारः	,,
मन्त्रसंपुटीकरणप्रकारः ...	,,
संपुटितहोमे मन्त्रसंख्या ...	,,
कवचाहुतिनिषेधः	२२१
कामनाभेदेन दुर्गापाठसंपुटितमंत्राः	२२२
शतचण्डीविधानम्	,,
सहस्रचंडीविधानम्	२२४
शतचण्डीविधानपद्धतिः ...	,,
चण्डिकायन्त्रम् (तत्पूजाविधानं च)	२२६
योगिनीपूजा	२२८
कुमारीपूजा	२२९
देवीबलिदानविधानम्	२३०
देव्यथर्वशीर्षम् (देव्युपनिषत्) ...	२३१
लक्ष्मीमन्त्रानुष्ठानम्	२३२
महालक्ष्मीमन्त्रानुष्ठानम् ...	२३३
महालक्ष्मीयन्त्रम्	२३६
महालक्ष्मीमंत्रो द्वितीयः... ...	२३८
लक्ष्मीस्तोत्रम्	२३९
लक्ष्मीकवचम्	२४१
लक्ष्मीसूक्तविधानम्	२४२
लक्ष्मीसूक्तम्	२४३
सरस्वतीमन्त्रानुष्ठानम्	२४४
षोडशाक्षरीसरस्वतीमंत्रप्रयोगः ...	२४५
एकादशाक्षरीसरस्वतीस्तोत्रम् ...	२४६
सरस्वतीयंत्रम्	,,
सरस्वतीस्तोत्रम्	२४७
अन्नपूर्णामन्त्रानुष्ठानम्	२४८
अन्नपूर्णायन्त्रम्	२४९
अन्नपूर्णाकवचम्	२५०
गंगामन्त्रपुरश्चरणम्	२५१
गंगायन्त्रम्	,,
गंगास्तोत्रम्	२५२
शीतलामंत्रानुष्ठानम्	२५३

विषय.	पृष्ठ.
शीतलास्तोत्रम्	२५३
पृथ्वीमन्त्रपुरश्चरणम्	२५४
गायत्रीपुरश्चरणपद्धतिः ...	२५५
गायत्रीयन्त्रम्	२५८
गायत्रीकवचम्	२६३
(विष्णुमंत्रानुष्ठानप्रकरणम् ४)	
केशवादिकलामातृकान्यासः	२६३
नारायणमन्त्रानुष्ठानविधानम् ...	२६६
नारायणयन्त्रम्	२६७
विष्णोर्द्वादशाक्षरमन्त्रपुरश्चरणम्	२६८
लक्ष्मीनारायणमन्त्रपुरश्चरणम्	२७०
दधिवामनमन्त्राः	,,
राममन्त्रविधानम्	२७१
श्रीरामयन्त्रम्	,,
दशाक्षरीराममन्त्रः	२७३
नृसिंहयन्त्रम्	२७४
लक्ष्मीनृसिंहमन्त्रः	,,
षडक्षरीनृसिंहमन्त्रः	२७५
गोपालकृष्णमन्त्रविधानम् ...	२७६
गोपालकृष्णयन्त्रम्	,,
श्रीकृष्णमन्त्रः	२७८
त्रैलोक्यमोहनविष्णुमन्त्रः ..	२७९
संतानगोपालमन्त्रविधानम् ..	२८०
संतानगोपालयन्त्रम्	
संतानगोपालमन्त्रो द्वितीयः ...	२८३
संतानगोपालस्तोत्रम् ...	,,
संतानोपायाः	२८५
हरिवंशश्रवणविधानम् ...	२८६
अभिलाषाष्टकं विश्वेश्वरस्तोत्रम्	२८८

विषय.	पृष्ठ.
विष्णुयागविधानं (प्रयोगश्च) ...	२९०
पुरुषसूक्तविधानम्	२९१
महापुरुषविद्यास्तोत्रम्	,,
गर्भिण्या गर्भस्रावहरोपायाः ...	[illegible]
एकवस्त्रस्नानविधानम् ...	,,
रुद्रस्नानप्रयोगः	२९७
गरुडमन्त्रानुष्ठानम्	[illegible]
हनुमन्मन्त्रानुष्ठानम्	[illegible]
हनुमद्यन्त्रम्	[illegible]
अष्टादशाक्षरीहनुमन्मंत्रविधानम् ...	३०३
द्वादशाक्षरीहनुमन्मन्त्रः ...	३०३
हनुमद्रसायनविधानम् (चमत्कृतिकरणम्)	३०४
एकमुखीहनुमत्कवचम् ...	,,
हनुमत्स्तोत्रम्	३०७
वेदपारायणविधानम्	३०७
अष्टादशपुराणेतिहासानां पारायणविधानम्	३०९
श्रीमद्भागवतपारायणविधानम् ...	,,
श्रीमद्भागवतसप्ताहविधानम् ...	३१०
महाभारतश्रवणविधानम् ...	३१३
वाल्मीकीयरामायणविधानम् ...	३१६
अध्यात्मरामायणविधानम् ...	३१७
वेदव्यासमन्त्रानुष्ठानप्रयोगः ...	३१८
(सूर्यमंत्रानुष्ठानप्रकरणम् ५)	
तन्त्रोक्ताष्टाक्षरीसूर्यमन्त्रानुष्ठानम्	३२१
तन्त्रोक्तसूर्ययन्त्रम्	३२१
सूर्यार्घ्यविधानम्	३२२
तन्त्रोक्तत्र्यक्षरीसूर्यमन्त्रः ...	,,

विषय.	पृष्ठ.
तन्त्रोक्तचन्द्रमन्त्रानुष्ठानम् ...	३२३
तन्त्रोक्तमंगलमन्त्रः	३२४
तन्त्रोक्तमंगलव्रतविधानम् ...	३२५
मंगलपूजान्यासश्च	,,
मङ्गलयन्त्रम्	३२६
मंगलस्तोत्रम्	,,
बृहस्पतिमन्त्रः	३२७
शुक्रमन्त्रः	३२८
वेदोक्तसूर्यमन्त्रानुष्ठानम् ...	,,
वेदोक्तचन्द्रमन्त्रः	३२९
वेदोक्तमंगलमन्त्रः	३३०
वेदोक्तबुधमन्त्रः	३३१
वेदोक्तबृहस्पतिमन्त्रः	,,
वेदोक्तशुक्रमन्त्रः	३३२
वेदोक्तशनैश्चरमन्त्रः	३३३

विषय.	पृष्ठ.
वेदोक्तराहुमन्त्रः	३३३
वेदोक्तकेतुमन्त्रः	३३४
सूर्यस्तोत्रम्	३३५
आदित्यहृदयस्तोत्रम् (रामायणोक्तम्)	
सूर्याथर्वशीर्षम् (सूर्योपनिषत्)...	३३६
(रोगशमनप्रकरणम् ६)	
सर्वरोगहराणि	३३७
ज्वरशमनविधानम्	३३८
ज्वरकर्मविपाकोपशमनवि० ...	,,
जातवेदसमन्त्रानुष्ठानम् ...	,,
ज्वरशमनमन्त्रविधानम् ...	३४१
अपामार्जनविष्णुस्तोत्रम् ...	,,
महेश्वरकवचम्	३४४
सद्यआरोग्यकरसूर्यार्घ्यविधानम्	३४५
ज्वरस्तोत्रम्	३४७

विषय.	पृष्ठ.
ज्वरतर्पणम्	३४७
अच्युतानंतेतिमन्त्रविधानम् ...	,,
विष्णुसहस्रनामविधानम् ...	,,
विष्णुसहस्रनामशापविमोचनम्	,,
सहस्रनामस्तोत्रस्य न्यासादि ...	३४८
अतिसारकर्मविपाकोपशमनविधानम्	,,
संग्रहणीकर्मविपाकोपशमनविधानम्	३४९
अर्शःकर्मविपाकोपशमनविधानम्	,,
अजीर्णमंदाग्निकर्म विपाकोपशमनवि०	,,
विषूचिकोपशमनविधानम् ...	,,
पांडुरोगकर्मविपाकोपशमनवि० ...	,,
रक्तपित्तकर्मविपाकोशमनवि० ...	,,
क्षयरोगकर्मविपाकोपशमनवि० ...	,,
श्वासकासादिकर्मविपाकोपशमनवि०	३५०
वातरोगकर्मविपाकोपशमनवि०	,,

विषय.	पृष्ठ.
शूलरोगकर्मविपाकोपशमनवि०	३५०
गुल्मरोगकर्मविपाकोपशमनवि०	,,
उदररोगकर्मविपाकोपशमनवि० ...	,,
जलोदररोगकर्मविपाकोपशमनवि०	,,
प्लीहरोगहरहनुमन्मन्त्रः ...	३५१
मूत्रकृच्छ्रादिकर्मविपाकोपशमनवि०	,,
प्रमेहरोगकर्मविपाकोपशमनवि०	,,
वृषणरोगकर्मविपाकोपशमनवि०	,,
गंडमालाकर्मविपाकोपशमनवि०	,,
कुष्ठरोगकर्मविपाकोपशमनविधानम्	,,
शिरोरोगकर्मविपाकोपशमनवि०	,,
नेत्ररोगकर्मविपाकोपशमनवि०	३५२
नेत्रोपनिषत्	,,
नेत्ररोगहरतर्पणम्	३५३
कर्णरोगकर्मविपाकोपशमनवि०	,,

विषय.	पृष्ठ.
मुखरोगकर्मविपाकोपशमनवि०	३५४
अपस्मार (मृगी) रोगकर्मविपाकोपशमनविधानम्	,,
भगंदरकर्मविपाकोपशमनवि० ...	,,
व्रणरोगकर्मविपाकोपशमनवि० ...	,,
भगव्रणकर्मविपाकोपशमनवि० ...	३५४
स्तनस्फोटकर्मविपाकोपशमनवि०	,,
वातरक्तकर्मविपाकोशमनवि० ...	,,
स्त्रीणां प्रदरकर्मविपाकोपशमनवि०	३५५
गर्भिण्याः प्रतिमासं गर्भरक्षोपायः	,,
शीघ्रप्रसवोपायः	३५६
शीघ्रप्रसवयन्त्रम्	,,
बालानां रोगशमनोपायः ...	,,
बालरक्षा	,,
महामारीशमनविधानम् ...	३५७
अनावृष्टिशमनविधानम् ...	,,
वरुणमन्त्रपुरश्चरणम् ...	३५७
दृष्टिप्रदसूक्तविधानम् ...	३५९
सर्वरोगनाशकधर्मराजमन्त्रविधानम्	३६०
चित्रगुप्तमन्त्रानुष्ठानम् ...	३६१
ग्रंथसमाप्तिः	,,
ग्रन्थकारवंशवर्णनम्	३६१

इत्यनुष्ठानप्रकाशस्यानुक्रमणिका समाप्ता।

श्रीगणेशाय नमः ॥ ॥ अथानुष्ठानप्रकाशनिबन्धः प्रारभ्यते ॥ जगतः पितरं शम्भुं जगतो मातरं शिवाम् ॥ जगतो विघ्नहर्तारं नमामि गणनायकम् ॥ १ ॥ जगतः पालकं विष्णुं जगतः सुखदां रमाम् ॥ जगदारोग्यदं सूर्यं नमामि पितरौ निजौ ॥ २ ॥ कातीयपारस्करगृह्यसूत्रान्नानापुराणान्स्मृतिपद्धतीश्च ॥ तन्त्राण्यनेकानि विचार्य सम्यक् तनोम्यनुष्ठानविधिप्रकाशम् ॥ ३ ॥ शान्ति प्रतिष्ठाश्राद्धानां ज्योतिषोत्सर्गकर्मणाम् ॥ प्रोक्ताः पञ्च निबन्धाः प्राक् षष्ठोऽयमधुनोच्यते ॥ ४ ॥ ग्रन्थास्तु बहवः सन्ति प्राचीना श्चैव नूतनाः ॥ तथापि भूमिदेवानां प्रीतिदोऽयं भविष्यति ॥ ५ ॥ तत्राऽनुष्ठानं नाम शास्त्रविहितकर्त्तव्यादिसंपादनम् । तथा चोक्तं भवति–"शास्त्रस्य विहितं कर्म सम्यक्संपादनं तु यत् ॥ तद्धि ज्ञेयमनुष्ठानं नित्यनैमित्तकर्मसु ॥ १ ॥" अथ सामान्यतः सर्वमन्त्रानुष्ठानकालनियमः (वैशम्पायनसंहितायाम्) "मन्त्रस्यारम्भणं मेषे धनधान्यप्रदं भवेत्। वृषे मरणमाप्नोति मिथुनेऽपत्यनाश नम् ॥ कर्कटे सर्वसिद्धिः स्यात्सिंहे मेधाविनाशनम् । कन्या लक्ष्मीप्रदा नित्यं तुलायां सर्व्वसिद्धयः ॥ वृश्चिके स्वर्णलाभः स्याद्धनुर्मानविनाशनम् । मकरः पुण्यदः प्रोक्तः कुम्भो धनसमृद्धिदः ॥ मीनो दुःखप्रदो नित्यमेवं मासविधिक्रमः ॥" (रुद्रयामले) "कार्त्तिकाश्विनवैशाखमाघेऽथ मार्गशीर्षके । फाल्गुने श्रावणे मन्त्रपुरश्चर्या प्रशस्यते" ॥ (कालोत्तरे) "मुक्तिकामैः कृष्णपक्षे भूतिकामैः सिते सदा" ॥ (स्मृतितत्त्वे) "पूर्णिमा पञ्चमी चैव द्वितीया सप्तमी तथा । त्रयोदशी च दशमी प्रशस्ता सर्वकामदा ॥ या तिथिर्यस्य देवस्य तस्यां वा शुभदः स्मृतः ॥" (पुरश्चरणदीपिकायाम्) "मन्त्रारम्भो रवौ शुक्रे बुधे जीवे विशेषतः । शनौ

मृत्युः क्षयो भौमे सोमे मध्यफलं स्मृतम् ॥ " (ज्योतिर्निबन्धे) " पुनर्वसुद्वये स्वातौ त्र्युत्तरे श्रवणत्रये । रेवतीद्वितये हस्तेऽनुराधा रोहिणीद्वये ॥ शान्तिकं पौष्टिकं कर्म्म पुण्याहे कीर्त्तितं बुधैः ॥ " (पुरश्चरणदीपिकायाम्) "अश्विनीरोहिणीस्वातीविशाखाहस्त भेषु च । ज्येष्ठोत्तरात्रयेष्वेव कुर्य्यान्मन्त्राभिषेचनम् ॥ " (तन्त्रसारे) "आर्द्रायां कृत्तिकायां च मन्त्रारम्भः प्रशस्यते । यदीशस्य कृशानोर्वा मन्त्रारम्भो यथाक्रमम् ॥ स्थिरलग्नं विष्णुमन्त्रे शिवमन्त्रे चरं ध्रुवम् । द्विस्वभावगतं लग्नं शक्तिमन्त्रे प्रशस्यते ॥" (दीक्षातत्त्वे) " पञ्चाङ्गशुद्धिदिवसे सोदये शशितारयोः । गुरुशुक्रोदये शुद्धलग्ने द्वादशशोधिते ॥ चन्द्रतारानुकूले च शस्यते मन्त्रकर्म्म च ॥ " (अगस्त्यसंहितायाम्) " त्रिषष्ठायगताः पापाः शुभाः केन्द्रत्रिकोणगाः । मन्त्रारम्भे शुभाः सर्व्वे बन्धुस्थाः सर्व्वनाशकाः" (पुरश्चरणदीपिकायाम्) "संध्यागर्जितनिर्घोषभूकम्पोल्कानिपातने । एतानन्यांश्च दिवसान्स्मृत्युक्तांश्च परित्यजेत् ॥" (तन्त्रसारे) " चन्द्रतारानुकूले च शुक्लपक्षे शुभे दिने । आरम्भे तु पुरश्चर्य्यां हरौ सुप्ते न चाचरेत् ॥" इति मन्त्रानुष्ठानकालः । अथानुष्ठानयोग्याचार्यलक्षणम् (शारदातिलके) " मातृतः पितृतः शुद्धः शुद्धभावो जितेन्द्रियः । सर्वागमानां सारज्ञः सर्वशास्त्रार्थतत्त्ववित् ॥ परोपकारनिरतो जपपूजादितत्परः । अमोघवचनः शान्तो वेदवेदार्थपारगः ॥ योगमार्गानुसंधायी देवताहृदयंगमः । इत्यादिगुणसंपन्नो गुरुरागमसंमतः ॥ " (पुरश्चरणदीपिकायाम्) " श्रीगुरुः परमेशानि शुद्धवेषो मनोहरः ॥ सर्व्वलक्षणसंपन्नः सर्व्वावयवशोभितः ॥ अग्रगण्यो गभीरश्च पात्रापात्रविशेषवित् । शिवविष्णुसमः साधुर्न च दर्शनदूषकः । नित्ये नैमित्तिके काम्ये रतः

कर्म्मण्यनिन्दिते । यदृच्छालाभसन्तुष्टो गुणदोषविभेदकः ॥ इत्यादिलक्षणोपेतः श्रीगुरुः कथितः प्रिये" (मत्स्यपुराणेऽपि) "सर्वावयवसंपूर्णो वेदमन्त्रविशारदः । पुराणवेत्ता तत्त्वज्ञो दम्भलोभविवर्जितः ॥ कृष्णसारमये देशे उत्पन्नश्च शुभाकृतिः । शौचाचाररतो नित्यं पाखण्डकुलनिःस्पृहः ॥ समः शत्रौ च मित्रे च ब्रह्मोपेन्द्रहरप्रियः । ऊहापोहार्थतत्त्वज्ञो वास्तुशास्त्रविशारदः ॥ आचार्यश्च भवेन्नित्यं सर्व्वदोषविवर्ज्जितः ॥" इत्याचार्यलक्षणम् । (निन्द्याचार्य्यमाह क्रियासारे) "श्वित्री चैव गलत्कुष्ठी नेत्ररोगी च वामनः । कुनखी श्यावदन्तश्च स्त्रीजितो ह्यधिकाङ्गकः ॥ हीनाङ्गः कपटी रोगी बह्वाशी बहुजल्पकः । एतैर्दोषैर्विहीनो यः स गुरुः शिष्यसंमतः ॥" (जपयोग्या ब्राह्मणाः) "जापकाश्च द्विजाः शुद्धाः कुलीना ऋजवस्तथा । स्नानसंध्यारता नित्यं शौचाचारपरायणाः ॥ श्रोत्रियाः सत्यवाचश्च वेदशास्त्रार्थकोविदाः । अक्रोधनाः पुराणज्ञाः सततं ब्रह्मचारिणः ॥ देवध्यानरता नित्यं प्रसन्नमनसः सदा । इत्यादिगुणसंपन्ना जापका मन्त्रसिद्धिदाः ॥" (निन्दिता जापकाः पुरश्चरणदीपिकायाम्) "नास्तिकान्भिन्नमर्यादान्कृतघ्नान्वेदनिन्दकान् । स्नानसंध्याविहीनांश्च दूरतः परिवर्ज्जयेत् ॥" (त्रिविक्रमपद्धतौ) "व्यसनी । वामनः । खल्वाटः । कुब्जकः । कुनखी । शठः । चपलः । अधिकाङ्गः । हीनाङ्गः । पापी । कुटिलः । व्याधितः । तार्किकः । वार्द्धिकः । काकस्वरः । बकवृत्तिकः । गुरुदेवद्विजातिनिन्दकः । वृषलीपतिः । साहसिकः । अशुचिः । पण्यरङ्गोपजीवी । नास्तिकः । क्लीबः । धर्म्मवृत्तविवर्जितः । परदाररतः । निर्घृणी । दुर्हृदयः । अतिकृष्णः । अतिगौरः । केकराक्षः । कातरः । जडः । पशुशास्त्ररतः । कुण्डः । गोलकः । स्वयंभूः ।

शवश्राद्धभुक् । लम्बोष्ठकः । भग्नवक्रः । शिशुः । अतिवृद्धः । बधिरः । कपिलाङ्गः । व्यङ्गः । गर्वितः । स्तब्धः । कलिप्रियः । परापवादरतः । पिशुनः । असंस्कृतः । दीनः । दुश्चर्मा । सालस्यः । अतिस्थूलः । अतिकृशः । विषग्रन्थोपजीवी । अभिशस्तः । निष्ठीवनशीलः । कुवृत्तिकः । कुष्ठी । काणः । गारुडी । म्लेच्छदेशवासी । मांसभक्षी । तन्त्रशास्त्रविद्वेषकः । पुराणनिन्दकः । प्रतिमानिन्दकः । संध्योपासनरहितः । अनेककार्य्ययुक्तः । रोगी ।" इत्यादिदोषयुक्ता विशेषतो जपकर्म्मादिषु वर्ज्जनीयाः ॥ (अनुष्ठानयोग्या देशाः शारदातिलके पुरश्चरणचंद्रिकायां च) "पुण्यक्षेत्रं नदीतीरं गुहा पर्वतमस्तकम् । तीर्थप्रदेशाः सिंधूनां संगमः पावनं वनम् ॥ उद्यानानि विविक्तानि बिल्वमूलं तटं गिरेः । देवतायतनं कूलं समुद्रस्य निजं गृहम् ॥ साधनेषु प्रशस्यन्ते स्थानान्येतानि मन्त्रिणाम् ।" (तन्त्रसारेऽपि) "तुलसीकाननं गोष्ठं वृषसद्म शिवालयः । अश्वत्थामलकीमूलं गोशाला जलमध्यतः ॥ गृहे शतगुणं विद्याद्गोष्ठे लक्षगुणं भवेत् । कोटिर्देवालये पुण्यमनन्तं शिवसन्निधौ ॥ म्लेच्छदुष्टमृगव्यालशङ्कातङ्कादिवर्ज्जिते । एकान्ते पावने निन्दारहिते भक्तिसंयुते ॥ सुदेशे धार्म्मिके राष्ट्रे सुभिक्षे निरुपद्रवे । रम्ये भक्तिजनस्थाने निवसेत्तापसप्रिये ॥ गुरूणां सन्निधाने च चित्तैकाग्रस्थले तथा । एषामन्यतमं स्थानमाश्रित्य जपमाचरेत् ॥ यत्र ग्रामे भवेन्मन्त्री तत्र कूर्म्मं विचिन्तयेत् ॥" (गौतमीये) "पर्व्वते सिन्धुतीरे वा पुण्यारण्ये नदीतटे । यदि कुर्य्यात्पुरश्चर्य्यां तत्र कूर्म्मं न चिंतयेत् ॥ ग्रामे वा यदि वास्तौ वा गृहे तं च विचिन्तयेत् ॥" (पुरश्चरणदीपिकायां नारदीये च) "शिवस्य सन्निधाने च सूर्याग्न्योर्वा गुरोरपि । दीपस्य ज्वलितस्यापि जपकर्म्म प्र

शस्यते ॥ गृहे जपं समं विद्याद्गोष्ठे शतगुणं भवेत् । नद्यां शतसहस्रं स्यादनन्तं शिवसन्निधौ ॥ समुद्रतीरे च ह्रदे गिरौ देवालयेषु च । पुण्याश्रमेषु सर्वेषु जपं कोटिगुणं भवेत् ॥ तत्पूर्वाभिमुखो वश्यं दक्षिणे चाभिचारिकम् । पश्चिमे धनदं विद्यादुत्तरे शान्तिदं भवेत् ॥ अग्रे पृष्ठे तथा वामे समीपे गर्भमन्दिरे । जपं प्रदक्षिणं होमं न कुर्याद्धि शिवालये" ॥ ॥ अथासनानि-"आसनं त्रिविधं तत्र चाद्यमास्तरणं स्मृतम् ॥ देहसाध्यं स्वस्तिकादि देवार्थं च तृतीयकम्" ॥ तत्र योग्यासनान्याह (व्यासः) "कौशेयं कम्बलं चैव ह्यजिनं पट्टमेव च । दारुजं तालपत्रं च आसनं परिकल्पयेत्" ॥ (पुरश्चरणदीपिकायाम्) "तूलकम्बलवस्त्राणि पट्टव्याघ्रमृगाजिनम् । कल्पयेदासनं धीमान्सौभाग्यज्ञानसिद्धिदम् ॥ कृष्णाजिने ज्ञानसिद्धिर्मोक्षश्रीर्व्याघ्रचर्मणि । वस्त्राजिने व्याधिनाशः कम्बले दुःखमोचनम् ॥ अभिचारे नीलवर्णं रक्तं वश्यादिकर्मणि । शान्तिके कम्बलः प्रोक्तः सर्वस्मिन्नपि कम्बलः ॥ स्यात्पौष्टिके च कौशेयं शान्तिके वेत्रविष्टरम् ॥ धवले शान्तिकं मोक्षः सर्वार्थश्चित्रकम्बले ॥ सर्वाभावे त्वासनार्थं कुशविष्टरमिष्यते ।" अथ निषिद्धासनानि (पुरश्चरणदीपिकायाम्) "वंशासने तु दारिद्र्यं पाषाणे व्याधिसंभवः । धरण्यां दुःखसंभूतिर्दौर्भाग्यं छिद्रदारुजे ॥ तृणे धनयशोहानिः पल्लवे चित्तविभ्रमः" (पुरश्चरणचन्द्रिकायां विशेषः) "सर्वसिद्धौ व्याघ्रचर्म ज्ञानसिद्धौ मृगासनम् । वस्त्रासनं रोगहरं वेत्रजं श्रीविवर्धनम् ॥ कौशेयं पौष्टिकं प्रोक्तं कम्बलं दुःखमोचनम् । स्तम्भने गजचर्म स्यान्मारणे माहिषं तथा । मेषीचर्म तथोच्चाटे खाड्गिनं वश्यकर्मणि । विद्वेषे जाम्बुकं प्रोक्तं भवेद्गोचर्म शान्तिके ॥ नादीक्षितो विशेत्कृष्णसाराजिनासने गृही ।

विशेषायतिर्वनस्थश्च ब्रह्मचारी च स्नातकः" ॥ ॥ अथ मालाविचारः (मन्त्रखण्डे) "स्फाटिकी मौक्तिकी वापि प्रोक्तव्या सितसूत्रकैः । सर्वकर्म्मसमृद्ध्यर्थं जपेद्रुद्राक्षमालया ॥ धर्म्मार्ऽर्थकाममोक्षार्थं जपेत्पद्माक्षमालया । अरिष्टपुत्रजीवैश्च शङ्खपद्मौ मणिस्तथा ॥ कुशग्रन्थिश्च रुद्राक्ष उत्तमं चोत्तरोत्तरम् । शतं चन्दनशङ्खैश्च प्रवालैस्तु सहस्रकम् ॥ स्फाटिकैर्लक्षसाहस्रं मौक्तिकैर्लक्षमेव च । दशलक्षं राजताक्षैः सौवर्णैः कोटिरुच्यते ॥ कुशग्रन्थ्या च रुद्राक्षैरनन्तगुणितो भवेत्" ॥ (तन्त्रसारेऽपि) "रुद्राक्षशङ्खपद्माक्षपुत्रजीवकमौक्तिकैः । स्फाटिकैर्मणिरत्नैश्च सौवर्णैर्विद्रुमैस्तथा ॥ राजतैः कुशमूलैश्च गृहस्थस्याक्षमालिका । अङ्गुलीगणनादेकं पर्वण्यष्टगुणं भवेत् ॥ पुत्रजीवैर्दशगुणं शतं शङ्खैः सहस्रकम् । प्रवालैर्मणिरत्नैश्च दशसाहस्रकं स्मृतम् ॥ तदेव स्फाटिकैः प्रोक्तं मौक्तिकैर्लक्षमुच्यते । पद्माक्षैर्दशलक्षं स्यात्सौवर्णैः कोटिरुच्यते ॥ कुशग्रन्थ्या कोटिशतं रुद्राक्षैः स्यादनन्तकम् । सर्वैर्विरचिता माला नृणां मुक्तिफलप्रदा" ॥ (कामनाभेदे तु कालिकापुराणे) रुद्राक्षमालिका सूते जपेन स्वमनोरथान् । पद्माक्षैर्विहिता माला शत्रूणां नाशिनी मता ॥ कुशग्रन्थिमयी माला सर्वपापप्रणाशिनी । पुत्रजीवफलैः कृता कुरुते पुत्रसंपदम् ॥ निर्म्मिता ह्यन्यमणिभिर्जपमालेप्सितप्रदा । प्रवालैर्विहिता माला प्रयच्छेद्विपुलं धनम् ॥ हिरण्मयी विरचिता माला कामान्प्रयच्छति । सर्वैरेभिर्विरचिता माला स्यान्मुक्तये नृणाम्" ॥ (तन्त्रराजे तु) "वैष्णवे तुलसीमाला गजदन्तैर्गणेश्वरे । त्रिपुराया जपे शस्ता रुद्राक्षै रक्तचन्दनैः" ॥ (मालायां सूत्रविचारः सनत्कुमारीये) "कार्प्पाससंभवं सूत्रं धर्म्मकामार्थमोक्षदम् । तच्च विप्रेन्द्रकन्याभिर्निर्म्मितं च

सुशोभनम् ॥ शुक्लं रक्तं तथा कृष्णं पट्टसूत्रमथापि वा । शान्तिवश्याभिचारेषु मोक्षैश्वर्य्यजपेषु च ॥ शुक्लं रक्तं तथा पीतं कृष्णं वर्णेषु च क्रमात् । सर्वेषामेव वर्णानां रक्तं सर्वेप्सितप्रदम् ॥ त्रिगुणं त्रिगुणीकृत्य ग्रथयेच्छिल्पशास्त्रतः । एकैकं मातृकावर्णं सतारं प्रजपन्सुधीः ॥ मणिमादाय सूत्रेण ग्रथयेन्मध्यमध्यतः । ब्रह्मग्रन्थिं विधायेत्थं मेरुं च ग्रन्थिसंयुतम् ॥ ग्रथयित्वा पुरो मालां ततः संस्कारमाचरेत् " ॥ (तन्त्रसारे गौतमीये च) " मुखे मुखं तु संयोज्य पुच्छे पुच्छं नियोजयेत् । मेरुरूर्ध्वमुखः कार्यः प्रत्येकं नागपाशकम् । गोपुच्छसदृशी माला यद्वा सर्प्पाकृतिः शुभा " ॥ (मुखपुच्छनियमोऽपि तत्रैव) " रुद्राक्षस्योन्नतं प्रोक्तं मुखं पृष्ठं च निर्म्मलम् । कमलाक्षस्य सूक्ष्मांशं सबिन्दुद्वितयं मुखम् ॥ सबिन्दुकस्य स्थूलांशं पृष्ठं श्लक्ष्णमिति स्मृतम् । तत्सजातीयमेकाक्षं मेरुत्वेनाग्रतो न्यसेत् ॥" कामनाभेदेन जपमालामणिसंख्या (गौतमीये) " पञ्चविंशतिभिर्मोक्षं त्रिंशद्भिर्द्धनसिद्धये । सर्वार्थाः सप्तविंशत्या पञ्चदश्यभिचारिके ॥ पञ्चाशद्भिः काम्यसिद्धिः स्यात्तथा चतुरुत्तरैः । अष्टोत्तरशतैः सर्व्वा सिद्धिरुक्ता मनीषिभिः ॥" कामनाभेदेनाङ्गुलिनियमः (पुरश्चरणदीपिकायाम्) " अङ्गुष्ठं मोक्षदं विद्यात्तर्ज्जनी शत्रुनाशिनी । मध्यमा धनदा शान्तिकरी ह्येषा ह्यनामिका ॥ कनिष्ठाऽऽकर्षणे शस्ता जपकर्म्मणि शोभने । अङ्गुष्ठेन जपं जप्यमन्यैरङ्गुलिभिः सह ॥ अङ्गुष्ठेन विना कर्म्म कृतं तदफलं यतः । जप्त्वाऽक्षमालां सकलां भ्रामयेदाशिखामणिम् ॥ प्रदक्षिणं पुनर्वक्रे प्रारभ्यैवं समाचरेत् ॥ स्वयं वामेन हस्तेन जपमालां न संस्पृशेत् ॥ अदीक्षितो द्विजो वापि स्पृष्टश्चेच्छुद्धिमाप्नुयात् । न धारयेत्करे

मूर्ध्नि कण्ठे च जपमालिकाम् ॥ जपकाले जपं कृत्वा सदा शुद्धस्थले न्यसेत् । गुरुं प्रकाशयेद्धीमान्मन्त्रं नैव प्रकाशयेत् ॥ अक्ष मालां च मुद्रां च गुरोरपि न दर्शयेत् । कम्पनात्सिद्धिहानिः स्याद्धूननं बहुदुःखकृत् ॥ शब्दे जाते भवेद्रोगः करभ्रष्टा विनाशकृत् । छिन्ने सूत्रे भवेन्मृत्युस्तस्माद्यत्नपरो भवेत् ॥ जपान्ते कर्णदेशे वा उच्चस्थानेऽथवा न्यसेत् । जपमालां विधायेत्थं ततः संस्कार माचरेत्" ॥ (अथ मालासंस्कारः तन्त्रसारे पुरश्चरणदीपिकायां च) "अश्वत्थपत्रनवकैः पद्माकारं तु कल्पयेत् । तन्मध्ये स्था पयेन्मालां मातृकामूलमुच्चरन् ॥ क्षालयेत्पञ्चगव्येन सद्योजातेन सज्जलैः । चन्दनागुरुकर्पूरैर्वामदेवेन घर्षयेत् ॥ धूपयेत्तामघोरेण लिम्पेत्तत्पुरुषेण तु । मन्त्रयेत्पञ्चमेनैव प्रत्येकं तु सकृत् सकृत् ॥ मेरुं च पञ्चमेनैव ततो मन्त्रेण मन्त्रयेत् । तत्रावाह्य यजेद्देवं यथा विभवविस्तरैः ॥ संस्कृत्यैवं बुधो मालां तत्प्राणांस्तत्र स्थापयेत् । मूलमन्त्रेण तां मालां पूजयेद्द्विजसत्तम ॥ एवं या संस्कृता माला जपकर्म्मणि सर्व्वदा । अभीष्टफलदाऽत्यर्थं सा सर्वाघविनाशिनी ॥ मध्यमानामिकाङ्गुष्ठैरक्षमालामणीशतैः । एवं जपस्य चैकस्य क्रमोऽयं चालयेज्जपेत् ॥" मालासंस्कारस्य नित्यतामाह (रुद्रयामले) "अप्रतिष्ठितमालाभिर्मन्त्रं जपति यो नरः । सर्वं तद्विफलं विद्यात् क्रुद्धा भवति देवता ॥" (वैशम्पायनसंहितायाम्) "अङ्गुष्ठमध्यमाभ्यां च चालयेन्मध्यमध्यतः । तर्जन्या न स्पृशेदेनां मुक्तिदो गणनक्रमः ॥ जीर्णे सूत्रे पुनः सूत्रं ग्रथयित्वा शतं जपेत् । प्रमादात्पतिता हस्ताच्छतमष्टोत्तरं जपेत् ॥ जपेन्निषिद्धसंस्पर्शे क्षालयित्वा यथोदितम् ॥" मालास्थापनार्थं गोमुखीमाह (आचारार्के वृद्धमनुः)–"वस्त्रेणाच्छादितकरं दक्षिणं यः सदा जपेत् । तस्य

स्यात्सफलं जाप्यं तद्धीनमफलं स्मृतम् ॥ भूतराक्षसवेतालाः सिद्धगन्धर्वचारणाः । हरन्ति प्रकटं यस्मात्तस्माद्गुप्तं जपेत्सुधीः" ॥ अथा क्षमालाभावे करमालानिरूपणम् (पुरश्चरणदीपिकायाम्) "अलाभे जपमालायाः करशाखासु पर्वभिः । अनामिकाया यो मध्य स्तस्मादधः क्रमेण तु ॥ मध्याङ्गुल्यग्रपर्वादिप्रादक्षिण्यक्रमेण तु । तर्जन्यादौ जपान्तश्च अक्षमाला करे स्थिता ॥" (सनत्कुमारसं हितायामपि) "तर्ज्जनी मध्यमाऽनामा कनिष्ठा चेति ताः क्रमात् । तिस्रोऽङ्गुल्यस्त्रिपर्वाणो मध्यमा चैकपर्व्विका ॥" पर्वद्वयं मध्यमाया मेरुत्वेनोपकल्पयेत् । अनामामध्यमारभ्य कनिष्ठादित एव च ॥ तर्ज्जनीमूलपर्य्यन्तं दशपर्वसु संजपेत् । अङ्गुलीर्न वियुञ्जीत किंचि दाकुञ्चिते तले ॥ अङ्गुलीनां वियोगाच्च च्छिद्रे च स्रवते जपः ॥ अङ्गुल्यग्रे च यज्जप्तं यज्जप्तं मेरुलङ्घने । पर्वसंधिषु यज्जप्तं तत्सर्व्वं निष्फलं भवेत् ॥ गणनाविधिमुल्लङ्घ्य यो जपेत्तज्जपं यतः । गृह्णन्ति राक्षसास्तेन गणयेत्सर्वथा बुधः ॥ हृदये हस्तमारोप्य तिर्य्यं क्कृत्वा कराङ्गुलीः । आच्छाद्य वाससा हस्तौ दक्षिणेन सदा जपेत् ॥" अथ जपे कर्त्तव्यतामाह (योगियाज्ञवल्क्यः) "जपस्याहं विधिं वक्ष्ये यथाकार्यं विधानतः । न चङ्क्रमन्न प्रहसन्न पार्श्वमवलोकयन् ॥ नापाश्रितो न जल्पंश्च न प्रावृतशिरास्तथा । न पदा पादमाक्रम्य न चैव हि तथा करौ ॥ नैवंविधं जपं कुर्य्यान्न च संश्रावयञ्जपेत् । तिष्ठंश्चेद्वीक्षमाणोऽर्कमासीनः प्राङ्मुखो जपेत् ॥ प्रागग्रेषु कुशेष्वेवमासीनश्चासने जपेत् । जपस्त्वेवं हि कर्त्तव्य एकाग्रमनसापि च ॥ धारयेन्मनसा मन्त्रान्न जिह्वोष्ठौ विचालयेत् । न कम्पयेच्छिरो ग्रीवां दन्तान्नैव प्रकाशयेत् ॥ यक्षराक्षसभूतानि सिद्धविद्याधरास्तथा । हरन्ति प्रसभं यस्मात्तस्माद्गुह्यं समाचरेत्" ॥

(अग्निपुराणेऽपि) "नोच्चैर्जपं बुधः कुर्य्यान्नीचैः कुर्य्यादतन्द्रितः । समाहितमनास्तूष्णीं मनसा वापि चिन्तयेत्"॥ (अत्रिरपि) "ध्वनि घोषविकारेण निःश्वासोपांशुलक्षणः। निर्विकारेण वक्त्रेण मनसा मानसः स्मृतः"॥ (जपप्रशंसायां योगियाज्ञवल्क्यः) "विधियज्ञाज्ज पयज्ञो विशिष्टो दशभिर्गुणैः । उपांशुः स्याच्छतगुणः साहस्रो मानसः स्मृतः ॥ ये पाकयज्ञाश्चत्वारो विधियज्ञसमन्विताः । सर्व्वे ते जपयज्ञस्य कलां नार्हन्ति षोडशीम् ॥" अथ पुरश्चरणादिषु जपकर्तृणां भक्ष्यादिनियमाः (तन्त्रसारे गौतमीये च) "पुरश्चरणकृ न्मन्त्री भक्ष्याभक्ष्यं विचारयेत् । अन्यथा भोजनाद्दोषात्सिद्धिहानिः प्रजायते ॥ शतान्नं च समश्नीयान्मन्त्रसिद्धिसमीहया ॥ तस्मा न्नित्यं प्रयत्नेन शतान्नाशी भवेन्नरः ॥" (शारदातिलकेऽपि) "भैक्ष्यं हविष्यं शाकानि विहितानि फलं पयः । मूलं सक्तुर्यवोत्पन्नो भक्ष्याण्येतानि मन्त्रिणाम् " ॥ (पुरश्चरणदीपिकायां गौतमीये च) " चरुमूलफलक्षीरदधिभिक्षान्नसक्तवः । शाकश्चाष्टविधं चान्नं साधकस्योच्यते बुधैः" ॥ (नारदीये) मृदु सोष्णं सुपक्वं च कुर्याद्वै लघुभोजनम् । नेन्द्रियाणां विकारः स्यात्तथा भुञ्जीत साधकः ॥ यद्वातद्वा परित्याज्यं दुष्टान्नं कुत्सितं फलम् । प्रशस्तान्नं समश्नीयान्मन्त्रसिद्धिसमीहया ॥ पयोव्रतस्य सिद्धिः स्याल्लक्षेणैव न संशयः (ग्रन्थान्तरेऽपि) "क्षीराहारः फलाशी वा शाकाशी वा हविष्यभुक् । भिक्षाशी वा जपेन्मन्त्रं कृच्छ्रचान्द्रायणादिकृत् ॥ श्रुतिस्मृ तिविरोधं च जपं रात्रौ विवर्जयेत् । भूशय्या ब्रह्मचारित्वं मौनचर्यानसूयता ॥ लवणं क्षारमाम्लं च व्यञ्जनं कांस्यभोजनम् । ता म्बूलं च द्विभुक्तं च दुःसंवादं प्रमत्तताम् ॥ नित्यं त्रिषवणं स्नानं क्षुद्रकर्म्मविवर्जनम् । नित्यदानं नित्यपूजा देवतास्तुतिकीर्त्तनम् ॥

नैमित्तिकार्च्चनं चैव विश्वासो गुरुदेवयोः । जपनिष्ठा द्वादशैते धर्माः स्युर्मन्त्रसिद्धिदाः ॥ नित्यं सूर्यमुपस्थाय तस्य चाभिमुखो यजेत् । देवतां प्रतिमादौ वा वह्नौ वाऽभ्यर्च्च्य तन्मनाः ॥ अनिर्वेदनया व्यग्रः शास्त्रोक्ताचारपालकः ॥ स्नानपूजाजपध्यानहोमतर्पणतत्परः । निष्कामो देवतानां च सर्वकर्म्मनिवेदकः ॥ एवमादींश्च नियमान् पुरश्चरणके चरेत् ॥" (पुरश्चरणदीपिकायाम्) "क्षारं च लवणं मांसं गृञ्जनं कांस्यभोजनम् । माषाढकीमसूरांश्च कोद्रवांश्चणकानपि ॥ अन्नं पर्युषितं चैव निःस्नेहं कीटदूषितम् । असद्भाषणम न्यायं वर्जयेदन्यपूजनम् । विना श्रमोचितं किंचिन्नित्यनैमित्तिकं चरेत् ॥ स्त्रीशूद्रपतितव्रात्यनास्तिकोच्छिष्टभाषणम् । असत्य भाषणं चैव कौटिल्यं च परित्यजेत् ॥ सद्भिरपि न भाषेत जपहोमार्च्चनादिषु । वाग्यतः कर्म्म निर्वर्त्य निःस्पृहो वर्त्तितादिषु ॥ वर्जयेद्गीतकाव्यादिश्रवणं नृत्यदर्शनम् । परान्नं च परद्रव्यं तथैव तु प्रतिग्रहः ॥ परस्त्रीं परनिन्दां च मनसापि विवर्जयेत् । जिह्वा दग्धा परान्नेन करौ दग्धौ प्रतिग्रहात् । परस्त्रीभिर्मनो दग्धं मन्त्रसिद्धिः कथं भवेत् ॥" (रामार्च्चनचन्द्रिकायाम्) " मैथुनं तत्क थालापं तद्गोष्ठीः परिवर्जयेत् । ऋतुकालं विना मन्त्री स्वस्त्रियं नैव गच्छति ॥ " (तथा) "स्मरणं कीर्त्तनं केलिः प्रेक्षणं गुह्यभाष णम् । संकल्पोऽध्यवसायश्च क्रियानिर्वृतिरेव च ॥ एतन्मैथुनमष्टाङ्गं प्रवदन्ति मनीषिणः । कौटिल्यं क्षौरमभ्यङ्गमनिवेदितभोजनम् । असंकल्पितकृत्यं च वर्जयेन्मर्दनादिकम् । स्नायाच्च पञ्चगव्येन केवलामलकेन वा । श्रुतिस्मृतिपुराणोक्तैर्मन्त्रैः स्नायान्निरन्तरम् ॥ मन्त्रजप्तान्नपानीयैः स्नानाचमनभोजनम् । स्नानं त्रिषवणं प्रोक्तमशक्तो द्विः सकृत्तथा ॥ अस्नातस्य फलं नास्ति न चातर्पयतः

पितॄन्। अपवित्रकरो नग्नः शिरसि प्रावृतोऽपि वा। प्रलपन्प्रजपेद्यावत्तावन्निष्फलमुच्यते" ॥ (तन्त्रसारेऽपि) "सकृदुच्चरिते शब्दे प्रणवं समुदीरयेत्। प्रोक्ते पारशवे शब्दे प्राणायामं सकृच्चरेत् ॥ बहुप्रलापी आचम्य न्यस्याङ्गानि ततो जपेत्। क्षुतेऽप्येवं तथाऽऽस्पृश्य स्थानानां स्पर्शनेन च ॥ एवमादींश्च नियमान्पुरश्चरणकृच्चरेत् ॥ विण्मूत्रोत्सर्गशङ्कादियुक्तः कर्म्म करोति यत्। जपार्च्चनादिकं सर्वमपवित्रं भवेत्प्रिये ॥ मलिनाम्बरकेशादिमुखदौर्गन्ध्यसंयुतः ॥ यो जपेत्तं दहत्याशु देवता गुप्तिसंस्थिता ॥ आलस्यं जृम्भणं निद्रां क्षुतं निष्ठीवनं भयम्। नीचाङ्गस्पर्शनं कोपं जपकाले विवर्जयेत् ॥ एवमुक्तविधानेन विलम्बत्वरितं विना। उक्तसंख्यं जपं कुर्य्यात्पुरश्चरणसिद्धये ॥ देवतागुरुमन्त्राणामैक्यं सम्भावयन्धिया। जपेदेकमनाः प्रातःकालं मध्यंदिनावधि ॥ यत्संख्यया समारब्धं तज्जप्तव्यं दिनेदिने। यदि न्यूनाधिकं कुर्य्याद्व्रतभ्रष्टो भवेन्नरः ॥ कृते जपस्तु कल्पोक्तस्त्रेतायां द्विगुणो मतः ॥ द्वापरे त्रिगुणः प्रोक्तश्चतुर्गुणजपः कलौ ॥" (वैशम्पायनसंहितायाम्) "पतितानामन्त्यजानां दर्शने भाषणे श्रुते। क्षुतेऽधोवायुगमने जृम्भणे जपमुत्सृजेत् ॥ तथा तस्य च तत्प्राप्तौ प्राणायामं षडङ्गकम्। कृत्वा सम्यग्जपेच्छेषं यद्वा सूर्यादिदर्शनम् ॥ उष्णीषी कञ्चुकी नग्नो मुक्तकेशो गणावृतः। अपवित्रकरोऽशुद्धः प्रलपन्न जपेत्क्वचित् ॥" (तन्त्रसारे) "अनासनः शयानो वा गच्छन्भुञ्जान एव वा। अप्रावृतौ करौ कृत्वा शिरसा प्रावृतोऽपि वा ॥ चिन्ताव्याकुलचित्तो वा क्षुब्धो भ्रान्तः क्षुधान्वितः। रथ्यायामशिवस्थाने न जपेत्तिमिरालये ॥ उपानद्गूढपादो वा यानशय्यागतोऽपि वा। प्रसार्य्य न जपेत्पादावुत्कटासन

एव च ॥ न यज्ञकाष्ठे पाषाणे न भूमौ नासने स्थितः ॥" (तत्रैव) "मनः संहृत्य विषयान्मन्त्रार्थगतमानसः । न द्रुतं न विलम्बं च जपेन्मौक्तिकपङ्क्तिवत् ॥ उच्चरेदर्थमुद्दिश्य मानसः स जपः स्मृतः । जिह्वोष्ठौ चालयेत्किंचिद्देवतागतमानसः ॥ किंचिच्छ्रवणयोग्यः स्यादुपांशुः स जपः स्मृतः ॥ मन्त्रमुच्चारयेद्वाचा वाचिकः स जपः स्मृतः । जिह्वाजपः शत गुणः साहस्रो मानसः स्मृतः । जिह्वाजपः स विज्ञेयः केवलं जिह्वया बुधः" ॥ (मन्त्रमहोदधौ) "आमध्याह्नं जपं कुर्य्यादुपांशुं वाथ मानसम् । हविष्यं निशि भुंजीत त्रिः स्नाय्यभ्यङ्गवर्जितः ॥ व्यग्रताऽऽलस्यनिष्ठीवक्रोधपादप्रसारणम् । अन्यभाषान्त्यजेक्षे च जपकाले त्यजेत्सुधीः ॥ स्त्रीशूद्रभाषणं निन्दां तांबूलं शयनं दिवा । प्रतिग्रहं नृत्यगीते कौटिल्यं वर्जयेत्सदा ॥ भूशय्या ब्रह्मचर्य्यं च त्रिकालं देवतार्च्चनम् । नैमित्तिकार्च्चनं देवस्तुतिं विश्वासमाश्रयेत् ॥ प्रत्यहं प्रत्यहं तावन्नैव न्यूनाधिकं क्वचित् । एवं जपं समाप्यान्ते दशांशं होममाचरेत्" ॥ (पुरश्चरणचन्द्रिकायामपि) "ततो जपदशांशेन होमं कुर्य्याद्दिनेदिने । अथवा लक्षसंख्यायां पूर्णायां होममाचरेत्" ॥ (गौतमीये तन्त्रसारे च) "जपान्ते प्रत्यहं मन्त्री होमयेत्त दशांशतः । तर्पणं चाभिषेकं च तत्तद्दशांशतो मुने ॥ प्रत्यहं भोजयेद्विप्रान्न्यूनाधिकप्रशान्तये । अथवा सर्वपूर्त्तौ च होमादिकम थाचरेत् ॥ संपूर्णायां प्रतिज्ञायां तर्पणादिकमाचरेत् ॥" होमाद्यशक्तौ तु (सनत्कुमारसंहितायाम्)—"यद्यदङ्गं भवेद्भग्नं तत्संख्या द्विगुणो जपः । होमाभावे जपः कर्य्यो होमसंख्याचतुर्गुणः ॥ विप्राणां क्षत्रियाणां च रससंख्यागुणः स्मृतः । वैश्यानां वसुसं

स्व्याकमेषां स्त्रीणामयं विधिः ॥" अत्राप्यशक्तश्चेत्तद्व्यवस्था (योगिनीहृदये) "होमकर्मण्यशक्तानां विप्राणां द्विगुणो जपः । इत रेषां तु वर्णानां त्रिगुणादिः समीरितः" ॥ (वासिष्ठे तु) "यद्यदङ्गं विहीयेत तत्संख्याद्विगुणो जपः । कर्त्तव्यश्चाङ्गसिद्ध्यर्थं तद शक्तेन भक्तितः ॥ विप्रभोजनमात्रेण व्यङ्गं साङ्गं भवेद्ध्रुवम् । यत्र भुङ्क्ते द्विजस्तस्मात्तत्र भुङ्क्ते हरिः स्वयम् ॥" इति जपकृत्यविचारः ॥ अथ स्मार्ताह्निककृत्यविचारः (दक्षस्मृतौ) "प्रातरुत्थाय कर्तव्यं यद्द्विजेन दिनेदिने । तत्सर्वं संप्रवक्ष्यामि द्विजानामुपकार कम् ॥" (बृहन्नारदीये) ब्राह्मे मुहूर्ते चोत्थाय परं ब्रह्म विचिंतयेत् । ततो व्रजेन्नैर्ऋताशां बृहत्सोदकभाजनः ॥ ग्रामाद्दूरतरं गच्छेत्सदाचारस्य सेवकः ॥ दिवासंध्यासु कर्णस्थब्रह्मसूत्र उदङ्मुखः ॥ अंतर्धाय तृणं भूमिं शिरः प्रावृत्य वाससा । वक्त्रान्नियम्य यत्नेन नो ष्ठीवेन्नोच्छ्वसेदपि । कुर्यान्मूत्रं पुरीषं च रात्रौ चेद्दक्षिणामुखः । छायायामन्धकारे वा रात्रावहनि वा द्विजः ॥ यथासुखं प्रकुर्वीत प्राणबाधाभयेषु च ॥ गृहीतशिश्नश्चोत्थाय गृहीतशुचिमृत्तिकः । गन्धलेपक्षयकरं शौचं कुर्यादतन्द्रितः ॥ एका लिङ्गे गुदे पञ्च त्रिर्वामे दश चोभयोः । द्विसप्त पादयोश्चैव गार्हस्थ्यं शौचमुच्यते ॥ ततः षोडश गण्डूषान्प्रकुर्याद्द्वादशैव वा । मूत्रोत्स र्गे तु गण्डूषानष्टौ वा चतुरो गृही ॥ उत्थाय नेत्रे प्रक्षाल्य दन्तकाष्ठं समाहरेत् । आपामार्गं बादरं वा द्वादशाङ्गुलमव्रणम् ॥ कनिष्ठा ङ्गुलिवत्स्थूलं पर्वार्द्धे कृतकूर्चकम् । शुचिर्द्वादशगण्डूषैर्निषिद्धं भानुवासरे ॥ आचम्य प्रयतः सम्यक् प्रातःस्नानं समाचरेत् । स्नानाद नन्तरं तावत्तर्पयेत्तीर्थदेवताः ॥ समुद्रगानदीस्नानमुत्तमं परिकीर्तितम् । वापीकूपतडागेषु मध्यमं कथितं बुधैः ॥ गृहे स्नानं तु

सामान्यं गृहस्थस्य प्रकीर्तितम् ॥ ततश्च वाससी शुद्धे शुक्ले च परिधाय च । उत्तरीयं सदा धार्यं ब्राह्मणेन विजानता ॥ उपविश्य शुचौ देशे प्राङ्मुखो वा उदङ्मुखः । भूत्वा बद्धशिखः कुर्यादन्तर्जानु भुजद्वयम् ॥ सपवित्रेण हस्तेन कुर्यादाचमनक्रियाम् । नोच्छिष्टं तत्पवित्रं तु भुक्त्वोच्छिष्टं तु वर्जयेत् ॥ आचम्य तिलकं कुर्याच्चन्दनेनाथ भस्मना । ऊर्ध्वं पुण्ड्रं त्रिपुण्ड्रं वा मध्ये छिद्रं प्रकल्पयेत् ॥ निवसत्यूर्ध्वपुण्ड्रे तु श्रिया सह हरिः स्वयम् । त्रिपुण्ड्रे धूर्जटिः साक्षादुमया सह सर्वदा ॥ विना छिद्रं तु तत्पुण्ड्रं शुनः पादसमं विदुः ॥ श्वेतं ज्ञानकरं प्रोक्तं रक्तं वश्यकरं नृणाम् । पीतं सर्वार्द्धिदं प्रोक्तमन्यत्तु परिवर्जयेत् ॥ प्राणायामं ततः कृत्वा संध्यावन्दनमाचरेत् । पूर्वसंध्यां सनक्षत्रामुपासीत यथाविधि ॥ गायत्रीमभ्यसेत्तावद्यावदादित्यदर्शनम् । सावित्रैरनघैर्मन्त्रैरुपस्थाय कृताञ्जलिः ॥ यस्तु संध्यामुपासीत श्रद्धया विधिवद्द्विजः । न तस्य किंचिद्दुष्प्राप्यं त्रिषु लोकेषु विद्यते ॥ दिवसस्यादिमे भागे कृत्यमेतदुदीरितम् । ततोऽधिकनिमित्तं वै विष्णुपूजनमाचरेत् ॥ ततो माध्याह्निकीं संध्यां तिलतर्पणमाचरेत् । ततः पञ्चमहायज्ञान्कुर्याद्भूतबलिं ततः ॥ द्वारावलोकनं कुर्यादतिथिग्रहणाय च । गोदोहकालमात्रं तु भाग्यात्प्राप्तेऽतिथौ यदि ॥ तोषयेत्परया भक्त्या यथाशक्त्यन्नपानतः ॥ ततश्च भोजनं कुर्यात्प्राङ्मुखो मौनमास्थितः । प्रशस्तशुद्धपात्रे च भुञ्जीतान्नमकुत्सयन् ॥ भोजनात्किंचिदन्नाग्र्यमादायैवं समुच्चरेत् । नमो भूपतये पूर्वं भुवनपतये नमः ॥ भूतानां पतये पश्चाद्धर्माय च ततो बलिम् । दत्त्वा च चित्रगुप्ताय भूतेभ्य इदमुच्चरन् ॥ प्राणायापानसंज्ञाय व्यानाय च ततः परम् ॥ उदानाय ततो ब्रूयात्समानाय ततः परम् ॥ प्रणवं

पूर्वमुच्चार्य स्वाहा चान्ते घृतप्लुतम् । पञ्चकृत्वो ग्रसेदन्नं जिह्वया नतु दर्शयेत् ॥ ततश्च तन्मना भूत्वा भुञ्जीत मधुरं पुरः । लव णाम्लौ तथा मध्ये कटुतिक्तौ ततः परम् ॥ प्राग् द्रवं पुरुषोऽश्नीयान्मध्ये तु कठिनाशनम् । अन्ते पुनर्द्रवाशी तु बलारोग्ये न मुञ्चति ॥ नाद्याच्छास्त्रविरुद्धं तु भक्ष्यं भोज्यादिकं द्विजः । अभोज्यं प्राहुराहारं शुष्कं पर्युषितं तथा ॥ सर्वं सशेषमश्नीयाद्घृतपायसवर्जितम् । आचम्य पात्रमुत्सार्य किंचिद्द्रवेण पाणिना ॥ ततः परं समुत्थाय बहिः स्थित्वा समाहितः । शोधयन्मुखहस्तौ च मृदा शुद्धजलेन च ॥ कृत्वा षोडश गण्डूषान् शुद्धो भूत्वा सुखासनः । इमौ मन्त्रौ पठन्नेव पाणिनोदरमालभेत् ॥ अगस्त्यं कुम्भकर्णं च शनिं च वड वानलम् । आहारपरिपाकार्थं स्मरेद्भीमं च पञ्चमम् ॥ आतापी मारितो येन वातापी च निपातितः । समुद्रः शोषितो येन स मेऽगस्त्यः प्रसीदतु ॥ भूयोऽप्याचम्य कर्तव्यं ततस्ताम्बूलभक्षणम् । भुक्तोपविष्टः श्रीकृष्णं परं ब्रह्म विचारयेत् ॥ सच्छास्त्रादिविनो देन सन्मार्गाद्यविरोधिना । ततश्चाध्यात्मविद्यायाः कुर्वीत श्रवणं सुधीः ॥ सर्वथा वृत्तिहीनोऽपि मुहूर्त्तं स्वस्थमानसः । श्रुत्वा धर्म्मं विजानाति श्रुत्वा पापं परित्यजेत् ॥ श्रुत्वा निवर्तते मोहः श्रुत्वा ज्ञानामृतं लभेत् । नीचोऽपि श्रवणेनाशु श्रेष्ठत्वं प्रतिपद्यते ॥ श्रेष्ठोऽपि नीचतां याति रहितः श्रवणेन च । व्यवहारं ततः कुर्याद्बहिर्गत्वा यथासुखम् ॥ सूर्येऽस्तशिखरं प्राप्ते तीर्थं गत्वाथवा गृहम् ॥ सायंसन्ध्यामुपासीत धौताङ्घ्रिः सपवित्रकः ॥ यस्त्रिसंध्यमुपासीत ब्राह्मणः श्रद्धयान्वितः ॥ तत्तेजो वर्धते नित्यं घृतेनेव हुताशनः ॥ सादित्यां पश्चिमां संध्यामर्द्धास्तमितभास्कराम् । प्रत्यङ्मुखोपविष्टस्तु वाग्यतः सुसमाहितः ॥ प्रणवव्याहृतियुतां गायत्रीं तु जपे

त्ततः । अक्षसूत्रं समादाय सम्यगातारकोदयात् ॥ उपास्य पश्चिमां संध्यां हुत्वाग्निमश्नीयात्ततः । सायंप्रातर्वैश्वदेवः कर्तव्यो बलिकर्म्म च ॥ अनश्नतापि सततमन्यथा किल्बिषी भवेत् । कृतपादादिशौचस्तु भुक्त्वा सायं ततो गृही ॥ गच्छेच्छय्यां ततो मृद्वीमुपधानसमन्विताम् । स्वगृहे प्राक्शिराः शेते श्वाशुरे दक्षिणाशिराः ॥ प्रवासे पश्चिमाशिरा न कदाचिदुदक्शिराः ॥ रात्रिसूक्तं जपेत्स्मृत्वा देवांश्च सुखशायिनः । नमस्कृत्वाऽव्ययं विष्णुं समाधिस्थं स्वपेन्निशि ॥ अगस्त्यो माधवश्चैव मुचुकुन्दो महाबलः । कपिलो मुनिरास्तीकः पञ्चैते सुखशायिनः ॥ माङ्गल्यं पूर्णकुम्भं च शिरःस्थाने निधाय च ॥ वैदिकैर्गारुडैर्मन्त्रै रक्षां कृत्वा स्वपेत्ततः ॥ ऋतुकालाभिगामी स्यात्स्वदारनिरतः सदा ॥ पर्ववर्ज्जं व्रजेदेनां तद्व्रती रतिकाम्यया ॥ प्रदोषपश्चिमौ यामौ वेदाभ्यासेन तौ नयेत् । यामद्वयं शयानस्तु ब्रह्मभूयाय कल्पयेत् ॥ अहिंसा सत्यवचनं सर्वभूतानुकम्पनम् । शमो दानं यथाशक्ति गार्हस्थ्यो धर्म उच्यते ॥ परदारेष्वसंसर्गो धर्मस्त्रीपरिरक्षणम् । अदत्तादानविरमो मधुमांसविवर्जनम् ॥ एष पञ्चविधो धर्मो बहुशाखः सुखोदयः । देहिभिर्देहपरमैः कर्तव्यो देहसंभवः" ॥ (ब्रह्मपुराणे) "इत्येतदखिलं प्रोक्तमहोरात्राश्रितं मया । ब्राह्मणानां कृत्यमेतदपवर्गफलप्रदम् ॥ नास्तिक्यादथवाऽऽलस्याद्ब्राह्मणो न करोति यः । स याति नरकं घोरं पशुयोनौ च जायते" ॥ इत्याह्निककृत्यविचारः ॥ ॥ अथ देवपूजायां विशेषः । (शारदातिलके) "विशेन्मृद्वासने मन्त्री प्राङ्मुखो वाप्युदङ्मुखः । बद्धपद्मासनो मौनी समाहितजितेन्द्रियः ॥ स्थापयेद्दक्षिणे भागे पूजाद्रव्याणि देशिकः" ॥ (भविष्यदेवीपुराणयोः) "शुचिः सुवस्त्रधृक् प्राज्ञो मौनी ध्यानपरायणः । गतकामभयद्वन्द्वो रागमात्सर्य्यवर्जितः ॥ आत्मानं

पूजयित्वा च सुगन्धसितवाससा । सुमुहूर्त्ते यजेद्देवान्स्वकीयासनसंस्थितान् ''॥ इति। सुमुहूर्त्ते पूर्वाह्णादिकाले । ' पूर्वाह्ण एव कुर्वीत देवतानां च पूजनम् ' इति मनुवाक्यात् ॥ (कामनाभेदेन देवार्चनं मत्स्यपुराणे) ''आरोग्यं भास्करादिच्छेद्धनमिच्छेद्धुताशनात् । ज्ञानं च शंकरादिच्छेन्मुक्तिमिच्छेज्जनार्दनात् '' ॥ कालविशेषे देवतापूजा (स्कान्दे) '' ब्रह्मा कृतयुगे देवस्त्रेतायां भगवान् रविः । द्वापरे भगवान्विष्णुः कलौ देवो महेश्वरः॥'' देवार्चनकालः (मात्स्ये) ''प्रातर्मध्यंदिने सायं देवपूजां समारभेत्।अशक्तौ विस्तरेणैव प्रातः संपूज्य केशवम् ॥ मध्याह्ने चैव सायं च पुष्पाञ्जलिमपि क्षिपेत् ॥'' देवताप्रतिमाविचारो (मात्स्ये) ''सौवर्णी राजती वापि ताम्री रत्नमयी तथा।शैली दारुमयी वापि लोहसंघमयी तथा ॥(लोहसंघमयी मिलितपञ्चधातुमयी) ''अङ्गुष्ठपर्वादारभ्य वितस्तिं यावदेव तु । गृहेषु प्रतिमा कार्या नाधिका शस्यते बुधैः॥'' पूजोपचाराः (प्रपञ्चसारे) '' आसनं स्वागतं पाद्यमर्घ्यमाचमनीयकम् । मधुपर्काचमनस्नानवसनाभरणानि च ॥ सुगन्धिसुमनोधूपदीपनैवेद्यवन्दनम् । प्रयोजयेदर्चनायामुपचारांश्च षोडश ॥ अर्घ्यपाद्याचमनकमधुपर्काचमनान्यपि। गन्धादयो निवेद्यान्ता उपचारा दश क्रमात्॥ गन्धादयो निवेद्यान्ताः पूजाः पञ्चोपचारिकाः । उपचारैर्यथाशक्ति देवतामन्वहं यजेत् ॥ '' (कर्मप्रदीपेऽपि) '' आवाहनासनं पाद्यमर्घ्यमाचमनीयकम् । स्नानं वस्त्रोपवीतं च गन्धमाल्यान्यनुक्रमात् ॥ धूपं दीपं च नैवेद्यं ताम्बूलं च प्रदक्षिणा । पुष्पाञ्जलिरिति प्रोक्ता उपचारास्तु षोडश॥ फलेन सुफलावाप्तिः सांगता दक्षिणार्पणात् ॥गन्धपुष्पे धूपदीपौ नैवेद्य इति पञ्चकम् ॥ पञ्चोपचारमाख्यातं पूजने तत्त्वविद् बुधैः ॥'' राजोपचाराः—''ततः पञ्चामृताभ्यङ्गमङ्ग

स्योद्वर्त्तनं तथा। मधुपर्कं परिमलद्रव्याणि विविधानि च॥ पादुकान्दोलनादर्शं व्यजनं छत्रचामरे॥ वाद्यार्तिक्यं नृत्यगीतशय्या राजोपचारकाः॥" पुरुषसूक्तेन षोडशोपचारपूजामन्त्राः (बृहत्पाराशरसंहितायाम्)–"आद्ययाऽऽवाहयेद्देवमृचा तु पुरुषोत्तमम्। द्वितीययासनं दद्यात्पाद्यं चैव तृतीयया॥ अर्घ्यश्चतुर्थ्या दातव्यः पञ्चम्याऽचमनं तथा। षष्ठ्या स्नानं प्रकुर्वीत सप्तम्या वस्त्रधौत कम्॥ यज्ञोपवीतं चाष्टम्या नवम्या गन्धमेव च। पुष्पं देयं दशम्या तु एकादश्या च धूपकम्॥ द्वादश्या दीपकं दद्यात्त्रयोदश्या निवेदनम्। चतुर्दश्या नमस्कारं पञ्चदश्या प्रदक्षिणा॥ षोडश्योद्वासनं कुर्याच्छेषकर्माणि पूर्ववत्। तच्च सर्वं जपेद्भूयः पौरुषं सूक्तमेव च॥" (योगियाज्ञवल्क्यः)–"दद्यात्पुरुषसूक्तेन यः पुष्पाण्यप एव वा। अर्चितं स्याज्जगदिदं तेन सर्वं चराचरम्॥" पञ्चामृतपूजामन्त्राः (शिवपुराणे)–"पूजयेत्परया भक्त्या ह्युपचारैरनेकशः। प्रयोगादि विधायैव कामनां विनियुज्य च॥ पञ्चद्रव्यैश्च प्रथमं पूजनीयो महेश्वरः। दुग्धं दधिमधुसर्पिःशर्कराणां क्रमेण च॥ तस्य तस्य च मन्त्रेण तत्तद्द्रव्यं समर्पयेत्॥" इति। तस्य तस्य मन्त्रेण पयः पृथिव्याम् इत्यादिदुग्धादिमन्त्रेण इत्यर्थः। स्नानादिपात्रेषु प्रक्षेपणीयाः पदार्थाः (मन्त्रतन्त्रप्रकाशे) "अक्षता गन्धपुष्पाणि स्नानपात्रे तथा त्रयम्। द्रव्याभावे प्रदातव्याः क्षालितास्तण्डुलाः शुभाः॥" पाद्यपात्रम् (शारदातिलके) "दूर्वां च विष्णुक्रान्तां च श्यामाकं पद्ममेव च। पाद्याङ्गानि च चत्वारि कथितानि समासतः॥" अर्घ्यद्रव्याणि (तत्रैव) "गन्धपुष्पाक्षतयवकुशाग्रतिलसर्षपैः। सदूर्वैः सर्वदेवानामेतदर्घ्यमुदीरितम्॥" (भविष्येऽपि) "आपः क्षीरं कुशाग्राणि दध्यक्षतति

लास्तथा । यवाः सिद्धार्थकाश्चैव[1] अर्घ्योऽष्टाङ्गः प्रकीर्तितः ॥" आचमनीयद्रव्याणि–"कर्पूरमगुरुं पुष्पं दद्याज्जातीफलं मुने । लवङ्गमपि कङ्कोलं शस्तमाचमनीयके ॥" मधुपर्कद्रव्याणि–"सुधाणुना[2] ततः कुर्यान्मधुपर्कं मुखाम्बुजे । आज्यं दधिमधून्मिश्रमेतदुक्तं मनीषिभिः ॥ तेनैव मनुना कुर्याददृिराचमनीयकम् ॥" पञ्चाऽमृतम्–"गव्यमाज्यं दधि क्षीरं माक्षिकं शर्करान्वितम् । एकत्र मिलितं ज्ञेयं दिव्यं पञ्चामृतं परम् ॥" पञ्चगव्यम्–"पञ्चगव्यं पवित्रं तु आहरेत्ताम्रभाजने । गायत्र्या चैव गोमूत्रं गन्धद्वारेण गोमयम् ॥ आप्यायस्वेति च क्षीरं दधिक्राव्णेति वै दधि । तेजोऽसि शुक्रमित्याज्यं देवस्य त्वा कुशोदकम् ॥ एभिश्च पञ्चद्रव्यैस्तु पञ्चगव्यं प्रचक्षते ॥" (विष्णुधर्मे) " गोमूत्रं भागतश्चार्द्धं शकृत्[3]क्षीरस्य च त्रयम् । द्वयं दध्नो घृतस्यैकमेकश्च कुशवारिजः ।" स्नानम्–"गन्धाद्भिः कारयेत्स्नानं वाससी परिधापयेत् । दद्याद्दिव्योपवीतं च हाराद्याभरणैः सह ॥" उद्वर्तनद्रव्याणि–"रजनी[4] सहदेवी च शिरीषं लक्ष्मणापि च । सहभद्रा कुशाग्राणि उद्वर्तनमिहोच्यते ॥" सौभाग्यद्रव्याणि–"हरिद्रा कुङ्कुमं चैव सिन्दूरादिसमन्वितम् । कज्जलं कण्ठसूत्रादि सौभाग्यद्रव्यमुच्यते ॥" कौतुकद्रव्याणि (भविष्ये) "दूर्वा यवाङ्कुराश्चैव बालकं[5] चूत[6]पल्लवाः । हरिद्राद्वयसिद्धार्थं[7] शिखि[8]पत्रोरग[9]त्वचः ॥ कङ्कणौषधयश्चैताः कौतुकाख्या दश स्मृताः ॥" गन्धानुलेपनविचारः (कालिकापुराणे) " चूर्णीकृतो वा घृष्टो वा दाहकर्षित एव वा । रसः संमर्दजो वापि प्राण्यङ्[10]गोद्भव एव वा ॥ गन्धः पञ्चविधः प्रोक्तो देवानां प्रीतिदा

१ सर्षपाः । २ अमृतबीजेन । ३ गोमयम् । ४ हरिद्रा । ५ ह्रीबेरम् । ६ आम्रपल्लवाः । ७ सर्षपम् । ८ मयूरपिच्छम् । ९ सर्पकञ्चुकी । १० कस्तूरी ।

यकः ।"(गंधलक्षणानि) गंधचूर्णं गंधपत्रचूर्णं सुमनसां तथा । प्रशस्तगंध उक्तानि पत्रचूर्णानि यानि च ॥ तानि गंधाह्वयानि स्युः स गन्धः प्रथमः स्मृतः ॥ घृष्टो मलयजो गन्धः सरलश्च नमेरुणा । अगुरुप्रभृतिश्चापि यस्य पङ्कः प्रदीयते ॥ घृष्ठा स घृष्टो गन्धोऽयं द्वितीयः परिकीर्तितः ॥ देवदार्वगुरुब्रह्मसालसारान्तचन्दनाः । प्रियादीनां च यो दग्ध्वा गृह्यते दाहजो रसः ॥ स दाहकर्षितो गन्धस्तृतीयः परिकीर्तितः ॥ स गन्धः कारवी बिल्वं गन्धिनी तिलकं तथा । प्रभृतीनां रसो योऽसौ निष्पीड्य परिगृह्यते ॥ स संमर्दोद्भवो गन्धः संमर्दज इतीर्यते ॥ मृगनाभिसमुद्भूतस्तत्कोशोद्भव एव च । गन्धः प्राण्यङ्गजः प्रोक्तो मोददः स्वर्गवासिनाम् ॥ सर्वेषु गन्धजातेषु प्रशस्तो मलयोद्भवः । तस्मात्सर्वप्रयत्नेन दद्यान्मलयजं सदा ॥"देवभेदेन गन्धास्तत्रैव—"कृष्णागुरुः सकर्पूरः सहितो मलयोद्भवैः । वैष्णवप्रीतिदो गन्धः कामाख्यायाश्च भैरवे ॥ कुङ्कुमागुरुकस्तूरीचन्द्रभागैः समीकृतैः । त्रिपुराप्रीतिदो गन्धस्तथा चण्ड्याश्च शम्भुना ॥" (शारदातिलके तु) "गन्धाष्टकं तत्त्रिविधं शक्तिविष्णुशिवात्मकम् । चन्दनागुरुकर्पूरचोरकुङ्कुमरोचनाः ॥ जटामांसीकपियुताः शक्तेर्गन्धाष्टकं विदुः ॥ चन्दनागुरुह्रीवेरकुष्ठकुङ्कुमसेव्यकाः । जटामांसी मुरमिति विष्णोर्गन्धाष्टकं विदुः ॥ चन्दनागुरुकर्पूरतमालजलकुङ्कुमम् । कुशीतं कुष्ठसंयुक्तं शैवं गन्धाष्टकं विदुः ॥" गन्धदाने अङ्गुलीविचारः—"अनामिकया च देवस्य ऋषीणां च तथैव च । गन्धानुलेपनं कार्यं प्रयत्नेन विशेषतः ॥ पितृणामर्पयेद्गन्धं तर्जन्या च सदैव हि । तथैव मध्यमाङ्गुल्या

१ देवदारु । २ पारसपीपल । ३ सोंफ । ४ तालीसपत्र । ५ कचूर । ६ गोरोचन । ७ रक्तचंदन । ८ उशीर ।

धार्यो गन्धः स्वयं बुधैः ॥" गन्धादिदाने मुद्रा-"मध्यमानामिकाङ्गुष्ठैरङ्गुल्यग्रेण पार्वति । दद्याच्च विमलं गन्धं मूलमन्त्रेण साधकः ॥ अङ्गुष्ठतर्जनीभ्यां च पुष्पं देवे निवेदयेत् । मध्यमानामिकाभ्यां तु मध्यपर्वणि देशिकः ॥ अङ्गुष्ठाग्रेण देवेशि धृत्वा धूपं निवेदयेत् । उत्तोलनं त्रिधा कृत्वा गायत्र्या मूलयोगतः ॥ तत्त्वाख्यमुद्रया देवि नैवेद्यं विनिवेदयेत् । मूलेनाचमनं दद्यात्ताम्बूलं तत्त्वमुद्रया ॥" गन्धदाने फलम्-"गन्धेन लभते कामं गन्धो धर्मप्रदः सदा । अर्थानां साधको गन्धो गन्धे मोक्षः प्रतिष्ठितः॥"(भविष्येऽपि) "चन्दनेन विलिप्याग्निमग्निष्टोमफलं लभेत् । विलिप्य कृष्णागुरुणा वाजपेयफलं लभेत् ॥" ग्राह्याणि पुष्पाणि (शारदातिलके) "कमले करवीरे द्वे कुमुदे तुलसीद्वयम् । जातीद्वयं केतकी द्वे कह्लारं चम्पकोत्पले ॥ कुन्दमन्दारपुन्नागपाटलानागचम्पकम् । आरग्वधं कर्णिकारं पारन्ती नवमालिका ॥ सौगन्धिकं सकोरण्टं पलाशाशोकमल्लिकाः । धत्तूरं सर्जकं बिल्वमर्जुनं मुनिपत्रकम् ॥ अन्यान्यपि सुगन्धीनि पत्रपुष्पाणि देशिकैः । उपदिष्टानि पूजायामाददीत विचक्षणः ॥ मलिनं भूमिसंस्पृष्टं कृमिकेशादिदूषितम् । अङ्गस्पृष्टं समाघ्रातं त्यजेत्पर्युषितं गुरुः ॥" (ग्रन्थान्तरे) "पङ्कजं पञ्चरात्रं स्याद्दशरात्रं च बिल्वकम् । एकादशाहं तुलसी नैव पर्युषिता भवेत् ॥ जातीशमीकुशाः कङ्कुः मल्लिका करवीरजम् । नागपुन्नागकाशोकरक्तनीलोत्पलानि च ॥ चम्पकं बकुलं चैव पद्मबिल्वं पवित्रकम् । एतानि सर्वदेवानां संग्राह्याणि समानि च ॥ पत्रं वा यदि वा पुष्पं फलं वापि तथैव च । केशवार्थे शिवार्थे वा यथोत्पन्नं तथार्पयेत् ॥ मध्यमानामिकामध्ये पुष्पं संगृह्य पूजयेत् । अङ्गुष्ठतर्जनीभ्यां तु निर्माल्यमपनोदयेत् ॥" बिल्वपत्रे विशेषः

(पटले) " त्रिजटापत्रकैकेन हेरम्बं हरिमर्चयेत् । कैवल्यं तस्य तेनैव शक्तिपूजा विशेषतः ॥ पत्रं वा यदि वा पुष्पं फलं नेष्टम घोमुखम् । यथोत्पन्नं तथा देयं बिल्वपत्रमधोमुखम् ॥ " देवभेदेन वर्ज्याक्षतादीनि—"नाक्षतैरर्चयेद्विष्णुं न तुलस्या गणाधिपम् ॥ न दूर्वया यजेद्देवीं बिल्वपत्रैर्न भास्करम् ॥ उन्मत्तमर्कपुष्पं च विष्णोर्वर्ज्यं सदा बुधैः । फलं च कृमिसंयुक्तं प्रयत्नात्तद्विवर्जयेत् ॥" (मन्त्रमहोदधौ) "अक्षतानर्कधत्तूरौ विष्णौ नैवार्पयेत्सुधीः । बन्धूकं केतकीं कुन्दं केशरं कुटजं जपाम् ॥ शंकरे नार्पयेद्विद्वान्मालतीं यूथिकामपि । शक्तौ दूर्वार्कमन्दारान्मालूरं तगरं रवौ ॥ विनायके तु तुलसीं नार्पयेज्जातुचिद्बुधः ॥" (आह्निकतत्त्वे) "वर्ज्यं पर्युषितं तोयं वर्ज्यं पर्य्युषितं दलम् । न वर्ज्यं जाह्नवीतोयं न वर्ज्यं तुलसीदलम् ॥ शिवे विवर्जयेत्कुन्दमुन्मत्तं च हरौ तथा । देवी नामर्कमन्दारौ सूर्यस्य तगरं तथा ॥ " (लघुहारीतः) " स्नानं कृत्वा च ये केचित्पुष्पं गृह्णन्ति वै द्विजाः । देवतास्तन्न गृह्णन्ति भस्मीभवति काष्ठवत् " इति । एतत्तु द्वितीयस्नानाभिप्रायकमिति रत्नाकरः ॥ तथा च (मत्स्यसूक्तेपि) "स्नात्वा मध्याह्नसमये न च्छिन्द्यात्कुसुमं नरः । तत्पुष्पस्यार्चने देवि रौरवे परिपच्यते ॥ धूपविचारः (विष्णुधर्मोत्तरे) "धूपदः सर्वमाप्नोति दीपदः सर्व मश्नुते ॥" धूपद्रव्याणि (शारदातिलके) "अगरूशीरगुग्गुलुशर्करामधुचन्दनैः। धूपयेदाज्यसंमिश्रैर्नीचैर्देवस्य देशिकः॥" (ग्रन्थान्तरे) " अगुरु तगरु कुष्ठं शैलजं शर्करा स्यादुभयघन[1]पुरस्ताच्चन्दनैलो[2]श्च साक्षात् । त्वच[3]नखर[4]मुशीरं मांसि[5]कर्पूर[6]तालीसदलजलक[7]चोरं[8] जाति

१ मोथा । २ एलची । ३ तज । ४ नखनखी । ५ जटामांसी । ६ हाबूबेर । ७ कचूर । ८ जावत्री ।

युग् धूपराजः ॥" (तन्त्रसारे) "गुग्गुलुः सरलं दारु पत्रं मलयसंभवम् । ह्रीबेरमगुरुं कुष्ठं गुडं सर्जरसं घनम् ॥ हरीतकीं नखीं लाक्षां
जटामांसीं च शैलजम् । षोडशाङ्गं विदुर्धूपं दैवे पित्र्ये च कर्मणि॥" (अन्यच्च) "चन्दनोभयकुष्ठं च नखसर्जः कचोरकः । एतद्गुड
समानेन धूपं भवति चोत्तमम्॥शर्करा[1] नखगन्धं च जटामांसीलघुः[2] समम् । क्षौद्रेण सह संमिश्रं धूपं भवति चोत्तमम् ॥" (दशाङ्ग
धूपो मदनरत्ने) "षड्भागकुष्ठं द्विगुणो गुडश्च लाक्षात्रयं पञ्च नखस्य भागाः । हरीतकीसर्जरसं समांशं भागैकमेकं त्रिलवं शिलाजम् ।
घनस्य चत्वारि पुरस्य चैको धूपो दशाङ्गः कथितो मुनीन्द्रैः ॥" (वामनपुराणे) "रुहिकाख्यं कणं दारु सिह्लकं सागुरुं सितम् । शङ्खं
जातीफलं श्रीशे धूपानि स्युः प्रियाणि वै ॥" धूपनिवेदने अङ्गुलीविचारः (तन्त्रसारे) "मध्यमानामिकाङ्गुल्योर्मध्यपर्वणि देशिकः ।
अङ्गुष्ठाग्रेण देवेशि धृत्वा धूपं निवेदयेत् ॥ ततः समर्प्पयेद्धूपं घण्टावाद्यजयस्वनैः । न भूमौ वितरेद्धूपं नासने न घटे तथा । यथा
तथाधारगतं कृत्वा तं विनिवेदयेत् ॥" धूपादिस्थानं (यामले) "निवेदयेत्पुरोभागे गन्धं पुष्पं च भूषणम् । दीपं दक्षिणतो दद्यात्पुरतो
वा न वामतः ॥ वामतस्तु तथा धूपमग्रे वा न तु दक्षिणे । नैवेद्यं दक्षिणे भागे पुरतो वा न पृष्ठतः ॥ धूपदीपौ सुभोज्यं च देवताग्रे
निवेदयेत् ॥" दीपविचारः (शारदातिलके) "वर्त्या कर्पूरगर्भिण्या सर्पिषा तिलजेन वा । आरोप्य दर्शयेद्दीपानुच्चैःसौरभशालिनः ॥"
(कालिकापुराणे) "न मिश्रीकृत्य दद्यात्तु दीपं स्नेहे घृतादिकम् ॥ घृतेन दीपकं नित्यं तिलतैलेन वा पुनः ॥ ज्वालयेन्मुनिशार्दूल

१ देवदारु । २ कृष्णागरु ।

सन्निधौ जगदीशितुः । कार्पासवर्त्तिका ग्राह्या न दीर्घा न च सूक्ष्मिका ॥" (आह्निकतत्त्वे) "सर्वंसहा वसुमती सहते न त्विदं द्वयम् । अकार्य्यपादघातं च दीपतापं तथैव च ॥" (कालिकापुराणे) "सुवृत्तवर्त्तिसस्नेहपात्रेऽभग्ने सुदर्शने । मृन्मये वृक्षकोटौ तु दीपं दद्यात्प्रयत्नतः ॥ तैजसं दारवं लौहं मार्त्तिक्यं नारिकेलजम् । तृणध्वजोद्भवं चापि दीपपात्रं प्रशस्यते ॥ नैव निर्वापयेद्दीपं देवार्थमुपकल्पितम् । दीपहर्ता भवेदन्धः काणो निर्वापको भवेत् ॥" (वाराहपुराणे) "दीपं स्पृष्ट्वा तु यो देवि मम कार्याणि कारयेत् । तस्यापराधाद्वै भूमे पापं प्राप्नोति मानवः ॥" (यामले) "दीपं घृतयुतं रक्षेत्तैलयुक्तं च वामतः ॥ दक्षिणे च सितां वर्त्तिं वामतो रक्तवर्त्तिकाम् ॥" दीपमहिमा—"पुरश्चरणकृत्ये च दीपं शृण्विह भैरव । दीपेन लोकाञ्जयति दीपस्तेजोमयः स्मृतः ॥ चतुर्वर्गप्रदो दीपस्तस्माद्दीपैर्यजेच्छ्रिये ॥" (विष्णुधर्मोत्तरे) "यावदक्षिनिमेषाणि दीपो देवालये ज्वलेत् । तावद्वर्षसहस्राणि स्वर्गलोके महीयते ॥" नैवेद्यविचारः (शारदातिलके) "स्वादूपदंशं विमलं पायसं सहशर्करम् । कदलीफलसंयुक्तं साज्यं मन्त्री निवेदयेत् ॥ तत्र तत्र जलं दद्यादुपचारान्तरान्तरम् ॥" नैवेद्यलक्षणम्—"निवेदनीयं यद्द्रव्यं प्रशस्तं प्रयतं तथा ॥ तद्भक्ष्याहं पञ्चविधं नैवेद्यमिति कथ्यते ॥ भक्ष्यं भोज्यं च लेह्यं च पेयं चूष्यं च पञ्चमम् ॥ सर्वत्र चैतन्नैवेद्यमाराध्यास्यै निवेदयेत् ॥" पात्राणि—"तैजसेषु च पात्रेषु सौवर्णे राजते तथा । ताम्रे वा प्रस्तरे वापि पद्मपत्रेऽथ वा पुनः ॥ यज्ञदारुमये वापि नैवेद्यं स्थापयेद्बुधः । सर्वाऽभावे च माहेये स्वहस्तघटिते यदि" नैवेद्यकालः—"अर्वाग्विसर्जनाद्द्रव्यं नैवेद्यं सर्वमुच्यते । विसर्जिते जगन्नाथे निर्माल्यं

भवति क्षणात् ॥" (नैवेद्यस्थापनक्रमो गौतमीये) "नैवेद्यं दक्षिणे भागे पुरतो वा न पृष्ठतः। दक्षिणं तु परित्यज्य वामे चैव नि धापयेत् ॥ अभोज्यं तद्भवेदन्नं पानीयं च सुरोपमम् ॥" (आह्निकतत्त्वे) "तृषार्ताः पशवो रुद्धाः कन्यका च रजस्वला। देवता च सनिर्माल्या हन्ति पुण्यं पुरा कृतम् ॥" (देवलः) "चाण्डालेन शुना वापि दृष्टं हविरयाज्ञिकम् । विडालादिभिरु च्छिष्टं दुष्टमन्नं विवर्जयेत् ॥" (पद्मपुराणे) "हविः शाल्योदनं दिव्यमाज्ययुक्तं सशर्करम्। नैवेद्यं देवदेवाय यावकं पायसं तथा। नैवेद्यवस्त्वलाभे तु फलानि च निवेदयेत्। फलानामप्यलाभे तु तोयान्यपि निवेदयेत् ॥" नैवेद्यभक्षणविचारः (कालिकापुराणे) "यो यद्देवार्चनरतः स तन्नैवेद्यभक्षकः। केवलं सौरशैवे तु वैष्णवो नैव भक्षयेत् ॥ समानं त्वन्यनैवेद्यं भक्षयेदन्यदैवतः ॥" शिवनैवेद्ये विशेषः (भविष्ये) "शालग्रामोद्भवे लिङ्गे बाणलिङ्गे स्वयंभुवि। रसलिङ्गे तथार्षे च सुप्रसिद्धप्रतिष्ठिते ॥ हृदये चन्द्रकान्ते च स्वर्णरौप्यादिनिर्मिते। चान्द्रायणसमं ज्ञेयं शम्भोर्नैवेद्यभक्षणम् ॥ लिङ्गे स्वयंभुवे बाणे रत्नजे रसनिर्मिते। सिद्धप्रतिष्ठिते चैव न चण्डाधिकृतिर्भवेत् ॥ यत्र चण्डाधिकारोऽस्ति तद्भोक्तव्यं न मानवैः। चण्डाधिकारो नो यत्र भोक्तव्यं तत्र भक्तितः ॥" (हेमाद्रौ परिशिष्टे) "अग्राह्यं शिवनैवेद्यं पत्रं पुष्पं फलं जलम्। शालग्रामशिलासंगात्सर्वं याति पवित्रताम् ॥" (पुरश्चरण चन्द्रिकायाम्) "सुषुम्नावर्त्मना पुष्पमाघ्रायोद्वासयेत्सुधीः। निर्माल्यं मस्तके धार्यं सर्वाङ्गेष्वनुलेपनम् ॥ नैवेद्यं चोपभुञ्जीत दत्त्वा तद्भक्तिशालिने ॥" इति। भक्तिशालिने विष्वक्सेनायेत्यर्थः। तथा च (गौतमीये) "गणेशे वक्रतुण्डाय सूर्ये चण्डांशवे

ऽर्पयेत् । विष्णौ तु विष्वक्सेनाय शिवे चण्डेश्वराय च ॥ शक्त्युच्छिष्टं शेसिकायै दद्यादर्चनसिद्धये । अन्यथा नैव सिद्धिः स्यादर्चको नरकं व्रजेत् ॥" देवनिर्माल्यत्यागे दोषः (रुद्रयामले) "निवेदितं च यद् द्रव्यं भोक्तव्यं तद्विधानतः । तन्न चेद्भुज्यते मोहाद्रोक्तुमायान्ति देवताः ॥" ताम्बूलादिविचारः (नारदीयपुराणे) " भोजनानन्तरं देयमद्भिः कर्पूरवासितैः । मह्यमाचमनं मध्ये पानीयं करमार्जनम् ॥ फलं ताम्बूलसहितं दक्षिणां कनकान्विताम् । पुष्पाञ्जलिं ततः कुर्याद्भक्त्याऽऽदर्शं प्रदर्शयेत् ॥ नीराजनं ततः कार्यं कार्पूरं विभवे सति । समर्प्य मुकुटादीनि भूषणं छत्रचामरे ॥ प्रसादसुमुखं ध्यात्वा कुर्याच्चैव प्रदक्षिणाम् । नमस्कारं ततः कुर्यात्साष्टाङ्गं भक्तिपूर्वकम् ॥" नीराजनकरणप्रकारः (कालोत्तरतन्त्रे) "पञ्चनीराजनं कुर्य्यात्प्रथमं दीपमालया । द्वितीयं सोदकाब्जेन तृतीयं धौतवाससा ॥ चूताश्वत्थादिपत्रैश्च चतुर्थं परिकीर्त्तितम् । पञ्चमं प्रणिपातेन साष्टाङ्गेन यथाविधि ॥" (हरिभक्तिविलासे) "आदौ चतुष्पादतले च विष्णोर्द्वौ नाभिदेशे मुखमण्डलैकम् । सर्वेषु चाङ्गेष्वपि सप्तवारानारार्त्तिकं भक्तजनस्तु कुर्य्यात् ॥" साष्टाङ्गनमस्कारः—"उरसा शिरसा दृष्ट्या मनसा वचसा तथा । पद्भ्यां कराभ्यां जानुभ्यां प्रणामोऽष्टाङ्ग उच्यते॥" नवधा भक्तिः (भागवते) "श्रवणं कीर्तनं विष्णोः स्मरणं पादसेवनम् । अर्चनं वंदनं दास्यं सख्यमात्मनिवेदनम् ॥ इति पुंसाऽर्पिता विष्णौ भक्तिश्चेन्नवलक्षणा । क्रियते भगवत्यद्धा सोऽपि याति परां गतिम् ॥" निर्माल्यग्रहणविचारः (आह्निकतत्त्वे) "पादोदकं च निर्माल्यं नैवेद्यं च विशेषतः । महाप्रसाद इत्युक्त्वा ग्राह्यं विष्णोः प्रयत्नतः ॥" (पद्मपुराणे) " ये पिबन्ति नरा नित्यं शालग्राम

शिलोदकम् । प्रक्षालयन्त्यसंदिग्धं ब्रह्महत्यादिपातकम् ॥" (पुलस्त्यः) "शालग्रामशिलावारि सोमपानं दिनेदिने । पात्रान्तरेण संग्राह्यं न करेण कदाचन ॥" शिवलिङ्गे विशेषः (निर्णयसिन्धौ) "स्नापयित्वा विधानेन यो लिङ्गस्नापनोदकम् । त्रिः पिबेत्त्रिविधं पापं तस्येहाशु विनश्यति ॥ लिङ्गस्नापनवार्भिर्यः कुर्यान्मूर्ध्न्यभिषेचनम् । गङ्गास्नानफलं तस्य जायतेऽत्र विपाप्मनः ॥ बाणलिङ्गानि राजेन्द्र ख्यातानि भुवनत्रये । न प्रतिष्ठा न संस्कारो न च निर्माल्यकल्पना ॥" प्रदक्षिणाविचारः (लिङ्गार्चनचन्द्रिकायाम्) "एकां चण्ड्यां रवौ सप्त तिस्रो दद्याद्विनायके । चतस्रो विष्णवे दद्याच्छिवे तिस्रः प्रदक्षिणाः ॥ " शिवप्रदक्षिणायां विशेषः (शिवरहस्ये) "प्रदक्षिणात्रयं कुर्यात्तथा पञ्चदशाथवा । अष्टौ द्वादश वा कार्य्या ह्यधिका वापि शक्तितः ॥ नैकां प्रदक्षिणां कुर्य्यात्साम्बस्य परमात्मनः । एकां प्रदक्षिणां कृत्वा शम्भोः पुण्यात्प्रहीयते ॥ प्रदक्षिणत्रयान्न्यूनं नैव कार्य्यं महेश्वरे । पूजां कृत्वा तु यः शम्भोर्न करोति प्रदक्षिणाम् ॥ सा पूजा निष्फला तस्य पूजकः स च दाम्भिकः ॥ भक्त्या करोति यः सम्यक् केवलं तु प्रदक्षिणाम् । पूजा सर्वा कृता तेन स सम्यक् शिवपूजकः ॥"चण्डसोमसूत्रादिसहितशिवपूजायां प्रदक्षिणाविचारः-"एका चण्ड्या रवेः सप्त तिस्रः कार्य्या विनायके । हरेश्चतस्रः कर्तव्या शिवस्यार्द्धा प्रदक्षिणा ॥ वृषं चण्डं वृषं चैव सोमसूत्रं पुनर्वृषम् । चण्डं च सोमसूत्रं च पुनश्चण्डं पुनर्वृषम् ॥ अपसव्यं यतीनां तु सव्यं तु ब्रह्मचारिणाम् । सव्यापसव्यं गृहिणामेवं शम्भोः प्रदक्षिणा ॥ सव्यं व्रजेत्ततोऽसव्यं प्रनालं नैव लङ्घयेत् ॥" आसनाद्युपचारफलम् (शैवरत्नाकरे) "आवाहनं तु यो दद्यात्स च क्रतुफलं लभेत् । आसनं रुचिरं दत्त्वा शतक्रतुत्व

माप्नुयात् ॥ पाद्येन पातकं हन्यादर्घ्येणाप्नोत्यनर्घताम् । ततश्चाचमनं दत्त्वा सुचित्तः सुखितां व्रजेत् ॥ "स्नानं व्याधिभयं हन्या द्वस्त्रेणायुष्यवर्द्धनम् । उपवीतं तु यो दद्याद्ब्रह्मवेत्तृत्वमेव च ॥ भूषणानि च यो दद्यादनापद्यमवाप्नुयात् । गन्धेन लभते काममक्षतै रक्षतं भवेत् ॥ नानापुष्पप्रदानेन स्वर्गे राज्यमवाप्नुयात् ॥ धूपो दहति पापानि दीपो मृत्युविनाशनः ॥ सर्वमानस्तु नैवेद्यं दत्त्वा तृप्तिरतो भवेत् । मुखवासनदानेन कीर्त्तिमान्भवति ध्रुवम् ॥ नीराजनेन शुद्धात्मा दर्पणेन प्रकाशयेत् । फलदः पुत्रवान्मर्त्यस्ताम्बू लात्स्वर्गमाप्नुयात् ॥ प्रदक्षिणां तु यः कुर्य्यात्पापं हन्ति पदेपदे । दण्डप्रणामं यः कुर्याद्देवमुद्दिश्य सन्निधौ ॥ वर्षाणि वसते स्वर्गे देहान्ते रेणुसंख्यया ॥ स्तोत्रेण दिव्यदेहोऽपि वाग्ग्मी भवति तत्क्षणात् । पुराणपठनेनैव सर्वपापक्षयो भवेत् ॥ " पञ्चामृतस्नानफलम् (बृह न्नारदीये)"पयःस्नानं प्रकुर्वन्ति ये नरा मम मूर्द्धनि । शताश्वमेधजं पुण्यं बिन्दुना बिन्दुना स्मृतम् ॥ क्षीरस्नानेन सौभाग्यं दध्ना मिष्टा न्नभोजनम् । घृतेन स्नापयेद्यो मां नरो मम पुरं व्रजेत् ॥ स्नानं शर्करया यस्तु कारयेद्वस्त्रपूतया । स राजा जायते लोके पुनः स्वर्गा दिह च्युतः ॥ कारयेन्मधुना स्नानं भक्त्या वै मम मूर्द्धनि । गजाश्वरथसंकीर्णं स राज्यं लभते भुवि ॥ स्नापयेद्युवेदमन्त्रैर्यै मां पञ्चामृतेन तु । न जातु जननीगर्भे प्रविशन्ति च ते नराः ॥ शङ्खे तीर्थोदकं कृत्वा यः स्नापयति मां नरः । धारया बिन्दुना वापि स्वकुलं तारयेद्धि सः ॥ " (स्कान्देऽपि)" अर्घ्यं कृत्वा तु शङ्खेन यः करोति प्रदक्षिणम् ॥ प्रदक्षिणीकृता तेन सप्तद्वीपा वसुन्धरा " इति । एतद्विष्णुपूजायां ज्ञेयम् ॥ महास्नाने पञ्चामृतप्रमाणम् (हेमाद्रौ शिवधर्मे)" स्नानं पलशतं ज्ञेयमभ्यङ्गः पञ्चविंशतिः । पला

नां द्वे सहस्रे तु महास्नानं प्रकीर्त्तितम् ॥ पञ्चविंशपलं लिङ्गे अभ्यङ्गे कारयेदथ । शिवस्य सर्पिषा स्नानं प्रोक्तं पलशतेन च ॥ ताव ता मधुना चैव दध्ना चैव ततः पुनः । तावतैव च क्षीरेण गव्येनैव भवेत्ततः ॥ भूयः सार्द्धसहस्रेण पलानामैक्षवेण च । रसेन कारये त्स्नानं भक्त्या चोष्णाम्बुना ततः । पुनः शीताम्बुना दत्त्वा वस्त्रपूतेन मन्त्रवित् । स्नापयेद्भक्तितो भूयो गन्धपात्रस्थितेन तु ॥ "विष्णवादौ तु (स्कान्दे) " क्षीराद्दशगुणं दध्ना घृतेनैव दशोत्तरम् । घृताद्दशगुणं क्षौद्रं क्षौद्राच्चैक्षवजं तथा ॥ " पञ्चगव्यस्नानम् (कालिकापु राणे) " कपिलापञ्चगव्येन कुशवारियुतेन च । स्नापयेन्मन्त्रपूतेन ब्राह्मं स्नानं तदुच्यते ॥ एकाहमपि यो लिङ्गे ब्राह्मं स्नानं समाचरेत् । विधूय सर्वपापानि रुद्रलोके महीयते ॥ " वस्त्राणि (जयसिंहकल्पद्रुमे) " पीतकौशेयवसनं विष्णुप्रीत्यै प्रकीर्तितम् । रक्तं शक्त्य र्कविघ्नानां शिवस्य च सितं प्रियम् ॥ मलहीनं तथाऽच्छिद्रं क्षौमं कार्पासमेव वा ॥" देवभेदेन निषिद्धवाद्यानि-"शिवागारे झल्लकं च सूर्यागारे तु शंखकम् । दुर्गागारे वंशवाद्यं मधुरीं च न वादयेत् ॥" (तत्रैव)"वादित्राणामभावे तु पूजाकाले च सर्वदा । घंटाशब्दो नरैः कार्यः सर्ववाद्यमयी यतः ॥ स्नाने धूपे तथा दीपे नैवेद्ये भूषणे तथा । घण्टानादं प्रकुर्वीत तथा नीराजनेऽपि च ॥" इति पूजाविचारप्रकरणम् ॥

अथ होमविचारप्रकरणम् । तत्र तावन्मण्डपकुण्डादिनिर्म्माणप्रकारः । (शारदातिलके) " नक्षत्रराशिवाराणामनुकूले शुभेऽहनि । ततो भूमितले शुद्धे तुषाङ्गारविवर्ज्जिते ॥ १ ॥ पुण्याहं वाचयित्वा तु मण्डपं रचयेच्छुभम् । पञ्चभिः सप्तभिर्हस्तैर्नवभिर्वा मिता न्तरम् ॥ २ ॥ षोडशस्तम्भसंयुक्तं चत्वारस्तेषु मध्यगाः । अष्टहस्तसमुच्छ्रायाः संस्थाप्या द्वादशाभितः ॥ ३ ॥ पञ्चहस्तप्रमाणास्ते

विच्छिद्रा ऋजवः शुभाः । तत्पञ्चमांशं निखनेन्मेदिन्यां तन्त्रवित्तमः ॥ ४ ॥ नारिकेलदलैर्वंशैश्च्छादयेत्तत्समंततः । द्वारेषु तोरणानि स्युः क्रमात्क्षीरमहीरुहाम् ॥ ५ ॥ स्तम्भोच्छ्रायः स्मृतस्तेषां सप्तहस्तैः पृथक् पृथक् । दशाङ्गुलप्रमाणेन तत्परीणाह ईरितः ॥६॥ तिर्यक् फलकमानं स्यात्स्तम्भानामर्द्धमानतः । शूलानि कल्पयेन्मध्ये तोरणे हस्तमानतः ॥ ७ ॥ दिक्षु ध्वजान्निबध्नीयाल्लोकपालसमप्रभान् । वितानादर्शमालाद्यैरलंकुर्वीत मण्डपम् ॥ ८ ॥ तत्त्रिभागमिते क्षेत्रेऽरत्निमात्रसमन्विताम् । चतुरस्रां ततो वेदिं मण्डलाय प्रकल्पयेत् ॥ ९ ॥ प्राक् प्रोक्ते मण्डपे विद्वान्वेदिकाया बहिस्त्रिधा। क्षेत्रं विभज्य मध्यांशे पूर्वादि परिकल्पयेत् ॥ १० ॥ अष्टास्वाशासु कुण्डानि रम्याकाराण्यनुक्रमात् । चतुरस्रं योनिमर्द्धचन्द्रं त्र्यस्रं सुवर्तुलम् ॥११॥ षडस्रं पङ्कजाकारमष्टास्रं तानि नामतः । आचार्यकुण्डं मध्ये स्याद्गौरीपतिमहेन्द्रयोः ॥ १२ ॥ हस्तमानमितां भूमिं पूर्ववत्परिकल्पयेत् । समन्तात्कुण्डमेतत्स्याच्चतुरस्रं शुभावहम् ॥ १३ ॥ चतुर्विंशत्यङ्गुलाढ्यं हस्तं तन्त्रविदो विदुः । कर्तुर्दक्षिणहस्तस्य मध्यमाङ्गुलिपर्वणः ॥ १४ ॥ मध्यस्य दीर्घमानेन मानाङ्गुलमुदीरितम् । यवानामष्टभिः क्लप्तं मानाङ्गुलमुदीरितम् ॥ १५ ॥ (योनिकुण्डरचना) चतुरस्रीकृतं क्षेत्रं पञ्चधा विभजेत्सुधीः ॥ न्यसेत्पुरस्तादेकांशं कोणार्द्धार्द्धप्रमाणतः ॥१६॥ भ्रामयेत्कोणमानेन तथान्यदपि मन्त्रवित् । सूत्रयुग्मं ततो दद्यात्कुण्डं योनिनिभं भवेत् ॥१७॥ (अर्द्धचन्द्राकारकुण्डरचना) चतुरस्रीकृतं क्षेत्रं दशधा विभजेत्पुनः । एकमेकं त्यजेदंशमध ऊर्ध्वं च तन्त्रवित् ॥ १८ ॥ ज्यासूत्रं पातयेदग्रे तन्मानाद्भ्रामयेत्ततः। अर्द्धचन्द्रनिभं कुण्डं रमणीयमिदं भवेत् ॥१९॥ (त्र्यस्रकुण्डरचना) चतुर्द्धा

भेदिते क्षेत्रे न्यसेदुभयपार्श्वयोः । एकैकमंशं तन्मानादग्रतो लाञ्छयेत्ततः । सूत्रयुग्मं ततः कुर्यात्त्र्यस्रं कुण्डमुदाहृतम् ॥ २० ॥ (वृत्त कुण्डम्) । अष्टादशांशे क्षेत्रे च न्यसेदेकं बहिर्बुधः । भ्रामयेत्तेन मानेन वृत्तं कुण्डमनुत्तमम् ॥२१॥ (षडस्रकुण्डम्) अष्टधा विभजे त्क्षेत्रं मध्यसूत्रस्य पार्श्वयोः । भागं न्यसेदेकमेकं भागेनानेन मध्यतः ॥ २२ ॥ कुर्यात्पार्श्वद्वये मत्स्यचतुष्कं तन्त्रवित्तमः । सूत्रषट्कं ततो दद्यात्षडस्रं कुण्डमुत्तमम् ॥ २३ ॥ (पद्मकुण्डम्) चतुरस्रीकृतं क्षेत्रं विभज्याष्टादशांशतः । एकं भागं बहिर्न्यस्य भ्रामयेत्तेन वर्तुलम् ॥ २४ ॥ वृत्तानि कर्णिकादीनां बहिस्त्रीणि प्रकल्पयेत् । पद्मकुण्डमिति प्रोक्तं विलोचनमनोहरम् ॥२५ ॥ (चतुरस्रकुण्डम्) पूर्ववद्विभजेत्क्षेत्रं चतुर्विंशतिभागतः । एकं भागं बहिर्न्यस्य चतुरस्रं प्रकल्पयेत् ॥२६॥ (अष्टास्रकुण्डम्) अन्तःस्थचतुरस्रस्य कोणा दर्द्धप्रमाणतः । बाह्यस्य चतुरस्रस्य कोणाभ्यां परिकल्पयेत् ॥ २७ ॥ दिशं प्रति यथान्यासमष्टौ सूत्राणि पातयेत् । अष्टास्रं कुण्डमेतद्धि तन्त्रविद्भिरुदाहृतम् ॥२८॥ यावत्कुण्डस्य विस्तारः खननं तावदीरितम् ॥ कुण्डानां यादृशं रूपं मेखलानां च तादृशम् ॥ २९ ॥ कुण्डानां मेखलास्तिस्रो मुष्टिमात्रे तु ताः क्रमात् । उत्सेधायामतो ज्ञेया द्व्येकार्द्धाङ्गुलसंमिताः ॥ ३० ॥ अरत्निमात्रे कुण्डे स्युस्तास्त्रिद्व्येकाङ्गुलात्मिकाः । एकहस्तमिते कुण्डे वेदाग्निनयनाङ्गुलाः ॥ ३१ ॥ मेखलानां भवेदन्तः परितो [illegible]ङ्गुलात् । एकहस्तस्य कुण्डस्य वर्द्धयेत्तत्क्रमात्सुधीः ॥ ३२ ॥ दशहस्तान्तमन्येषामर्द्धाङ्गुलवशात्पृथक् । कुण्डे द्विहस्ते ता ज्ञेयाः [illegible]गुणा ङ्गुलाः ॥ ३३ ॥ चतुर्हस्तेषु कुण्डेषु वसुतर्कयुगाङ्गुलाः ॥ कुण्डे रसकरे ताः स्युर्दशाष्टत्वङ्गुलान्विताः ॥ ३४ ॥ [illegible]मिते

कुण्डे भानुपङ्क्त्यष्टकान्विताः । दशहस्तमिते कुण्डे भानुभानुदशाङ्गुलाः ॥ ३५ ॥ विस्तारोत्सेधतो ज्ञेया मेखला सर्वतो बुधैः । होतुरग्रे योनिराशासुपर्यश्वत्थपत्रवत् ॥ ३६ ॥ मुष्टयरत्न्येकहस्तानां कुण्डानां योनिरीरिता । षट्चतुर्व्यङ्गुलायामविस्तारोन्नतिशालिनी ॥ ३७ ॥ एकाङ्गुलं तु योन्यग्रं कुर्यादीषदधोमुखम् । एकैकाङ्गुलतो योनिं कुण्डेष्वन्येषु वर्द्धयेत् ॥ ३८ ॥ यवयवक्रमेणैव योन्यग्रमपि वर्द्धयेत् । स्थलादारभ्य नालं स्याद्योन्या मध्यं सरन्ध्रकम् ॥३९॥ नार्पयेत्कुण्डकोणेषु योनिं तां तन्त्रवित्तमः । कुण्डानां कल्पयेदन्तर्नाभिमम्बुजसन्निभाम् ॥ ४० ॥ तत्तत्कुण्डानुरूपं वा मानमस्य निगद्यते । मुष्टयरत्न्येकहस्ताभ्यां नाभिरुत्सेधतारतः ॥ ४१ ॥ द्वित्रिवेदाङ्गुलोपेता कुण्डेष्वन्येषु वर्द्धयेत् । यवद्वयक्रमेणैव नाभिं पृथगुदारधीः ॥ ४२ ॥ योनिकुण्डे योनिमब्जकुण्डे नाभिं विवर्ज्जयेत् ॥ नाभिक्षेत्रं त्रिधा भित्त्वा मध्ये कुर्वीत कर्णिकाम् ॥ ४३ ॥ बहिरंशद्वयेनाष्टौ पत्राणि परिकल्पयेत् ॥ * ॥ (होमप्रमाणेन कुण्डप्रमाणम्) मुष्टिमात्रमितं कुण्डं शतार्द्धे संप्रचक्षते । शतहोमेऽरत्निमात्रं हस्तमात्रं सहस्रके ॥ ४४ ॥ द्विहस्तमयुते लक्षे चतुर्हस्तमुदीरितम् ॥ दशलक्षे तु षड्हस्तं कोट्यामष्टकरं स्मृतम् ॥ ४५ ॥ (चतुरस्रादिकुण्डफलम्) सर्वसिद्धिकरं कुण्डं चतुरस्रमुदाहृतम् । पुत्रप्रदं योनिकुण्डमर्द्धेन्द्वाभं शुभप्रदम् ॥ ४६ ॥ शत्रुक्षयकरं त्र्यस्रं वर्तुलं शान्तिकर्मणि ॥ छेदमारणयोः कुण्डं षडस्रं पद्मसन्निभम् ॥ ४७ ॥ वृष्टिदं रोगशमनं कुण्डमष्टास्रमीरितम् ॥ (वर्णभेदेन कुण्डप्रकारः) विप्राणां चतुरस्रं

* अत्रत्यानि दश कुण्डानि ग्रन्थादौ पृथङ् मुद्रयित्वा योजितानि सन्ति ॥ अतस्तत्र द्रष्टव्यानि ॥

स्याद्राज्ञां वर्तुलमिष्यते॥४८॥वैश्यानामर्द्धचन्द्राभं शूद्राणां त्र्यस्रमीरितम् ॥ चतुरस्रं तु सर्वेषां केचिदिच्छन्ति तान्त्रिकाः ॥ ४९ ॥ (कुण्डस्वरूपम्) कुण्डरूपं तु जानीयात्परमं प्रकृतेर्वपुः । प्राच्यां शिरः समाख्यातं बाहू दक्षिणसौम्ययोः॥५०॥उदरं कुण्डमित्युक्तं योनिः पादौ तु पश्चिमे ॥ (कुण्डाभावे स्थण्डिलं कार्यम्) नित्यं नैमित्तिकं काम्यं स्थण्डिले वा समाचरेत्॥५१॥ हस्तमात्रेण तत्कुर्याद्वालुकाभिः सुशोभनम् । अङ्गुलोत्सेधसंयुक्तं चतुरस्रं समंततः ॥५२॥" बौधायनमते तु कुण्डाकारं स्थण्डिलमुक्तम्-"कुण्डवन्मेखलां कृत्वा योनिं कृत्वा ततः परम् । बौधायनमते प्रोक्तं स्थण्डिलं चतुरस्रकम् ॥ कुण्डाभावे तु होमाथ स्थण्डिलं पीठमेव वा॥१॥" कुण्डखाते फलविचारः (हेमाद्रौ) " खातेऽधिके भवेद्रोगी हीने धेनुधनक्षयः । वक्रकुण्डे तु संतापो मरणं भिन्नमेखले॥मेखलारहिते शोकोऽप्यधिके वित्तसंक्षयः । भार्याविनाशनं प्रोक्तं कुण्डे योन्या विना कृते ॥ अपत्यध्वंसनं प्रोक्तं कुण्डं यत्कण्ठवर्जितम् ॥" अथायुतहोममधिकृत्य वेदिदिग्विचारः (मत्स्यपुराणे) "गर्त्तस्योत्तरपूर्वेण वितस्तिद्वयविस्तृताम् । वप्रद्वयकृतां वेदिं वितस्त्युच्छ्रायसंयुताम् । संस्थापनाय देवानां चतुरस्रामुदक्प्लवाम् ॥ " (स्कान्दे तु) "तस्माच्चोत्तरपूर्वेण स्थण्डिलं हस्तमात्रकम् । त्रिवप्रं चतुरस्रं च वितस्त्युच्छ्रायसंमितम्" इति वेदेस्त्रिमेखलात्वमुक्तम् । (व्रतराजेऽपि) "बाहुमात्रायतां वेदिं कुर्याच्छुद्धमृदा बुधः । तद्वेद्यां सर्वतोभद्रमण्डलं विलिखेत्ततः॥" भद्रविचारः-"शैवव्रतं विना सर्वव्रतोद्यापनकर्मसु । कार्यं सुशास्त्रदृष्ट्या च सर्वतोभद्रमण्डलम् ॥ गणपतिव्रते प्रोक्तं भद्रं वैनायकाभिधम् । देव्या व्रते गौरीभद्रं सूर्ये सूर्यस्य मण्डलम् ॥ शैवे च लिङ्गतोभद्रं सर्वतोभद्रकं हरेः ।

स्वस्वभद्रालाभके तु कार्यं वै हरिमण्डलम् ” मंडलकरणे प्रकारः—“निम्नतोत्तुङ्गताहीने सुश्लक्ष्णे वेदिकातले । ईशानादिप्लवेनार्द्धे विलिप्ते गोमयेन च ॥ देवाराधनमन्त्रेण मन्त्रितात्पञ्चगव्यतः । अभ्युक्षितेऽस्त्रमन्त्रेण कृत्वा दिक्साधनं ततः॥ खटिकामानसूत्रं च गन्धाद्यैरपि पूजयेत् ॥ ” भद्रार्थे वर्णनिश्चयः (पञ्चरात्रे) “ रजांसि पञ्चवर्णानि मण्डलार्थं हि कारयेत् । शालितण्डुलजं शुक्लं रक्तं कौसुम्भसिन्दुरम्॥ हरितालोद्भवं पीतं कृष्णं दग्धयवोद्भवम् । हरितं बिल्वपत्रोत्थमथवा कृष्णपीतजम्॥”वर्णपरत्वे धान्यानि—“श्वेतत्वे तण्डुलाः प्रोक्ताश्चणकान्नं तु पीतके । रक्तवर्णे मसूराश्च गोधूमा वा स्मृता बुधैः ॥ अथवा रक्तवर्णे तु कुङ्कुमाक्ताक्षताः स्मृताः । हरिद्वर्णे च मुद्गान्नं माषान्नं कृष्णवर्णके ” ॥ अथ सर्वकार्येषु प्रधानभूतसर्वतोभद्रमण्डलप्रकारः (हेमाद्रौ स्कान्दे) “ प्रागुदीच्यायता रेखाः कुर्याद्देकोनविंशतिम् । खण्डेन्दुस्त्रिपदैः कोणे शृङ्खला पञ्चभिः पदैः ॥ एकादशपदा वल्ली भद्रं तु नवभिः पदैः । चतुर्विंशत्पदा वापी परिधिर्विंशतिः पदैः ॥ मध्ये षोडशभिः कोष्ठैः पद्ममष्टदलं स्मृतम् । श्वेतेन्दुः शृङ्खला कृष्णा वल्ली नीलेन पूरयेत् ॥ भद्रारुणा सिता वापी परिधिः पीतवर्णकः । बाह्यान्तरदला श्वेता कर्णिका पीतवर्णिका ॥ परिध्यावेष्टितं पद्मं बाह्ये सत्त्वरजस्तमः । तन्मध्ये स्थापयेद्देवान् ब्रह्माद्यांश्च सुरेश्वरान् ॥ ” इति । अथ सर्वतोभद्राशक्तौ अष्टदलाख्यं पद्मम् । उक्तं च—“भद्रेण पूजनाशक्तौ कार्यमष्टदलं शुभम् । गोधूमान्नेन तत्कार्यं तण्डुलेनाथवा शुभम् ॥” मण्डलप्रकारः—“आद्यात्तृतीयं तृतीयाच्च भूतं भूताद्द्वितीयं द्वितीयाच्चतुर्थम् । तस्मात्तथाद्यं पुनरेव कृत्वा दलाष्टकं तण्डुलपूरितं च ” ॥ १ ॥ अथ शिवमन्त्रानुष्ठानेषु प्रधानभूतलिङ्गतोभद्ररचनाप्रकारः । तत्र तावदेकलिङ्गतोभद्रं गौरीतिल

कमण्डलं (रुद्रयामले) "तिर्यगूर्ध्वगता रेखाः कार्याः स्निग्धास्त्रयोदश । कोणेन्दुस्त्रिपदः कार्यः शृङ्खलास्त्रिपदाः स्मृताः ॥ वल्ली तु त्रिपदा नीला भद्रं रक्तं प्रकल्पयेत् । पदैर्द्वादशभिः स्पष्टमुत्तरे पूर्वदक्षिणे ॥ पश्चिमायां महारुद्रमष्टाविंशतिकोष्ठकैः । लिङ्गपार्श्वे तथा मूर्ध्नि अष्टौ कोष्ठाः सुपीतकाः ॥ लिङ्गमेकं तथा गौर्यास्तिस्रः स्युरत्र मण्डले । पूजयेन्मण्डलं चैतत्तस्य गौरी प्रसीदति ॥ " अथ चतुर्लिङ्गभद्रमण्डलम् (लिङ्गपुराणे) "रेखास्त्वष्टादश प्रोक्ताश्चतुर्लिङ्गसमुद्भवे । कोणेन्दुस्त्रिपदः श्वेतस्त्रिपदैः कृष्णशृङ्खला ॥ वल्ली सप्तपदा नीला भद्रं रक्तं चतुष्पदम् । भद्रपार्श्वे महारुद्रं कृष्णमष्टादशैः पदैः ॥ शिवस्य पार्श्वतो वापीं कुर्यात्पञ्चपदां सिताम् । एकं पदं तथा पीतं भद्रवाप्योस्तु मध्यतः ॥ शिरसि शृङ्खलायाश्च कुर्यात्पीतं पदत्रयम् । लिङ्गानां स्कन्दतः कोष्ठा विंशती रक्तवर्णकाः ॥ परिधिः पीतवर्णस्तु पदैः षोडशभिः स्मृतम् । पदैस्तु नवभिः पश्चाद्रक्तं पद्मं सकर्णिकम् " इति ॥ (अथाष्टलिङ्गतोभद्रमग्निपुराणे) " चतुर्विंशतिरालेख्या रेखाः प्राग्दक्षिणायताः । कोणेषु शृङ्खलाः पञ्चपदा वल्ल्यस्तु पार्श्वतः ॥ पदैर्नवभिरालेख्याश्चतुर्भिर्लघुशृङ्खलाः । लघुवल्ल्यः पदैः षड्भिस्ततोऽष्टादशभिः पदैः । कृत्वा लिङ्गानि वाप्यः स्युस्त्रयोदशभिरन्तरा । ततो वीथिद्वयेनैव पीठं कुर्याद्विचक्षणः ॥ तस्य पादाः पञ्चपदैर्द्वाराण्यपि तथैव च । एकाशीतिपदं मध्यं पद्मं स्वस्तिकमुच्यते ॥ कोणेषु शृङ्खलाः कार्याः पदैस्त्रिभिरतः परम् । पदैश्चतुर्भिर्दिक्षु स्युर्भद्राण्येषां समन्ततः ॥ एकादशपदा वल्ल्यो मध्येऽष्टदलमालिखेत् । पद्मं नवपदं ह्येवं लिङ्गतोभद्रमुच्यते ॥ शृङ्खलाः कृष्णवर्णेन वल्लीर्नीलेन पूरयेत् । रक्तेन शृङ्खला लघ्वीर्वल्लीः पीतेन पूर

येत् ॥ लिङ्गानि कृष्णवर्णानि श्वेतेनाप्यथ वापिकाः । पीठं सपादं श्वेतेन पीतेन द्वारपूरणम् ॥ मध्ये स्युः शृङ्खला रक्ता वल्ली नीलेन पूरयेत् । भद्राणि पीतवर्णानि पीता पङ्कजकर्णिका ॥ दलानि श्वेतवर्णानि यद्वा चित्राणि कल्पयेत् । तिस्रो रेखा बहिः कार्याः सितरक्तासिताः क्रमात् " इति ॥ ॥ अथ हरिहरात्मकं द्वादशलिङ्गतोभद्रमण्डलम् (लिङ्गपुराणे) " प्रागुदीच्यायता रेखाः षट्त्रिंशद्धि प्रकल्पयेत् । पदानि द्वादशशतं पञ्चविंशतिरेव च ॥ खण्डेन्दुस्त्रिपदः कोणे शृङ्खला षट्पदैः स्मृता । त्रयोदश पदा वल्ली भद्रं तु नवभिः पदैः ॥ त्रयोदशपदा वापी लिङ्गमष्टादशैः स्मृतम् । लिङ्गत्रयस्य पङ्क्तौ तु शोभाकोष्ठाश्चतुर्दश ॥ तेषा मुपरि पङ्क्तौ तु कोष्ठाः सप्तदशैव तु । पूजापङ्क्तिस्तु विज्ञेया परितः परिकल्पिता ॥ पूजापङ्क्त्यन्तरापङ्क्तौ कोष्ठा द्व्यशीतिसंख्यया । परिधिः स तु विज्ञेयोऽन्तरा मण्डलयोर्द्वयोः ॥ परिध्यन्तरकोष्ठेषु सर्वतोभद्रमालिखेत् । विशेषश्चात्र विज्ञेयः शृङ्खला षट्पदा भवेत् ॥ त्रयोदशपदा वल्ली भद्रं तु नवभिः पदैः । पञ्चविंशत्पदा वापी परिधिः षोडशात्मकः ॥ मध्ये नवपदं पद्मं कर्णिका केसरान्वितम् । सत्त्वं रजस्तमो वर्णाः परितो मण्डलस्य तु ॥ त्रयः परिधयः कार्यास्तत्र द्वाराणि कारयेत् । सितेन्दुः शृङ्खला कृष्णा वल्ली नीला प्रकीर्तिता ॥ भद्रं चैवारुणं ज्ञेयं वापी स्याच्छुक्लवर्णिका । लिङ्गानि कृष्णवर्णानि पार्श्वतो द्वादशैव तु ॥ परिधिः पीतवर्णः स्यात्कमलं पञ्चवर्णकम् " इति ॥ * ॥ अथ द्वितीयं द्वादशलिङ्गतोभद्रम् (रुद्रयामले)

---

* अत्रत्यानि चत्वारि भद्रचित्राणि ग्रन्थादौ द्रष्टव्यानि ॥

" रुद्र उवाच । उद्धारं कथयिष्येऽहं मदर्चार्थं तव प्रिये । चतुस्त्रिंशत्समा रेखाः कुर्यात्पूर्वोत्तराः शुभाः ॥ मध्ये वृत्तं समालेख्य तन्मध्ये च दशारकम् । बहिरष्टदलं पद्मं ततः षोडशपत्रकम् ॥ चतुर्विंशतिपत्राढ्यं द्वात्रिंशत्पत्रकं तथा । चत्वारिंशत्पत्रकं तु वृत्तं सूर्यसमप्रभम् ॥ खण्डेन्दुस्त्रिपदैः कोणे शृङ्खला दशकोष्ठिका । एकविंशत्पदा वल्ली भद्रं तु पट्पदैस्तथा ॥ अष्टादशपदं लिङ्गं भद्रं चाष्टपदं तथा । त्रयोदशपदा वापी कुर्याल्लिङ्गस्य सन्निधौ ॥ पूज्योपर्यपि भद्राणि भवन्ति नवभिः पदैः । एवं द्वादशलिङ्गाढ्यं वापीषोडशकान्वितम् ॥ षट्पदाष्टकभद्राढ्यं पूज्यं द्वादशकात्मकम् । मध्ये विंशतिभद्रं तु कथितं पूर्वसूरिभिः ॥ वर्णक्रममथो वक्ष्ये मण्डलस्य च सिद्धये । घृष्टतण्डुलपिष्टेन कृष्णवर्णेन निर्मितम् ॥ लिङ्गजातं सितेन्दुः स्याद्वल्ली बिल्वदलप्रभा । शृङ्खला कृष्णवर्णा च पीतं भद्रद्वयं भवेत् । सिता वाप्यस्तथा पूज्यो मध्यभद्रं त्वयं क्रमः ॥ पूज्योपर्यरुणे भद्रे सिते द्वे मध्यमं सितम् । सत्त्वं रजस्तमश्चैव बाह्यतः परिधित्रयम् ॥ एवं सुशोभितं कार्यं मण्डलं शिवपूजने ॥ " इति ॥ ॥ अथ सूर्यमन्त्रानुष्ठानेषु सूर्यमण्डलम् । " रेखाविंशतिसंयुक्तं भीमरथ्यास्तु मण्डलम् ॥ सूर्यपूजासु सर्वासु शस्यते मण्डलं त्विदम् ॥ खण्डेन्दुस्त्रिपदः कार्यः शृङ्खला षट्पदा मता । त्रयोदशपदैर्वल्ली भद्रं तु त्रिपदं मतम् ॥ सूर्यत्रयं प्रकुर्वीत सप्तविंशतिभिः पदैः । सूर्यत्रयं चतुष्कोणे पदमर्धसितं भवेत् ॥ पदैस्तु नवभिः कृत्वा भवेत्सूर्यत्रयं ततः । सूर्योपरि भवेद्भद्रं पदद्वादशसंमितम् ॥ ऊर्ध्वमिन्दुं प्रकुर्वीत चतुर्भिस्तु सितैः पदैः । परिधिः षोडशपदा पद्मं नवपदं ततः ॥ सत्त्वं रजस्तम इति रेखाः स्युर्मण्डलाद्बहिः । कृष्णा च शृङ्खला ज्ञेया वल्ली नीला

प्रकीर्त्तिता ॥ भद्रान्पीतान्प्रकुर्वीत रवीन्रक्तान्प्रकारयेत् । पीतश्च परिधिः प्रोक्तः पद्मं रक्तं तथैव च ॥ " इति ॥ अथ गणेशानुष्ठानेषु गणपतिभद्रम्—"अथातः संप्रवक्ष्यामि मण्डलं सर्वसिद्धिदम् । नाम्ना च विघ्नमर्दाख्यं विनायकव्रते हितम् ॥ तिर्यगूर्ध्वं सप्तदश रेखाः कार्याः सुशोभनाः । खण्डेन्दुस्त्रिपदः कोणे शृङ्खला च चतुष्पदैः ॥ कार्या नवपदा वल्ली भद्रं रक्तं चतुष्पदम् ॥ ततो विंशतिकोणेषु कार्यो गणपतिः शुभः । कोष्ठद्वयेन मुकुटं गणेशस्य च कारयेत् ॥ पीतश्च परिधिः कार्यः पदैर्विंशतिभिस्तथा । मध्ये षोडशकोष्ठेन पद्मं कार्यं सुशोभनम् ॥ सर्वतोभद्रदेवान् वै विशेषणात्र योजयेत् ॥ " इति गणपतिभद्रम् ॥ ॥ अथ सर्वमन्त्रानुष्ठानयोग्यशान्तिहोमप्रयोगानुक्रमः ॥ (संस्कारभास्करे) "नारदीये वसिष्ठे च वाराहे च विशेषतः । कात्यायनोक्तग्रन्थेषु शान्तयस्त्रिविधाः स्मृताः ॥ शन्तिकर्म प्रवक्ष्यामि नारदेन यथोदितम् । गणेशं पूजयेदादौ स्वस्तिपुण्याहवाचनम् ॥ मातॄणां पूजनं काय नान्दीश्राद्धमतः परम् । आचार्यं वरयित्वाथ ब्रह्माणं गाणपत्यकम् ॥ सदस्यमृत्विजश्चैव जापकान्वरयेत्ततः । दिग्रक्षणं ततः कार्यं पञ्चगव्यं यथाविधि ॥ भूमिं संपूज्य विधिवत्तत्र संस्कारपञ्चकम् । स्थण्डिलेऽग्निं प्रतिष्ठाप्य कलशान्स्थापयेत्क्रमात् ॥ मूर्त्यग्न्युत्तारणं प्राणप्रतिष्ठा स्थापनार्चनम् । ग्रहादीन्स्थापयित्वाथ स्थापयेद्रुद्रकुम्भकम् ॥ ब्रह्मासनं ततो दत्त्वा कारयेत्कुशकण्डिकाम् । लिङ्गोक्तैर्नाममन्त्रैर्वा यथाविधि यथाक्रमम् ॥ देवताग्रहहोमं च यथासंख्यपुरःसरम् । पूजास्विष्टं नवाहुत्यो बलिं पूर्णाहुतिस्तथा ॥ संस्रवादिविमोकान्तं होमशेषं समापयेत् ॥ श्रेयः संपाद्य दानं च ह्यभिषेको विसर्ज्जनम् । विप्राशिषः प्रगृह्णीयात्तान्मिष्टान्नेन भोजयेत्" ॥ इति यजुर्वेदि

नां होमप्रयोगानुक्रमः ॥ अथ सर्वकर्मोपयोगित्वात्साधारणं किंचिदुच्यते (वराहपुराणे)–"सुस्नातः सम्यगाचान्तः कृतसंध्यादिकक्रियः । जितेन्द्रियः सत्यवादी सर्वकर्म्मसु शस्यते ॥ अधौतकारुधौते च परिदध्यान्न वाससी । अहतं तु परिदध्यात्सर्वकर्मणि संयतः ॥" (कात्यायनः) "ईषद्धौतं नवं श्वेतं सदशं यन्न धारितम् । अहतं तद्विजानीयात्सर्वकर्मसु पावनम् ॥ स्वयं धौतेन कर्त्तव्याः क्रिया धर्म्या विपश्चिता । न तु रजकधौतेन नोपभुक्तेन वा क्वचित्" ॥ (शातातपः)–"अहतं यन्त्रनिर्मुक्तं वासः प्रोक्तं स्वयंभुवा । शस्तं तन्माङ्गलिकेषु तावत्कालं न सर्वदा" ॥ (मार्कण्डेयः) "अन्यदेव भवेद्वासः शयनीये नराधिप । अन्यद्रथ्यासु देवानामर्चायामन्यदेव हि ॥ अन्यच्च लोकयात्रायामन्यदीश्वरदर्शने । अभावे धौतवस्त्रस्य शाणक्षौमाविकानि च ॥ कुतपं योगपट्टं वा विवासा येन नो भवेत् ॥" (विष्णुपुराणे) "होमदेवार्चनाद्यासु क्रियास्वाचमने तथा । नैकवस्त्रः प्रवर्त्तेत द्विजवाचनके जपे ॥" (शातातपः) "सव्यदेशात्परिभ्रष्टं कटिदेशे धृताम्बरम् । एकवस्त्रं तु तं विद्याद्दैवे पित्र्ये च वर्जयेत् ॥" (व्याघ्रपादः)–"काषायं कृष्णवस्त्रं च मलिनं केशदूषितम् । जीर्णं च संधितं वापि पारक्यं मैथुने धृतम् ॥ छिन्नाग्रमुपवस्त्रं च कुत्सितं धर्मतो विदुः ॥" इति ॥ अयं च निषेधः सति संभवे बोध्यः । (आपस्तम्बः)–"आर्द्रवासास्तु यः कुर्याज्जपहोमपरिग्रहान् । सर्वं तद्राक्षसं विद्याद्बहिर्जानु च यत्कृतम् ॥ यज्जले शुष्कवस्त्रेण स्थले चैवार्द्रवाससा । जपहोमस्तथा दानं तत्सर्वं निष्फलं भवेत् " ॥ (संग्रहे) "वामे पृष्ठे तथा नाभौ कच्छत्रयमुदाहृतम् । त्रिभिः कच्छैः परिज्ञेयो विप्रो यः स शुचिर्भवेत् ॥ आदौ कच्छस्ततो नीवी नाभिमध्ये च

वाससी । नीवी दक्षिणतः स्थाप्या एतत्रिकच्छलक्षणम् ॥ शयनं चार्द्रपादेन शुष्कपादेन भोजनम् । नोत्तरीयमधः कुर्याद्रात्रि वासस्तथा दिवा । कटिवेष्ट्यं तु यद्वस्त्रं पुरीषो येन वा कृतः । मूत्रमैथुनकृद्वस्त्रं धर्मकार्ये विवर्ज्जयेत् " ॥ (हेमाद्रौ गौतमः) स्नाने दाने जपे होमे दैवे पित्र्ये च कर्मणि । बध्नीयान्नासुरीं कक्षां शेषकाले यथारुचि॥(तत्रैव याज्ञवल्क्यः) "परिधानाद्बहिः कक्षा निबद्धा चासुरी मता । धर्मकर्मणि विद्वद्भिर्वर्जनीया प्रयत्नतः ॥" (हेमाद्रौ प्रचेताः) " स्नातोऽधिकारी भवति दैवे पित्र्ये च कर्मणि । पवित्राङ्गस्तथा जाप्ये दाने च विधिचोदिते " ॥ (आग्नेये) " स्नानानामपि सर्वेषां वारुणेन च मानवः । कर्तुमर्हति कर्माणि विधिव त्सर्वदा द्विजः॥" संध्यां विना कर्मकरणे निष्फलता तत्रैव- "संध्याहीनोऽशुचिर्नित्यमनर्हः सर्वकर्मसु । यदन्यत्कुरुते कर्म न तस्य फल मश्नुते ॥ " (मार्कण्डेयः) "इक्षुरापः पयो मूलं ताम्बूलं फलमौषधम् । भक्षयित्वापि कर्तव्याः स्नानदानादिकाः क्रियाः॥" एतदाप द्विषयकम् ॥ "कुशपाणिः सदा तिष्ठेद्ब्राह्मणो दम्भवर्जितः । स नित्यं हन्ति पापानि तूलराशिमिवानलः" ॥ (विश्वामित्रः) "यज्ञो पवीते द्वे धार्ये श्रौते स्मार्ते च कर्मणि । तृतीयमुत्तरीयार्थं वस्त्राऽभावे तदिष्यते ॥ " (कात्यायनः) "पित्र्यमन्त्रानुद्रवाणे आत्माल म्भेऽधमेक्षणे । अधोवायुसमुत्सर्गे प्रहासेऽनृतभाषणे ॥ मार्ज्जारमूषकस्पर्शे आक्रुष्टे क्रोधसंभवे । निमित्तेष्वेषु सर्व्वेषु कर्म्म कुर्व्वन्नपः स्पृशेत् ॥ यत्र दिङ्नियमो नास्ति जपादिषु कथंचन । तिस्रस्तत्र दिशः प्रोक्ता ऐन्द्री सौम्यापराजिता ॥ आसीनः प्रह्व ऊर्ध्वो वा नियमो यत्र नेदृशः । तदासीनेन कर्तव्यं न प्रह्वेण न तिष्ठता ॥ स्नानमाचमनं होमं भोजनं देवतार्चनम् । प्रौढपादो न कुर्वीत

स्वाध्यायं पितृतर्पणम्॥" प्रौढपादलक्षणम् " आसनारूढपादस्तु जानुनोर्वाथ जङ्घयोः। कृतावसक्थिको यश्च प्रौढपादः स उच्यते" ॥ (प्रयोगपारिजाते) " स्नाने होमे जपे दाने स्वाध्याये पितृकर्मणि। करौ सदर्भौ कुर्वीत तथा संध्याभिवादने ॥ " (अत्रिस्मृतौ) " अनामिकामूलदेशे पवित्रं धारयेद्द्विजः"। पवित्रे दर्भसंख्यामाह (मार्कण्डेयः) "चतुर्भिर्दर्भपिञ्जूलैर्ब्राह्मणस्य पवित्रकम्। एकैकं न्यूनमुद्दिष्टं वर्णेवर्णे यथाक्रमम् ॥ सर्वेषां वा भवेद्द्वाभ्यां पवित्रं ग्रथितं न वा। चतुर्भिः शान्तिके कार्यं पौष्टिके पञ्चभिस्तथा। पैतृके तु त्रिदर्भाश्च द्वौ दर्भौ नित्यकर्मणि ॥ " इति॥ (हेमाद्रौ नागाह्निके च) "अन्यान्यपि पवित्राणि कुशदूर्वामयानि च। हेमात्मकपवित्रस्य कलां नार्हन्ति षोडशीम् ॥ माषाणां षोडशादूर्ध्वं कुर्याद्धेमपवित्रकम्। तेभ्यः स्वल्पतरं न्यूनं न कुर्वीत कदाचन ॥ " (शारदातिलके तु) " ताम्रतारसुवर्णानामर्कषोडशरवेन्दुभिः। कृता त्रिशक्तिमुद्रेयं तीव्रदारिद्र्यनाशिनी ॥ " (प्रयोगरत्ने हारीतः) " जपहोमहरा ह्येते असुरा दिव्यरूपिणः। पवित्रकृतहस्तस्य विद्रवन्ति दिशो दश ॥ यथा वज्रं सुरेन्द्रस्य यथा चक्रं हरेस्तथा। त्रिशूलं च त्रिनेत्रस्य ब्राह्मणस्य पवित्रकम् " ॥ (कात्यायनः) " श्राद्धे यज्ञे जपे होमे वैश्वदेवे सुरार्चने। धृतत्रिपुण्ड्रः पूतात्मा मृत्युं जयति मानवः ॥ ऊर्ध्वपुण्ड्रं मृदा कुर्याद्भस्मना तु त्रिपुण्ड्रकम्। उभयं चन्दनेनैव अभ्यङ्गोत्सवरात्रिषु ॥" ॥ २१ ॥
तथा। "सदोपवीतिना भाव्यं सदा बद्धशिखेन च। विशिखो व्युपवीतश्च यत्करोति न तत्कृतम्" ॥ (भारद्वाजः) "दक्षिणं बाहुमुद्धृत्य वामस्कन्धे निवेशितम्। यज्ञोपवीतमित्युक्तं देवकार्येषु शस्यते ॥ " (विष्णुधर्मोत्तरे) " तिलकं कुङ्कुमेनैव सदा मङ्गलकर्मणि।

कारयित्वा सुमतिमान्न श्वेतचन्दनं मृदा ” ॥ ऋषिच्छन्दआद्यावश्यकतामाह (याज्ञवल्क्यः) “ आर्षं छन्दश्च दैवत्यं विनियोग स्तथैव च । वेदितव्यं प्रयत्नेन ब्राह्मणेन विशेषतः ॥ अविदित्वा तु यः कुर्याद्याजनाध्ययनं जपम् । होममन्तर्जलादीनि तस्य चाल्पफलं भवेत्” ॥ आर्षादिलक्षणानि (हेमाद्रौ) “ऋषिणा येन यद् दृष्टं सिद्धिः प्राप्ता च येन वै । मन्त्रेण तस्य तत्प्रोक्तमृषेर्भाव स्तदार्षकम् ॥ छन्दसा छन्द उद्दिष्टं वाससी इव चाकृतेः । आत्मा संछादितो देवैर्मृत्योर्भीतैस्तु वै पुरा ॥ आदित्यैर्वसुभी रुद्रैस्तेन च्छन्दांसि तानि वै ॥ यस्य यस्य तु मन्त्रस्य उद्दिष्टा देवता तु या । तदाकारं भवेत्तस्य दैवत्वं देवतोच्यते ॥ पुरा कल्पे समुत्पन्ना मन्त्राः कर्म्मार्थं एव च । अनेन चेदं कर्त्तव्यं विनियोगः स उच्यते ॥ नैरुक्तं यच्च मन्त्रस्य विनियोगप्रयोजनम् । प्रतिष्ठानं स्तुतिश्चैव ब्राह्मणं तदिहोच्यते ॥ एवं पञ्चविधं योगं जपार्थं गृह्यनुस्मरेत् । होमे चान्तर्जले योगे स्वाध्याये याजने तथा ॥ ” अत्रापवादः (कृष्णभट्टीये) “ न च स्मरेदृर्षि छन्दः श्राद्धे वैतानिके मखे ।” अन्यच्च । “अग्निहोत्रे वैश्वदेवे विवाहादिविधौ तथा ॥ होमकाले न दृश्यन्ते प्रायश्छन्दर्षिदेवताः ॥ शान्तिकादिषु कार्येषु मन्त्रपाठजपादिषु ॥ होमे नैव प्रकर्त्तव्याः कदाचिदृषिदेवताः ॥” (कात्यायनः) “ स्वशाखाश्रयमुत्सृज्य परशाखाश्रयं च यः । कर्त्तुमिच्छति दुर्म्मेधा मोघं तत्तस्य यत्फलम् ॥ यन्नाम्नातं स्वशाखायां पारक्यम विरोधि यत् । विद्वद्भिस्तदनुष्ठेयमग्निहोत्रादिकर्म्मवत् ॥ बह्वल्पं वा स्वगृह्योक्तं यस्य कर्म प्रकीर्त्तितम् । तस्य तावति शास्त्रार्थे कृते सर्वः कृतो भवेत् ॥ प्रवृत्तमन्यथा कुर्याद्यदि मोहात्कथंचन । यतस्तदन्यथाभूतं तत एव समापयेत् ॥ ” प्रवृत्तम् आरब्धम् । अन्यथा

भूतम् क्रमाद्यन्यत्वेन यद्वैपरीत्यमापन्नमित्यर्थः ।"समाप्ते यद्विजानीयान्मयैतदन्यथा कृतम् । तावदेव पुनः कुर्य्यान्नावृत्तिः सर्वकर्म्मणः॥" (याज्ञवल्क्यः) " रौद्रपित्र्यासुरान्मन्त्रांस्तथा दैवाभिचारिकान् । व्याहृत्यालभ्य चात्मानमपः स्पृष्ट्वान्यदाचरेत् ॥"(हेमाद्रौ बौधायनः) 'कर्म्मयुक्तो नाभेरधः स्पर्शं वर्जयेत् ॥ '(याज्ञवल्क्यः) " यदि वाग्यमलोपः स्याज्जपादिषु कथंचन । व्याहरेद्वैष्णवं मन्त्रं स्मरेद्वा विष्णुमव्ययम् ॥" (मनुस्मृतौ) "चाण्डालश्च वराहश्च कुक्कुटः श्वा तथैव च । रजस्वला च षण्ढश्च नेक्षेरन्नश्नतो द्विजान् ॥ होमे प्रदाने भोज्ये च यदेभिरभिवीक्ष्यते । दैवे हविषि पित्र्ये वा तद्गच्छत्ययथातथम् ॥ " अथ सर्वकर्मोपयोगित्वान्नवग्रहमखविचार उच्यते (मात्स्ये याज्ञवल्क्ये च) " श्रीकामः शान्तिकामो वा ग्रहयज्ञं समाचरेत् । वृष्ट्यायुःपुष्टिकामो वा तथैवाभिचरन्पुनः ॥ ग्रहशान्तिं प्रवक्ष्यामि पुराणश्रुतिचोदिताम् । पुण्येऽह्नि विप्रकथिते कृत्वा ब्राह्मणवाचनम् ॥ ग्रहान्ग्रहाधिदेवांश्च स्थाप्य होमं समाचरेत् । ग्रहयज्ञास्त्रयः प्रोक्ताः पुराणश्रुतिभाषिताः ॥ गर्त्तस्योत्तरपूर्वेण वितस्तिद्वयविस्तृताम् । वप्रद्वयवृतां वेदिं वितस्त्युच्छ्रायसंयुताम् ॥ संस्थापनाय देवानां चतुरस्रामुदक्प्लवाम् । अग्निप्रणयनं कृत्वा तस्यामावाहयेत्सुरान् ॥ ॥ २२ ॥
देवताश्च ततः स्थाप्या विंशतिर्द्वादशाधिकाः । सूर्यः सोमस्तथा भौमो बुधजीवसितार्कजाः ॥ राहुः केतुरिति प्रोक्ता ग्रहा लोकहितावहाः । संस्मरेद्क्रमादित्यमङ्गारकसमन्वितम् ॥ सोमशुक्रौ तथा श्वेतौ बुधजीवौ च पिङ्गलौ । मन्दो राहुस्तथा कृष्णौ धूम्रान्केतुगणान्विदुः ॥ ग्रहवर्णानि देयानि वासांसि कुसुमानि च । धूपोऽत्र सुरभिर्देय उपविष्टाद्वितानकम् ॥ शोभनं

स्थापयेत्प्राज्ञः फलपुष्पसमन्वितम् । गुडौदनं रवेर्दद्यात्सोमाय घृतपायसम् ॥ अङ्गारकाय संयावं बुधाय क्षीरषाष्टिकम् । दध्योदनं तु जीवाय शुक्राय च घृतौदनम् ॥ शनैश्चराय कृसरमाजमांसं च राहवे । चित्रौदनं तु केतुभ्यः सर्वभक्षैरथार्चयेत् ॥ प्रागुत्तरेण तस्माच्च दध्यक्षतविभूषितम् । चूतपल्लवसंछन्नं फलवस्त्रयुगान्वितम् ॥ पञ्चरत्नसमायुक्तं पञ्चभङ्गसमन्वितम् । स्थापयेद्व्रणं कुम्भं वरुणं तत्र विन्यसेत् ॥ गङ्गाद्याः सरितः सर्वाः समुद्राश्च सरांसि च ॥ गजाश्वरथ्यावल्मीकसंगमाद्ध्रदगोकुलात् । मृदमानीय विप्रेन्द्र सर्वौषधिसमन्विताम् ॥ स्नानार्थं विन्यसेत्तत्र यजमानस्य धर्मवित् । सर्वे समुद्राः सरितस्तीर्थानि जलदा नदाः ॥ आयान्तु यजमानस्य दुरितक्षयकारकाः ॥ एवमावाहयित्वा तानमरान्मुनिसत्तम । होमं समाचरेत्सर्पिर्यवव्रीहितिलादिना ॥"(समिधः)"अर्कः पलाशः खदिरस्त्वपामार्गोऽथ पिप्पलः । उदुम्बरः शमी दूर्वा कुशाश्च समिधस्त्विमाः ॥ एकैकस्याष्टशतकमष्टाविंशति वा पुनः । होतव्या मधुसर्पिभ्यां दध्ना चैव समन्विताः ॥ प्रादेशमात्राः समिधः सरला अपलाशिनीः । समिधः कल्पयेत्प्राज्ञः सर्वकर्मसु सर्वदा ॥ देवानामपि सर्वेषामुपांशु परमार्थवित् । स्वेन स्वेनैव मन्त्रेण होतव्याः समिधः पृथक् ॥ होतव्यं च घृताद्युक्तं चरुभक्ष्यादिकं पुनः । मन्त्रैर्दशाहुतीर्हुत्वा होमं व्याहृतिभिस्ततः ॥ उदङ्मुखाः प्राङ्मुखा वा कुर्युर्ब्राह्मणपुङ्गवाः । मन्त्रवन्तश्च कर्त्तव्याश्चरवः प्रतिदैवतम् ॥ हुत्वौदनं चरुं सम्यक् ततो होमं समारभेत्" ॥ अथ होममन्त्राः (याज्ञवल्क्ये) "आकृष्णेन इमं देवा अग्निर्मूर्धादिवः ककुत् । उद्बुध्यस्वेति च ऋचो यथासंख्यं प्रकीर्त्तिताः ॥ बृहस्पतेअतियदर्यस्तथैवान्नात्परिस्रुतः । शन्नोदेवीस्तथा

काण्डात्केतुं कृण्वन्निमांस्तथा । कयानश्चित्रआभुवदिति राहोरुदाहृतः ॥" इति ॥ (मात्स्ये पाठः) "पूर्णाहुतिं तु मूर्धानं दिव इत्यभिपातयेत् । अथाभिषेकमन्त्रेण वाद्यमङ्गलगीतकैः ॥ यजमानस्य कर्त्तव्यं चतुर्भिः स्नापनं द्विजैः । ततः शुक्लाम्बरधरः शुक्लमाल्यानुलेपनः ॥ सर्वौषधैः सर्वगन्धैः स्नापितो वेदपुङ्गवैः । यजमानः सपत्नीकः सर्त्विजस्तु समाहितः ॥ दक्षिणाभिः प्रयत्नेन पूजयेद्गतविस्मयः । सूर्याय कपिलां धेनुं शङ्खं दद्यात्तथेन्दवे । रक्तं धुरन्धरं दद्याद्भौमाय ककुदान्वितम् ॥ बुधाय जातरूपं तु गुरवे पीतवाससी । श्वेताश्वं गुरवे दद्यात्कृष्णां गामर्कसूनवे ॥ आयसं राहवे दद्यात्केतुभ्यश्छागमुत्तमम् । सुवर्णेन समाः कार्या यजमानेन दक्षिणाः । सर्वेषामथवा गावो दातव्या हेमभूषिताः ॥ सुवर्णमथवा दद्याद्गुरुर्वा येन तुष्यति । एवं संपूजयेद्भक्त्या वित्तशाठ्येन वर्जितः ॥ वस्त्रकाञ्चनरत्नाद्यैर्धूपमाल्यानुलेपनैः । अनेन विधिना यस्तु ग्रहपूजां समाचरेत् । सर्वान्कामानवाप्नोति प्रेत्य स्वर्गे महीयते ॥ यस्तु पीडाकरो नित्यमल्पवित्तस्य च ग्रहः । स तं यत्नेन संपूज्य शेषानप्यर्चयेन्नरः" ॥ अथ नवग्रहपूजावश्यकता (स्कन्दपुराणे) "विवाहोत्सवयज्ञेषु प्रतिष्ठादिषु कर्मसु । निर्विघ्नार्थं मुनिश्रेष्ठ तथोद्वेगाद्भुतेषु च ॥ वश्यकर्माभिचारादि तथैवोच्चाटनादिकम् । नवग्रहमखं कृत्वा ततः काम्यं समाचरेत् ॥ अन्यथा फलदं पुंसां न काम्यं जायते क्वचित् । तस्मादयुतहोमस्य विधानं तु समाचरेत् ॥ देवदानवगन्धर्वा यक्षराक्षसकिन्नराः । पीड्यन्ते ग्रहपीडाभिः किं पुनर्भुवि मानवाः ॥ शनैश्चरेण सौदासो नरमांसे नियोजितः । राहुणा पीडितो राजा नलो भ्रान्तो महीतले ॥ अङ्गारकविरोधेन रामो राष्ट्राद्विवासितः । अष्टमेन शशाङ्केन हिरण्यकशिपुर्मृतः ॥ रविणा सप्तमस्थेन

रावणो विनिपातितः । गुरुणा जन्मसंस्थेन हतो राजा सुयोधनः ॥ पाण्डवा बुधपीडायां विकर्मणि वियोजिताः । षष्ठेनोशनसा युद्धे हिरण्याक्षो निपातितः ॥ एते चान्ये च बहवो ग्रहदोषैस्तु पीडिताः । वृष्ट्यायुःपुष्टिकामो वा ग्रहयज्ञं समाचरेत् ॥" तथा । "अन्नहीनो दहेद्राष्ट्रं मन्त्रहीनस्तु ऋत्विजः । यजमानमदाक्षिण्यो नास्ति यज्ञसमो रिपुः ॥ अहिंसकस्य दान्तस्य धर्मार्जितधनस्य च । नित्यं च नियमस्थस्य सदा सानुग्रहा ग्रहाः ॥ ग्रहा गावो नरेन्द्राश्च ब्राह्मणाश्च विशेषतः । पूजिताः पूजयन्त्येते निर्दहन्त्यवमानिताः ॥ ग्रहाणामिदमातिथ्यं कुर्यात्संवत्सरादपि । आरोग्यबलसंपन्नो जीवेच्च शरदां शतम् ॥ " अथायुतहोमादिग्रहमखलक्षणानि तद्विधिश्च (मात्स्ये शान्तिरत्ने च) स चतुर्धा केवलः अयुतहोमो लक्षहोमः कोटिहोमश्चेति । तत्राऽऽद्यो याज्ञवल्क्याद्यैरुक्तः त्रयो मात्स्ये उक्ताः । " ग्रहयज्ञस्त्रिधा प्रोक्तः पुराणश्रुतिकोविदैः । प्रथमोऽयुतहोमः स्याल्लक्षहोमस्ततः परम् ॥ तृतीयः कोटिहोमस्तु सर्वकामफलप्रदः" ॥ ते द्विविधाः नैमित्तिकाः काम्याश्च । तत्राऽयुतहोमो मात्स्योक्तः पूर्व एव वर्णितः । अधुना लक्षहोमकोटिहोमौ वक्ष्यामि । तदुक्तम् (मत्स्यपुराणे) " अयुतेनाहुतीनां च नवग्रहमखः स्मृतः । कथितोऽयुतहोमोऽयं लक्षहोममतः शृणु ॥ सर्वकामाप्तये यस्माल्लक्षहोमं विदुर्बुधाः । ग्रहताराबलं लब्ध्वा कृत्वा ब्राह्मणवाचनम् । गृहस्योत्तरपूर्वेण मण्डपं कारयेद्बुधः ॥ रुद्रायतनभूमौ वा चतुरस्रमुदङ्मुखम् । दशहस्तमथाष्टौ वा हस्तान्कुर्याद्विधानतः ॥ प्रागुदक्प्लवनां भूमिं कारयेद्यत्नतो बुधः । प्रागुत्तरं समासाद्य प्रदेशं मण्डपस्य तु ॥ शोभनं कारयेत्कुण्डं यथावल्लक्षणान्वितम् । चतुरस्रं समंतात्तु योनिवक्त्रं समेखलम् । चतुरङ्गुलविस्तारा मेखला तद्वदुच्छ्रिता ।

प्रागुदक्प्लवना कार्या सर्वतः समवस्थिता ॥ शान्त्यर्थं सर्वलोकानां नवग्रहमखः स्मृतः । मानहीनाधिकं कुण्डमनेकभयदं भवेत् ॥
यस्मात्तस्मात्सुसंपूर्णं शान्तिकुण्डं विधीयते । अस्माद्दशगुणः प्रोक्तो लक्षहोमः स्वयंभुवा ॥ आहुतीभिः प्रयत्नेन दक्षिणाभिस्तथैव च ॥
द्विहस्तविस्तृतं तद्वच्चतुर्हस्तायतं पुनः । लक्षहोमे भवेत्कुण्डं योनिवक्त्रं त्रिमेखलम् ॥ तस्य चोत्तरपूर्वेण वितस्तित्रयसंस्थितम् । प्रागुद
क्प्लवनं तच्च चतुरस्रं समंततः ॥ विष्कम्भाद्धौच्छ्रितं प्रोक्तं स्थण्डिलं विश्वकर्मणा । संस्थापनाय देवानां वप्रत्रयसमावृतम् ॥ द्व्यङ्गुलो ह्यु
च्छ्रितो वप्रः प्रथमः स उदाहृतः । अङ्गुलोच्छ्रायसंयुक्तं वप्रद्वयमथोपरि ॥ त्र्यङ्गुलस्य च विस्तारः सर्वेषां कथ्यते बुधैः । दशाङ्गु
लोच्छ्रिता भित्तिः स्थण्डिले स्यात्तथोपरि ॥ तस्मिन्नावाहयेद्देवान् पूर्ववत्पुष्पतण्डुलैः । आदित्याभिमुखाः सर्वाः साधिप्रत्यधिदेव
ताः । स्थापनीया मुनिश्रेष्ठ नोत्तरेण पराङ्मुखाः ॥ पूर्ववत्कुम्भमामन्त्र्य तद्वद्धोमं समाचरेत् । सहस्राणां शतं कृत्वा समित्संख्याधि
कं पुनः ॥ घृतकुम्भवसोर्धारां पातयेदनलोपरि । औदुम्बरीं तथा चार्द्रामृज्वीं कोटरवर्जिताम् ॥ बाहुमात्रां स्रुचं कृत्वा ततः स्तम्भ
द्वयोपरि । घृतधारां तथा सम्यगग्नेरुपरि पातयेत् ॥ श्रावयेत्सूक्तमाग्नेयं वैष्णवं रुद्रमैन्दवम् । महावैश्वानरं साम ज्येष्ठसाम च वाचये
त् ॥ स्नानं च यजमानस्य पूर्ववत्स्वस्तिवाचनम् । दातव्या यजमानेन पूर्ववद्दक्षिणाः पृथक् ॥ कामक्रोधविहीनेन ऋत्विग्भ्यः शान्त ॥ २४ ॥
चेतसा । नवग्रहमखे विप्राश्चत्वारो वेदवेदिनः ॥ अथवा ऋत्विजौ शान्तौ द्वावेव श्रुतिकोविदौ । कार्यावयुतहोमे तु न प्रसज्येत
विस्तरे ॥ तद्वच्च दश चाष्टौ च लक्षहोमे तु ऋत्विजः । कर्त्तव्याः शक्तितस्तद्वच्चत्वारो वा विमत्सराः ॥ नवग्रहमखात्सर्वं लक्षहोमे

दशोत्तरम् । भक्ष्यान्दद्यान्मुनिश्रेष्ठ भूषणान्यपि शक्तितः ॥ शयनानि सवस्त्राणि हैमानि कटकानि च । स्वर्णाङ्गुलिपवित्राणि कण्ठसूत्राणि शक्तिमान् ॥ न कुर्याद्दक्षिणाहीनं वित्तशाठ्येन मानवः । अददल्लोभतो मोहात्कुलक्षयमवाप्नुयात् ॥ अन्नदानं यथाशक्ति कर्त्तव्यं भूतिमिच्छता ॥ अन्नहीनः कृतो यस्माद्दुर्भिक्षफलदो भवेत् । लक्षहोमस्तु कर्त्तव्यो यथावित्तं भवेद्बहु ॥ यतः सर्वानवाप्नोति कुर्वन्कामान्विधानतः ॥" इति लक्षहोमः ॥ अथ कोटिहोमोऽपि (मात्स्ये) "अस्माच्छतगुणः प्रोक्तः कोटिहोमः स्वयंभुवा । आहुतिभिः प्रयत्नेन दक्षिणाभिः फलेन च ॥ पूर्ववद्ग्रहदेवानामावाहनविसर्ज्जने । होममन्त्रास्त एवोक्ताः स्नाने दाने तथैव च ॥ कुण्डमण्डपवेदीनां विशेषोऽयं निबोध मे ॥ कोटिहोमे चतुर्हस्तं चतुरस्रं तु सर्वतः ॥ योनिवक्त्रद्वयोपेतं तदप्याहुस्त्रिमेखलम् ॥ द्व्यङ्गुलाभ्युच्छ्रिता कार्या प्रथमा मेखला बुधैः ॥ त्र्यङ्गुलाभ्युच्छ्रिता तद्वद्द्वितीया परिकीर्त्तिता ॥ उच्छ्रायविस्तराभ्यां च तृतीया चतुरङ्गुला । द्व्यङ्गुलश्चेति विस्तारः पूर्वयोरेव शस्यते ॥ वितस्तिमात्रा योनिः स्यात्षट्सप्ताङ्गुलविस्तृता । कूर्मपृष्ठोन्नता मध्ये पार्श्वयोश्चाङ्गुलोच्छ्रिता ॥ गजोष्ठसदृशी तद्वदायता छिद्रसंयुता । एतत्सर्वेषु कुण्डेषु योनिलक्षणमुच्यते ॥ वेदिश्च कोटिहोमे स्याद्वितस्तीनां चतुष्टयम् । चतुरस्रा समन्तात्तु त्रिभिर्वप्रैस्तु संयुता ॥ वप्रप्रमाणं पूर्वोक्तं वेदीनां च तथोच्छ्रयः । तथा षोडशहस्तः स्यान्मण्डपश्च चतुर्मुखः ॥ पूर्वद्वारे च संस्थाप्य बह्वृचं वेदपारगम् । यजुर्विदं तथा याम्ये पश्चिमे सामवेदिनम् ॥ अथर्ववेदिनं तद्वदुत्तरे स्थापयेद्बुधः । अष्टौ तु होमकाः कार्या वेदवेदाङ्गवेदिनः ॥ एवं द्वादश विप्रांस्तु वस्त्रमाल्यानुलेपनैः । पूर्ववत्पूजयेद्भक्त्या वस्त्राभरणभूषणैः ॥ रात्रिसूक्तं च रौद्रं च पव

मानं सुमङ्गलम् । पूर्वतो बह्वृचः शान्तिं पठन्नास्ते ह्युदङ्मुखः ॥ शान्तं शाक्रं च सौम्यं च कौष्माण्डं शान्तिमेव च । पावयेद्दक्षिणद्वारि यजुर्वेदिनमुत्तमम् । सुपर्णमथ वैराजमाग्नेयं रुद्रसंहिताम् । ज्येष्ठसाम तथा शान्तिं छन्दोगः पश्चिमे जपेत् ॥ शान्तिसूक्तं च सौरं च तथा शाकुनकं शुभम् । पौष्टिकं च महाराज्यमुत्तरेणाप्यथर्ववित् ॥ पञ्चभिः सप्तभिर्वापि होमः कार्योऽत्र पूर्ववत् । स्नाने दाने च मन्त्राः स्युस्त एव ऋषिसत्तम ॥ अनेन विधिना यस्तु कोटिहोमं समाचरेत् । सर्वान्कामानवाप्नोति ततो विष्णुपदं व्रजेत् " ॥ इति । ब्राह्मणभोजनसंख्या (मदनरत्ने) । "एकमेकाहुतौ विप्रं होमं त्वन्नेन भोजयेत् । अत्यर्थी मध्यमश्चापि विप्रमेकं शताहुतौ ॥ सहस्रस्याहुतेर्वैकं जघन्योऽपि प्रभोजयेत् । अन्यथा दहति क्षिप्रं तद्राष्ट्रं नात्र संशयः ॥ अतो दातुमशक्तो यो दक्षिणां चान्नमेव वा । जपैः प्रणामैः स्तोत्रैश्च तोषयेत्तर्पयेद्गुरून् ॥" इति । अथाग्निकर्म, तत्र तावत्कुण्डसंस्कारादि (पारस्करगृह्यसूत्रे) "परिसमुह्योपलिप्योल्लिख्योद्धृत्याऽभ्युक्ष्याऽग्निमुपसमाधाय दक्षिणतो ब्रह्मासनमास्तीर्य प्रणीय परिस्तीर्यार्थवदासाद्य पवित्रे कृत्वा प्रोक्षणीः संस्कृत्यार्थवत्प्रोक्ष्य निरूप्याज्यमधिश्रित्य पर्यग्नि कुर्यात् । स्रुवं प्रतप्य संमृज्याभ्युक्ष्य पुनः प्रतप्य निदध्यादाज्यमुद्वास्योत्पूयावेक्ष्य प्रोक्षणीश्च पूर्ववदुपयमनकुशानादाय समिधोऽभ्याधाय पर्युक्ष्य जुहुयादेष एव विधिर्यत्र क्वचिद्धोमः" । इति ॥ अथ पारस्करगृह्योक्तकुशकण्डिकासूत्राणां हरिहरभाष्यनानास्मृतिकारिकाभिर्व्याख्या लिख्यते । तत्र तावत्कर्ता सुस्नातः शुचिः शुक्लाम्बरधरस्सोत्तरीयः कर्मस्थानमागत्य वारणादियज्ञियवृक्षोद्भवासने प्रागग्रानुदगग्रान् वा कुशानास्तीर्य तत्र प्राङ्मुख उपविश्य

आचम्य प्राणानायम्य देशकालौ स्मृत्वा "अमुककर्माङ्गतया पञ्चभूसंस्कारान् करिष्ये" इति संकल्पं कुर्यात् । तथा च (कात्यायनः) " संकल्प एव मुख्यः स्यात्स्नानदानादिकर्मसु । कर्म संकल्परहितं तत्सर्वं निष्फलं भवेत् ॥ " इति । ततः शुद्धायां भूमौ चतुर्विंशत्यङ्गुलायतं स्थण्डिलं परिकल्पयेत् । तथा चोक्तम् " स्थण्डिलं मृन्मयं कार्यं चतुर्विंशाङ्गुलायतम् । द्व्यङ्गुलं भवेत्कण्ठं व्यासस्य वचनं यथा ॥" (कर्मप्रदीपे विशेषः) "अष्टाङ्गुलसमुत्सेधं चतुर्विंशाङ्गुलायतम् । पन्नगास्तत्र सीदन्ति तदर्थं स्थण्डिलं भवेत्"॥ अथ परिसमूहनादिविचारः । 'परिसमुह्य' इति सूत्रम् 'त्रिभिर्दर्भैः पांसूनपसार्य' इति हरिहरभाष्यम् (बादरायणोऽपि) "कृमिकीटपतङ्गाश्च विचरन्ति महीतले । तेषां संरक्षणार्थाय परिसमुह्येति कथ्यते ॥" दर्भसंख्या (कारिकायाम्) " धृत्वाङ्गुष्ठकनिष्ठाभ्यां मूलैः साग्रैः कुशत्रयम् । तदग्रैस्तस्य रजसां पूर्वस्यामपसर्पणम् ॥ 'उपलिप्य' इति सूत्रम् । 'गोमयोदकेन' इति हरिहरः । (कारिकायाम्) "पुरा इन्द्रेण वज्रेण हतो वृत्रो महासुरः । व्यापिता मेदसा पृथ्वी तदर्थमुपलेपनम् ॥ गोमये वसते लक्ष्मीः पवित्रा सर्वमङ्गला । यज्ञार्थं संस्कृता भूमिस्तदर्थमुपलेपनम् ॥ " गोमयलक्षणम् (कल्पवल्ल्याम्) " रुग्णा वृद्धा प्रसूता च वन्ध्या संधिन्यसेव्यभुक् । मृतवत्सा च नैतासां ग्राह्यं मूत्रं शकृत्पयः ॥ स्वच्छं तु गोमयं ग्राह्यं स्थाने च पतिते शुचौ । उपर्यधः परित्यज्य आर्द्रं जन्तुविवर्जितम् ॥ 'त्रिरुल्लिख्य' इति सूत्रम् । 'त्रिः खादिरेण हस्तमात्रेण खड्गाकृतिना स्फ्येन उल्लिख्य प्रागग्रा उदक्संस्थाः स्थण्डिलपरिमाणास्तिस्रो रेखाः कृत्वा' इति हरिहरः । (कल्पवल्ल्यामपि) "उल्लेखनं ततः कुर्यादस्थिकण्टकमेव च । तेषामुद्धरणार्थाय

उल्लेखः कथितो बुधैः॥"(कुशकण्डिकाभाष्येऽपि)"रेखात्रयमुदक्संस्थं प्रागग्रं स्थण्डिलावधि। अथवा तत्र कुर्वीत द्वादशाङ्गुलमानतः॥" (संग्रहेऽपि) "फलेन फलमाप्नोति पुष्पेण श्रियमृच्छति। पत्रेण धनलाभं च दीर्घमायुः कुशेन तु॥ भवेन्नखेन कुनखी कीलेन व्याधिमृच्छति। भस्मना हुतनाशः स्यान्मृन्मयेन कलिर्ध्रुवम्॥ तस्मात्फलेन पत्रेण कुशेन कुसुमेन वा। प्रागलेखोल्लेखने विप्र सिद्धिः कर्मसु सर्वदा॥" इति। (प्रयोगचिन्तामणौ) "प्रथमा सात्त्विकी ज्ञेया द्वितीया राजसी मता। तृतीया तामसी तासां देवा ब्रह्माच्युतेश्वराः॥ 'उद्धृत्य' इति सूत्रम्। 'अनामिकाङ्गुष्ठाभ्यां यथोल्लिखिताभ्यो लेखाभ्यः पांसूनुद्धृत्य' इति हरिहरः। (कर्म प्रदीपेऽपि) "अङ्गुष्ठोपकनिष्ठाभ्यामग्निकार्ये तथोत्करम्। रेखाभ्यः समुपादायारत्निमात्रे निधापयेत्॥"(कारिकायाम्) "ये भ्रमन्ति पिशाचाद्या आकाशपथगामिनः। तेषां संरक्षणार्थाय उद्धृत्य कथितं बुधैः॥ 'अभ्युक्ष्य' इति सूत्रम्। 'मणिकाद्भिरभ्युक्ष्याभिषिच्य' इति हरिहरः। (कारिकायामपि) "आपो देवगणाः सर्वे आपः पितृगणाः स्मृताः। तेनैवाभ्युक्षणं प्रोक्तमृषिभिर्वेदवादिभिः॥" (संग्रहे विशेषः) "उत्तानेन तु हस्तेन कर्त्तव्यं प्रोक्षणं बुधैः। अवाचीनेन हस्तेन कर्त्तव्यं तदवेक्षणम्। मुष्टीकृतेन हस्तेन चाभ्युक्षणमुदाहृतम्॥" एते पञ्च भूसंस्काराः। अनन्तरं कुशकण्डिकाविचारः क्रियते। 'अग्निमुपसमाधाय' इति सूत्रम्।'कर्मसाधनभूतं लौकिकं स्मार्तं श्रौतं वाग्निम् आत्माभिमुखं स्थापयित्वा' इति हरिहरः। तथा च (प्रयोगरत्ने अत्रिः) "पात्रान्तरेणापिहितं ताम्रपात्रादिके शुभे। अग्निप्रणयनं कुर्याच्छरावे तादृशेऽपि वा॥" (प्रयोगपारिजाते) "शुभं पात्रं तु कांस्यं स्यात्तेनाग्निं प्रणयेद्बु

धः । तस्याभावे शरावेण नवेनापि दृढेन च ॥ " (संस्कारभास्करे) "शरावे भिन्नपात्रे वा कपाले चोल्मुकेऽपि वा । नाग्निप्रणयनं कुर्याद्व्याधिहानिभयावहम् ॥" इत्यत्र शरावनिषेधकं वचनं मुख्यपात्राऽसंभवे वेदितव्यम् । कपालं खर्परम् । उल्मुकं ज्वलदग्नेरेकदेश इत्यर्थः । (कल्पवल्ल्याम्) "संपुटेनाग्निमानीय स्थाप्याग्नेर्दिशि कुण्डतः । आमक्रव्यभुजौ तस्मात्त्यक्त्वा कुण्डे विनिक्षिपेत् ॥"(कुश कण्डिकाभाष्ये) "अग्निमानीय पात्रे तु प्रक्षिपेदक्षतोदकम् । यद्येवं नैव कुर्वीत यजमानभयावहम् ॥" (कल्पवल्ल्यामपि) "आनी तपात्रयोरेव प्लावनं तत्क्षणे भवेत् । नो चेत्कर्तुर्मनस्तापः स्यात्संतापस्तयोरपि ॥ " अग्निनियमः (प्रयोगरत्ने संग्रहे च) "उत्तमो ऽरणिजन्योऽग्निर्मध्यमः सूर्यकान्तजः । उत्तमः श्रोत्रियागारान्मध्यमः स्वगृहादिजः ॥ " (शारदातिलकेऽपि) "सूर्यकान्तादिसंभूतं यद्वा श्रोत्रियगेहजम् । आनीय चाग्निं पात्रेण क्रव्यादांशं परित्यजेत् ॥" (मन्त्रमहोदधौ) "सूर्यकान्तादरणितः श्रोत्रियागारतोऽपि वा । पात्रेण पिहिते पात्रे वह्निमेवानयेत्ततः ॥ अस्त्रेणादाय तत्पात्रं वर्मणोद्घाटयेच्च तम् । अस्त्रमन्त्रेण नैर्ऋत्ये क्रव्यादांशं ततस्त्य जेत् । मूलेन पुरतो धृत्वा संस्कारांश्च ततश्चरेत् ॥" त्याज्याग्निमाह (देवलः) "चाण्डालाग्निरमेध्याग्निः सूतकाग्निश्च कर्हिचित् । पतिताग्नि श्चिताग्निश्च न शिष्टग्रहणोचितः ॥" अथ कर्मविशेषे अग्निनामानि (प्रयोगरत्ने संग्रहे च) "पावको लौकिके ह्यग्निः प्रथमः संप्रकीर्तितः । अग्निस्तु मारुतो नाम गर्भाधाने विधीयते ॥ ततः पुंसवने ज्ञेयः पावमानस्तथैव च । सीमन्ते मङ्गलो नाम प्रबलो जातकर्मणि । नाम्नि वै पार्थिवो ह्यग्निः प्राशने तु शुचिः स्मृतः । सभ्यो नाम स चौले तु व्रतादेशे समुद्भवः ॥ गोदाने सूर्यनामाग्निर्विवा

योजको मतः । आवसथ्ये द्विजो ज्ञेयो वैश्वदेवे तु रुक्मकः ॥ प्रायश्चित्ते विटश्चैव पाकयज्ञेषु पावकः । देवानां हव्यवाहश्च पितॄणां कव्यवाहनः ॥ शान्तिके वरदः प्रोक्तः पौष्टिके बलवर्धनः । पूर्णाहुत्यां मृडो नाम क्रोधाग्निश्चाभिचारके ॥ वश्यार्थे कामदो नाम वनदाहे तु दूषकः । कुक्षौ तु जाठरो ज्ञेयः क्रव्यादो मृतदाहके ॥ वह्निनामा लक्षहोमे कोटिहोमे हुताशनः । वृषोत्सर्गेऽध्वरो नाम शुचये ब्राह्मणः स्मृतः ॥ समुद्रे वाडवो ह्यग्निः क्षये संवर्तकस्तथा । ब्रह्मा वै गार्हपत्यश्च ईश्वरो दक्षिणस्तथा ॥ विष्णुराहवनीयः स्यादग्निहोत्रे त्रयोऽग्नयः । ज्ञात्वैवमग्निनामानि गृह्यकर्म समाचरेत् ॥" ग्रहहोमे विशेषः (स्कान्दे) "आदित्ये कपिलो नाम पिङ्गलः सोम उच्यते । धूमकेतुस्तथा भौमे जाठरोऽग्निर्बुधे स्मृतः ॥ गुरौ चैव शिखी नाम शुक्रे भवति हाटकः । शनैश्चरे महातेजा राहुकेत्वोर्हुताशनः ॥ " अथाग्निजिह्वानामानि- " याभिर्हव्यं समश्नाति हुतं सम्यग् द्विजोत्तमैः ॥ काली कराली च मनोजवा च सुलोहिता चैव सुधूम्रवर्णा । स्फुलिङ्गिनी विश्वरुचिस्तथा च चलायमाना इति सप्त जिह्वाः ॥ एताश्चोक्ता विशेषेण ज्ञातव्या ब्राह्मणेन तु । आहूय चैव होतव्यो यो यत्र विहितो विधिः ॥ अविदित्वा तु यो ह्यग्निं होमयेदविचक्षणः । न हुतं न च संस्कारो न तु यज्ञफलं भवेत् " इति ॥ अन्यत्र जिह्वैककरणमुक्तम् । " जिह्वैककरणं प्रोक्तं सप्तानामेकया ऋचा । समुद्रादूर्मिरनया होतव्यं कर्मसिद्धये "॥ ॥ २७ ॥
जिह्वास्थानानि (वसिष्ठकल्पे) "कुण्डस्य पूर्वदिग्भागे काली जिह्वा प्रकीर्तिता । आग्नेये तु करालयाख्या दक्षिणे तु मनोजवा ॥ सुलोहिता नैर्ऋते च धूम्रवर्णा तु वारुणे । स्फुलिङ्गिनी तु वायव्ये सौम्ये विश्वरुचिस्तथा ॥ काल्यां कराल्यां वा कुर्याच्छान्तिकं

पौष्टिकं तथा । मनोजवायां जिह्वायामभिचारोऽभिधीयते ॥ सुलोहितायां जिह्वायां तस्यामुच्चाटनं विदुः । सर्वार्थसिद्धिकां विश्वरुचिं मन्त्रविदो विदुः ॥ अपरे वसुधारेति जिह्वां पूर्वोदितां जगुः । उपजिह्वेति सा प्रोक्ता लक्ष्मीस्तत्र प्रतिष्ठिता ॥ कुण्डस्य मध्यमं पार्श्वमग्नेरास्यं प्रकीर्तितम् । तस्मिन्सर्वाणि कार्याणि साधनीयानि नित्यशः" ॥ (संग्रहे विशेषः) "विवाहे वारुणी जिह्वा मध्यमा यज्ञकर्मसु । उत्तरा चोपनयने दक्षिणा पितृकर्मसु ॥ प्राचीना सर्वकार्येषु ह्याग्नेयी सर्वकर्मसु । ऐशानी चोग्रकार्येषु बुध्येत्तद्धोमलक्षणम्" इति ॥ 'दक्षिणतो ब्रह्मासनमास्तीर्य' इति सूत्रम् । "तस्याग्नेर्दक्षिणस्यां दिशि ब्रह्मणे आसनं वारणादियज्ञियदारुनिर्मितं पीठमास्तीर्य कुशैः स्तीर्त्वा तत्र वरणाभरणाभ्यां पूर्वसंपादितं कर्मसु तत्त्वज्ञं ब्राह्मणं तदभावे पञ्चाशत्कुशनिर्मितमुपवेश्य इति हरिहरभाष्यम् ॥" तथा चोक्तम् (कारिकायाम्) "अग्नेर्दक्षिणतो ब्रह्मासनं कृत्वा कुशास्तृतम् । ब्रह्माणं वरयेदग्निमुत्तरेण गुणान्वितम् ॥ आसनं ब्रह्मणः कार्यं वारणं वा विकङ्कतम् । चतुरस्रं हस्तमात्रं मूलदण्डसमन्वितम् ॥ द्विषडङ्गुलसंख्यातो मूलदण्डो विकंकतात् । करिष्येऽमुककर्माहं ब्रह्मा त्वं तत्र मे भव ॥ ब्रह्मा भवामि चेत्युक्त्वा गच्छेदग्नेस्तु पूर्वतः । अपरेणाथवा कुर्यादासनस्येक्षणं ततः ॥ एकदेशं तृणस्यापि स्वासने चोपवेशयेत् ॥" (त्रिकारिकायाम्) "उत्तरे सर्वपात्राणि प्रणीतादीन्यनुक्रमात् । पूर्वेणैव द्विजाः सर्वे ब्रह्मा किमुत दक्षिणे ॥ दक्षिणे दानवाः प्रोक्ताः पिशाचोरगराक्षसाः । तेषां संरक्षणार्थाय ब्रह्मा तिष्ठति दक्षिणे ॥" ब्रह्मलक्षणम् (प्रयोगचिन्तामणौ व्यासः) वेदैकनिष्ठं धर्मज्ञं कुलीनं श्रोत्रियं शुचिम् । स्वशाखाढ्यमनालस्यं

विप्रं कर्तारमीप्सितम् ॥" इति। ब्रह्मवरणार्थमलंकारमाह (तत्रैव) "वस्त्रयुग्मं तथाप्पूरं केयूरं कर्णभूषणम्। अङ्गुलीभूषणं चैव मणिबन्धस्य भूषणम् ॥ कण्ठाभरणयुक्तानि प्रारम्भे सर्वकर्मणि ॥" विप्राभावे दर्भवटुमाह (कुशकण्डिकाभाष्ये हारीतः) "कुशग्रन्थिमयं विप्रं ब्रह्माणमुपवेशयेत्" इति । तल्लक्षणम् (परिशिष्टे) "पञ्चाशता भवेद्ब्रह्मा तदर्द्धेन तु विष्टरः। ऊर्ध्वकेशो भवेद्ब्रह्मा लम्बकेशस्तु विष्टरः॥ दक्षिणावर्तको ब्रह्मा वामावर्तस्तु विष्टरः ॥" 'प्रणीय' इति सूत्रम् । 'अप' इति शेषः । तद्यथा-अग्नेरुत्तरतः प्रागग्रं कुशैरासनद्वयं कल्पयित्वा वारणं द्वादशाङ्गुलदीर्घं चतुरङ्गुलविस्तारं चतुरङ्गुलखातं चमसं सव्यहस्ते कृत्वा दक्षिणहस्तोद्धृतपात्रस्थोदकेन पूरयित्वा पश्चिमासने निधायालभ्य पूर्वासने स्थापयित्वा' इति हरिहरभाष्यम् ॥ (कर्मप्रदीपेऽपि) "द्वादशाङ्गुलदीर्घेण चतुरस्रः सगर्तकः । प्रस्थमात्रोदकग्राही प्रणीताचमसो भवेत् " इति 'परिस्तीर्य ॥' इति सूत्रम् । 'अग्निं बर्हिर्मुष्टिमादाय ईशानादिप्रागग्रैर्बर्हिभिरुदक्संस्थमग्नेः परिस्तरणं कृत्वा' इति हरिहरभाष्यम् ॥ परिस्तरणप्रयोजनम् (कारिकायाम्) "वेदिका दर्भहीना तु विनग्ना प्रोच्यते बुधैः । परिधानं ततः कुर्याद्दर्भैणैव विशेषतः॥" स्थाननियमः (नारदपञ्चरात्रे) "एकमेखलके कुण्डे मेखलाधः परिस्तरेत् । द्विमेखले द्वितीयायां तृतीयायां त्रिमेखले ॥" दर्भसंख्या (कारिकायाम्) "अग्निं षोडशभिर्दर्भैः परिस्तीर्य दिशं प्रति। प्रागादीशानपर्यंतमुदक्संस्था परिस्तृतिः" इति ॥ एकैकस्यां दिशि चत्वारि एवं षोडश । तच्च प्रागुदगग्रैः दक्षिणतः प्रागग्रैः, प्रत्यगुदगग्रैः, उत्तरतः प्रागग्रैरिति संस्कारभास्करे ॥ बर्हिर्लक्षणम् (हेमाद्रौ कात्यायनेनोक्तम्) 'कुशा दीर्घाश्च बर्हिषः' इति । "उपमूलल्लूनबर्हिषां मुष्टिर्बर्हिः" इति

कुशकण्डिकाटीकाकारः ॥ 'अर्थवदासाद्य' इति सूत्रम्। 'यावद्भिः पदार्थैरर्थः प्रयोजनं तावतः पदार्थान् द्वन्द्वं प्राक्संस्थान् उदग्ग्रानग्नेरुत्तरतः पश्चाद्वा आसाद्य' इति हरिहरः ॥ (कारिकायाम्) "अग्नेरुत्तरतस्तानि आसाद्योदग्बिलानि च। प्रागग्राणि यदा पश्चात्सादयेत्प्राग्बिलानि च॥आसादनं तु पात्राणां प्रादेशान्तरके बुधः। अङ्गुलद्वयमानेन द्वन्द्वं द्वन्द्वान्तरे न्यसेत्" इति॥उत्तरतश्चेदुदक्संस्थम् असंभवे प्राक्संस्थं पश्चिमसंस्थमुदक्संस्थमपीति देवयाज्ञिकभाष्ये॥ पवित्रलक्षणम् (छन्दोगपरिशिष्टे) "अनन्तर्गर्भिणं साग्रं कौशं द्विदलमेव च। प्रादेशमात्रं विज्ञेयं पवित्रं यत्र कुत्रचित्॥ तदेव दर्भपिञ्जूल्या लक्षणं समुदाहृतम्। आज्यस्योत्पवनार्थं यत्तदप्येतावदेव तु॥" पवित्रप्रयोजनम् (लघुकारिकायाम्) "इन्द्रवज्रं हरेश्चक्रं त्रिशूलं शंकरस्य च। दर्भरूपेण ते त्रीणि पवित्रच्छेदनानि च॥ पुरा वृत्रवधे प्राप्ते रक्तपूर्णा वसुन्धरा। द्वौ दर्भौ देवता त्रीणि पवित्रच्छेदनानि च"॥ प्रोक्षणीविचारः(कर्मप्रदीपे) "वारणं पाणिपात्रं च द्वादशाङ्गुलविस्तृतम्। पद्मपत्राकृतिर्वापि प्रोक्षणीपात्रमीरितम्॥" आज्यस्थाली-"आज्यस्थाली कांस्यमयी यद्वा ताम्रमयी तथा। प्रादेशमात्रदीर्घा सा ग्रहीतव्याऽव्रणा शुभा"॥ (कर्मप्रदीपे) "आज्यस्थाली च कर्तव्या तैजसी द्रव्यसंभवा। महीमयी वा कर्तव्या सर्वास्वाज्याहुतीषु च॥ आज्यस्थालीप्रमाणं च यथाकामं तु कारयेत्। सुदृढामव्रणां भद्रामाज्यस्थालीं प्रचक्षते" चरुस्थाली-(रत्नमालायाम्) "दृढा प्रादेशमात्रोर्ध्वं तिर्यङ्ङ्नातिबृहन्मुखी। मृन्मय्यौदुम्बरी वापि चरुस्थाली प्रशस्यते॥" संमार्जनकुशानाह (बादरायणः) "स्रुवसंमार्जनार्थाय पञ्च वाथ त्रयोऽपि वा। प्रादेशमात्रान्गृह्णीयात्संमार्जकुशसंज्ञकान्॥ उपयमनकुशाः

सप्त पञ्च वाथ त्रयोऽपि वा " ॥ समिल्लक्षणम् (छन्दोगपरिशिष्टे) "नाङ्गुष्ठादधिका ग्राह्या समित्स्थूलतया क्वचित् । न वियुक्ता त्वचा चैव न सकीटा न पाटिता ॥ प्रादेशान्नाधिका नोना न तथा स्याद्विशाखिका । न सपर्णा न निर्वीर्य्या होमेषु च विजानता ॥" (हेमाद्रौ मरीचिः) "प्रागग्राः समिधो ग्राह्या अखर्वा नौष्ठपाटिताः । काम्येषु वश्यकर्मादौ विपरीता जिघांसति ॥ विशीर्णा विदला ह्रस्वा वक्रा बहुशिराः कृशाः । दीर्घाः स्थूला घुणैर्जुष्टाः कर्मसिद्धिविनाशकाः ॥ होतव्या मधुसर्पिर्भ्यां दध्ना क्षीरेण संयुताः । प्रादेशमात्राः समिधा अशाखा अपलाशिनीः ॥ " (आगमे तु विशेषः) " विशीर्णा द्विदला ह्रस्वा वक्रा स्थूला कृशा द्विधा । कृमिविद्धा च दीर्घा च निस्त्वक्च परिवर्ज्जिता ॥" वर्ज्यसमिद्धोमे फलं तत्रैव—"विशीर्णाऽऽयुःक्षयं कुर्याद् द्विदला व्याधिसंभवम् । ह्रस्वया मृत्युमाप्नोति वक्रा विघ्नकरी तथा ॥ स्थूलया ह्रियते लक्ष्मीः कृशया जायते क्षयः । द्विधया नेत्ररोगः स्यात्कीटदृष्टार्थनाशिनी ॥ द्वेषं प्रकुर्वते दीर्घाः प्राणघ्ना निस्त्वचः स्मृताः । सक्षीरा नाधिका नोनाः समिधः सर्वकामदाः ॥ आर्द्रा सत्वक् समाविद्धा तर्जन्यङ्गुलवर्तुला । ईदृशीं होमयेत्प्राज्ञः प्राप्नोति विपुलां श्रियम् ॥ श्रौते स्मार्ते च ताः प्रोक्ताः समिधः परिकीर्तिताः ॥" समिद्वृक्षानाह (मरीचिः) "पलाशः खदिरोऽश्वत्थः शमी वट उदुम्बरः । अपामार्गार्कदूर्वाश्च कुशाश्चेत्यपरे विदुः " ॥ (ब्रह्मपुराणेऽपि) " शमीपलाशन्यग्रोधप्लक्षवैकङ्कतोद्भवाः । अश्वत्थोदुम्बरौ बिल्वश्चन्दनस्सरलस्तथा ॥ सालश्च देवदारुश्च खदिरश्चैव यज्ञियाः ॥" स्रुवलक्षणम् (संस्कारभास्करे) " खादिरादेः स्रुवः कार्यो हस्तमात्रप्रमाणतः ।

अङ्गुष्ठपर्वखातं तत्त्रिभागं दीर्घपुष्करम् " ॥ (संग्रहे विशेषः) " शमीमयः स्रुवः कार्यस्तदलाभेऽन्यवृक्षजः । खादिरस्तु स्रुवः कार्यः सर्वकामार्थसिद्धये" अन्यच्च । "खादिरो वाथ वार्णो वा द्विवितस्तिः स्रुवः स्मृतः । स्रुवोऽन्तश्चतुर्विंशः स्यात्षड्देवास्तत्र संस्थिताः ॥ अग्निरुद्रौ यमश्चैव विष्णुः शक्रः प्रजापतिः । मूले चतुरङ्गुलेऽग्निर्द्वितीये रुद्रदैवतम् ॥ तृतीये यमनो देवश्चतुर्थे विष्णुदेवता । पञ्चमे शक्रदेवः स्यात्षष्ठे चैव प्रजापतिः ॥ यममग्निं परित्यज्य शक्रं रुद्रं प्रजापतिम् । विष्णुस्थेन च हूयेत एवं कर्म शुभप्रदम् ॥" इति ॥ (कारिकायाम्) "अग्रे धृत्वा तु वैधव्यं मध्ये धृत्वा प्रजाक्षयः । मूले च म्रियते होता स्रुवस्थानं कथं भवेत् ॥ अग्रान्मध्यस्तु यन्मध्यं मूलान्मध्यस्तु मध्यमम् । स्रुवं च धारयेद्विद्वानायुरारोग्यदं सदा ॥ अरत्निमात्रकः स्रुवः अङ्गुष्ठ वृत्तपुष्कलः । अग्निः सूर्यश्च सोमश्च विरिञ्चिरनिलो यमः ॥ एते वै षड् देवाश्च चतुरङ्गुलभागिनः । अग्निभागेऽर्थनाशाय सूर्ये व्याधिकरो भवेत् ॥ सोमे च निष्फलो धर्मो विरिञ्चिः सर्वकामदः । अनिले रोगमाप्नोति यमे मृत्युः प्रजायते ॥" (शौनकेन विशेष उक्तः) "खादिरेण स्रुवः कार्यः पालाशेन जुहूर्भवेत् । तदभावे पलाशस्य पर्णाभ्यां हूयते हविः ॥ पलाशपर्णाभावे तु पर्णैर्वा पिप्पलोद्भवैः ॥ " पलाशपर्णं मध्यमं ग्राह्यम् 'मध्यमेन पर्णेन जुहोति' इति श्रुतेः ॥ (स्रुचि विशेषः) "षट्त्रिंशाङ्गुलां स्रुचं कारयेत्खादिरादिभिः । कर्दमे गोपदाकारं पुष्करं तद्वदेव हि ॥ पुष्कराग्रं षडंशं तु खातं द्व्यङ्गुलविस्तृतम् । अङ्गुष्ठैकं स्थूलतरे दण्डे तस्य च कङ्कणम् ॥" इति ॥ (स्रुग्धारणे कारिका) "अग्निः सोमो हरिर्ब्रह्मा वायुः कीनाश एव च । षडङ्गुलविभागेन स्रुचि देवा व्यवस्थिताः ॥ " आज्यविचारः

(पिङ्गलामते) "उत्तमं गोघृतं प्रोक्तं मध्यमं महिषीभवम् । अधमं छागलीजातं तस्माद्गव्यं प्रशस्यते ॥ " चरुविचारः (रेणुकारिकायाम्) " त्रिभिः प्रक्षालितं दैवे सकृत्पित्र्ये च कर्मणि । पात्रासादनकाले च तेषां प्रक्षालनं भवेत् ॥ हविष्येषु यवा मुख्यास्तदनु व्रीहयः स्मृताः । यथोक्तवस्त्वसंपत्तौ ग्राह्यं तदनुकारि यत् ॥ यवानामिव गोधूमा व्रीहीणामिव शालयः । अभावे व्रीहियवयोर्दध्ना वा पयसापि वा ॥" पूर्णपात्रविचारः (कारिकायाम्) "अकृते पूर्णपात्रे च छिद्रयज्ञः प्रजायते । पूर्णपात्रे च संपूर्णे सर्वं संपूर्णता भवेत् ॥ अष्टमुष्टिर्भवेत्किंचित्किंचिदष्टौ च पुष्कलम् । पुष्कलानि च चत्वारि पूर्णपात्रं प्रचक्षते ॥" (गदाधरभाष्ये) "यावताऽन्नेन भोक्तुस्तु तृप्तिः पूर्णैव जायते । तद्वरार्थमतः कुर्यात्पूर्णपात्रमिति स्थितिः ॥ यवैर्वा व्रीहिभिः पूर्णं भवेत्तत्पूर्णपात्रकम् । वराभिलषितं द्रव्यं सारभूतं तदुच्यते ॥" अन्यच्च–"गौर्वरिष्ठतमा विप्रैर्वेदेष्वपि निगद्यते । न ततोऽन्यद्वरं यस्मात्तस्माद्गौर्वर उच्यते ॥ आसां गवामभावे तु दक्षिणा त्वभिधीयते । वरस्तत्र भवेद्दानमपि वाच्छादयेद्गुरुम्" इति ॥ 'पवित्रे कृत्वा' इति सूत्रम् । 'प्रथमं त्रिभिः कुशतरुणैरग्रतः प्रादेशमात्रं विहाय द्वे कुशतरुणे प्रच्छिद्य' इति हरिहरः ॥ (रेणुकारिकायामपि) "एवमासादनं कृत्वा पवित्रच्छेदनैः कुशैः । अङ्गुष्ठाङ्गुलिपर्वभ्यां छिन्द्यात्प्रादेशसंमितम् ॥" इति ॥ अङ्गुलिरनामिकापर्व । ' प्रोक्षणीः संस्कृत्य' इति सूत्रम् ॥ 'प्रोक्षणीपात्रं प्रणीतासन्निधौ निधाय तत्र पात्रान्तरेण हस्तेन वा प्रणीतोदकमासिच्य पवित्राभ्यामुत्पूय पवित्रे प्रोक्षणीषु निधाय दक्षिणेन हस्तेन प्रोक्षणीपात्रमुत्थाप्य सव्ये कृत्वा तदुदकं दक्षिणेनोच्छाल्य प्रणीतोदकेन प्रोक्ष्य'

इति हरिहरभाष्यम् । 'अर्थवत्प्रोक्ष्य' इति सूत्रम् । 'अर्थवन्ति प्रयोजनवन्ति आज्यस्थाल्यादीनि पूर्णपात्रपर्यन्तानि प्रोक्षणीभिरद्भिरासादनक्रमेणैकैकशः प्रोक्ष्य असंचरे प्रणीताग्न्योरन्तराले प्रोक्षणीपात्रं निधाय' इति हरिहरभाष्यम् ॥ (कारिकायामपि) "पात्राणि क्रमशः प्रोक्ष्य निदध्यात्तामसंचरे । असंचरः प्रणीताग्न्योरन्तरेण प्रकीर्तितः ॥ स्वालम्भान्निर्वपेदापमाज्यं स्थाल्यां यथार्हतः ॥" 'निरूप्याज्यम्' 'इति सूत्रम् ।' आसादितमाज्यम् आज्यस्थाल्यां पश्चादग्नेर्निहितायां प्रक्षिप्य चरुश्चेच्चरुस्थाल्यां प्रणीतोदकमासिच्य आसादितांस्तण्डुलान्प्रक्षिप्य' इति हरिहरभाष्यम् ॥ 'अधिश्रित्य' इति सूत्रम् । तत्राज्यं ब्रह्माधिश्रयति तदुत्तरतः स्वयं चरुमेवं युगपदग्नावारोप्य' इति हरिहरभाष्यम् ॥ 'पर्यग्नि कुर्यात्' इति सूत्रम् । 'ज्वलदुल्मुकं प्रदक्षिणमाज्यचर्वोः समन्ताद्भ्रामयेत् अर्द्धश्रिते चरौ' इति हरिहरभाष्यम् ॥ श्रपणलक्षणम् (कारिकायाम्) "अन्वर्थः श्रपितः स्विन्नो ह्यदग्धोऽकठिनः शुभः । न चातिशिथिलः पच्यो न चरुश्चारसस्तथा । द्वयोः पर्यग्निकरणं कर्तव्यं ज्वलदग्निना ॥" इति ॥ 'स्रुवं प्रतप्य संमृज्य' इति सूत्रम् ॥ 'दक्षिणेन हस्तेन स्रुवमादाय प्राञ्चमधोमुखमग्नौ तापयित्वा सव्ये पाणौ कृत्वा दक्षिणेन संमार्गाग्रैर्मूलतोऽग्रपर्यन्तं मूलैरग्रमारभ्य अधस्तान्मूलपर्यन्तम् ।' इति हरिहरः ॥ 'पुनः प्रतप्य निदध्यात्' इति सूत्रम् ॥ 'पुनः पूर्ववत्प्रतप्य दक्षिणतो निदध्यात् ।' इति हरिहरः ॥ 'आज्यमुद्वास्य' इति सूत्रम् । 'आज्यमुत्थाप्य चरोः पूर्वेण नीत्वाऽग्नेरुत्तरतः स्थापयित्वा चरुमुत्थाप्य आज्यस्य पश्चिमतो नीत्वा आज्यस्योत्तरतः स्थापयित्वा आज्यमग्नेः पश्चादानीय चरुं आनीय आज्यस्योत्तरतो निधाय' इति

हरिहरभाष्यम् ॥ 'उत्पूय' इति सूत्रम् ॥' ऊर्द्धं पूर्ववत् पवित्राभ्याम् ।' इति हरिहरः ॥ 'अवेक्ष्य' इति सूत्रम् ॥ 'अवलोक्याज्यं तस्मादप द्रव्यनिरसनम् ।' इति हरिहरः । "प्रोक्षणीश्च पूर्ववत्" इति सूत्रम् ॥ 'पवित्राभ्यामुत्पूय पूर्ववत् ।' इति हरिहरः । 'उपयमनान्कुशा नादाय' इति सूत्रम् ॥'दक्षिणपाणिना गृहीत्वा सव्ये निधाय' इति हरिहरः॥ (कारिकायामपि) "यथा चक्रायुधं विष्णोर्यथा शूलं हरस्य च । यथा वज्रं सुरेन्द्रस्य तथा विप्रकरे कुशाः ॥" 'समिधोऽभ्याधाय' इति सूत्रम् ॥ 'तिष्ठन्समिधः प्रक्षिप्य' इति हरिहरः ॥ (कारिकायामपि) "लाजहोमे समिद्धोमे ऊर्ध्वहोमे तथैव च । तिष्ठतैव हि कर्त्तव्याः स्वाहाकारा अपि ध्रुवम्"॥ 'पर्युक्ष्य जुहुयात्' इति सूत्रम् ॥' प्रोक्षण्युदकेन सर्वेण सपवित्रेण दक्षिणचुलुकेन गृहीतेन अग्निमीशानादि उदगपवर्गं परिषिच्य जुहुयात् आघारादीन् संस्रवधारणार्थं पात्रं प्रणीताग्न्योर्मध्ये निदध्यात् ।' इति हरिहरभाष्यम् ॥ (कारिकायामपि) " अधोमुख ऊर्ध्वपादः प्राङ्मुखो हव्यवाहनः । तिष्ठत्येव स्वभावेन आहुतिः कुत्र दीयते ॥ सपवित्राम्बुहस्तेन वह्नेः कुर्यात्प्रदक्षिणाम् । हव्यवाट् सलिलं दृष्ट्वा बिभेति संमुखो भवेत् ॥ " (त्रिकारिकायाम्) " आघारौ नासिका ज्ञेया आज्यभागौ च चक्षुषी । वक्त्रश्चोदरकुक्षी च कटी व्याहृतिभिः स्मृता ॥ शिरो हस्तौ च पादौ च पञ्च वारुणकाः स्मृताः । प्रजापतिः स्विष्टकृतं श्रोत्रे द्वे परिकीर्तिते ॥ " (शारदा तिलके) "सधूमोऽग्निः शिरो ज्ञेयो निर्धूमश्चक्षुरेव च । ज्वलत्कृशो भवेत्कर्णः काष्ठमग्नेर्मनस्तथा ॥ अग्निर्ज्वालायते यत्र शुद्धस्फटिकस न्निभः । तन्मुखं तस्य विज्ञेयं चतुरङ्गुलमानतः ॥ प्रज्वलोऽग्निस्तथा जिह्वा एतदेवाग्निलक्षणम् । आस्यान्तर्जुहुयादग्नौ विपश्चित्सर्व

कर्मसु ॥ कर्णहोमे भवेद्व्याधिर्नेत्रेऽन्धत्वमुदाहृतम् । नासिकायां मनःपीडा मस्तके च धनक्षयः ॥"(कारिकायामपि) "अग्निकर्णे हुतं दद्याद्दुर्भिक्षं मरणं ध्रुवम् । नासिकायां मनोदुःखं नेत्रे ग्रामो विनश्यति ॥" (संस्कारभास्करे) "अन्वारम्भे कृते होमे ब्रह्मणा दक्षिणे करे । बहुकाष्ठैः समिन्धीयादर्चिष्मन्तं क्रियाक्षमम् ॥ स्रुवेणाज्यं गृहीत्वाग्नेः प्रत्यगुत्तरदेशतः । आरभ्य दिशमाग्नेयीमाज्यधारामृजुं हरेत् ॥ मनसा संस्मरेत्स्वाहायुक्तं चैव प्रजापतिम् । नैर्ऋतिं दिशमाश्रित्य ऐशानीं पूर्ववत्क्षिपेत् ॥ तत्रेन्द्राय पदं स्वाहायुक्तं चोपांशुकं भवेत् । स्वाहेत्याघारयेदेतावाघाराविति भाषितौ ॥ प्राच्यौ वा जुहुयादेतावृजू संततमेव च । जुहुयादग्नये स्वाहा सोमायेति तथापराम् ॥ प्रथमेशानकोणाग्रे द्वितीयाग्नेयकोणगा । सुसमिद्धेऽथ वा वह्नौ होतव्ये चोत्तराहुतिः ॥ भूरादिनवसु स्विष्टकृते चाद्यचतुष्टये । अन्वारम्भो भवेत्तेषु सोऽन्वारम्भः कुशेन वै ॥" अग्निपूजाविचारः (विष्णुधर्मोत्तरे)"मध्येऽपि गन्धपुष्पादीन्दद्यादग्नेर्न संशयः । बहिर्नैवेद्यमात्रं तु दातव्यमिति निश्चयः ॥" इति ॥ व्याहृतिहोमविचारः (कारिकायाम्) "आज्येन व्याहृतीर्हुत्वा भूर्भुवः स्वरिति क्रमात् । पञ्चवारुणकं तद्वदन्ते चैव प्रजापतिः॥" "प्राङ् महाव्याहृतिभिः स्विष्टकृदन्यच्चेदाज्याद्धविः" इति पारस्करसूत्रम् । अस्यार्थः (हरिहरभाष्ये) 'यत्र होमे आज्यादन्यद्धविः स्यात् । अत्र हविःशब्देन चरुरेव हविः । यत्र चरुः स्यात्तत्र महाव्याहृतिभिः प्राक् स्विष्टकृद्भवति । अन्यत्रान्तेऽपीति भाष्यकारः । स्विष्टकृद्धोमः सर्वहोमद्रव्यैः कार्यः ॥' अन्वाधानविचारः—यद्यपि यजुषामन्वाधानं गोभिलहरिहरगदाधरादिभिर्नोक्तत्वात्स्मार्ते कर्मणि नान्वाधानं तथापि शिष्टाचारप्राप्तत्वात्सर्वहोमे प्रत्याहुति त्यागस्य कर्तुमशक्य

त्वादन्वाधानं कार्यम् ॥ अग्निप्रज्वलनमाह (आपस्तम्बः) "न कुर्यादग्निधमनं कदाचिद्व्यजनादिना । मुखेनैव धमेदग्निं धमन्या वेणुजातया " (देवलोऽपि) " जुहूतश्चाथ पर्णेन पाणिशूर्पपटादिना । न कुर्यादग्निधमनं तथा च व्यजनादिना ॥ पर्णेनैव भवेद्व्याधिः शूर्पेण धननाशनम् । पाणिना मृत्युमाप्नोति पटेन विफलं भवेत् ॥ व्यजनेनातिदुःखाय आयुःपुण्यं मुखाद्धमात् । मुखेन धमयेदग्निं मुखादग्निरजायत ॥ अग्निं मुखेनेति तु यल्लौकिके योजयेच्च तत् । वेणोरग्निप्रसूतित्वाद्वेणुरग्नेश्च पातनः ॥ तस्माद्वेणुधमन्यैव धमेदग्निं विचक्षणः ॥ " (छन्दोगपरिशिष्टे) "योऽनर्चिषि जुहोत्यग्नौ व्यङ्गारिणि च मानवः । मन्दाग्निश्चामयावी च दरिद्रश्चैव जायते ॥ तस्मात्समिद्धे होतव्यं नासमिद्धे कथंचन । आरोग्यमिच्छतायुश्च श्रियमात्यन्तिकीं पराम् ॥ " अथ होममुद्रालक्षणम् (कारिकायाम्) " होममुद्रा त्रिधा ज्ञेया मृगी हंसी च सूकरी । सूकरी सर्वाङ्गुलीभिर्हंसी मुक्तकनिष्ठिका ॥ मृगी कनिष्ठतर्जन्योर्मुद्रात्रयमुदाहृतम् । यज्ञे शान्तिककल्याणे मृगी हंसी प्रकीर्तिता ॥ अभिचारादिके होमे सूकरी कथिता बुधैः ॥ " पञ्चमुद्राः कथिताः (कुशकण्डिकाभाष्ये) " मयूरी कुक्कुटी हंसी सूकरी च मृगी तथा । पञ्चमुद्रा विजानीयाद्धोमद्रव्यग्रहे बुधैः ॥ न्युब्जेन पाणिना द्रव्यं तर्जनीरहितेन यत् । क्रियते हवनं विप्रैर्मयूरीं तां विदुर्बुधाः ॥ अङ्गुष्ठयन्त्रिताः सर्वा अङ्गुल्यो त्तानलक्षिताः । हवनं क्रियते याभिः कुक्कुटी सा प्रकीर्तिता ॥ विकनिष्ठिका तु हंसी मुकुलाभा च सूकरी । मध्यमानामिकाङ्गुष्ठैर्मृगी चैवोपलक्षिता ॥ फलमूलयजौ ज्ञेया मुद्रा श्रेष्ठा शिखण्डिनी । जारमारणकर्तव्ये कुक्कुटी तु प्रकीर्तिता ॥

वश्योच्चाटनपूर्वाणां कर्मणां सूकरी मता। शान्तिके पौष्टिके कार्यें मृगी हंसी तथोत्तमा॥" शाकल्यप्रमाणम् (महार्णवे) " तिलास्तु द्विगुणाः प्रोक्ता यवेभ्यश्चैव सर्वदा। अन्ये सौगन्धिकाः स्निग्धा गुग्गुलादियवैः समाः ॥ " (त्रिकारिकायाम्) " आयुःक्षयं यवाधिक्यं यवसाम्यं धनक्षयम्। सर्वकामसमृद्ध्यर्थं तिलाधिक्यं सदैव हि ॥ " अथ द्रव्यभेदेनाहुतिप्रमाणम् (शारदातिलके) " अथात्र होमद्रव्याणां प्रमाणमभिधीयते। कर्षमात्रं घृतं होमे शुक्तिमात्रं पयः स्मृतम् ॥ उक्तानि पञ्चगव्यानि तत्समानि मनीषिभिः। तत्समं मधु दुग्धान्नमक्षमात्रमुदाहृतम् ॥ दधि प्रसृतिमात्रं स्याल्लाजाः स्युर्मुष्टिसंमिताः। पृथुकास्तत्प्रमाणाः स्युः सक्तवोऽपि तथा मताः ॥ गुडं पलार्द्धमानं स्याच्छर्करापि तथा मता। ग्रासार्द्धं चरुमानं स्यादिक्षुः पर्वावधिर्मतः ॥ एकैकं पत्रपुष्पाणि तथाऽपूपानि कल्पयेत्। कदलीफलनारङ्गफलान्येकैकशो विदुः ॥ मातुलुङ्गं चतुःखण्डं पनसं दशधा कृतम्। अष्टधा नारिकेलानि खण्डितानि विदुर्बुधाः ॥ त्रिधा कृतं फलं बिल्वं कपित्थं खण्डितं त्रिधा। उर्वारुकफलं होमे चोदितं खण्डितं त्रिधा॥ फलान्यन्यानि खण्डानि समिधः स्युर्दशाङ्गुलाः। दूर्वात्रयं समुद्दिष्टं गुडूची चतुरङ्गुला ॥ व्रीहयो मुष्टिमात्राः स्युर्मुद्गमाषा यवा अपि। तण्डुलाः स्युस्तदर्द्धांशाः कोद्रवा मुष्टिसंमिताः ॥ गोधूमा रक्तकलमा विहिता मुष्टिमानतः। तिलाश्चुलुकमात्राः स्युः सर्षपास्तत्प्रमाणकाः ॥ शुक्तिप्रमाणं लवणं मरीचान्येकविंशतिः। पुरं बदरमानं स्याद्रामठं तत्समं स्मृतम् ॥ चन्दनागुरुकर्पूरकस्तूरीकुङ्कुमानि च। तिन्तिडीबीजमानानि समुद्दिष्टानि देशिकैः ॥" अथ काम्यहोमादौ वह्निवासस्तत्फलं च (मुहूर्त्तचिन्तामणौ) "सैका तिथिर्वार

युता कृताश्ना शेषे गुणे३ऽभ्रे०भुवि वह्निवासः। सौख्याय होमे शशि१युग्म२शेषे प्राणार्थनाशो दिवि भूतले च ॥" होमे खेटाहुतिफलमपि (तत्रैव) सूर्यभात्रित्रिभे चान्द्रे सूर्यविच्छुक्रपङ्गवः । चन्द्रारेज्यागुशिखिनो नेष्टा होमाहुतिः खले"॥(ग्रन्थान्तरे) "अग्नेः स्थापनवेलायां पूर्णाहुत्यामथापि वा । आहुतिर्वह्निवासश्च विलोक्यौ शान्तिकर्मणि" इति ॥ अस्यापवादः (ज्योतिर्निबन्धे संस्कारभास्करे च) दुर्गा होमविधौ विवाहसमये सीमन्तपुत्रोत्सवे गर्भाधानविधौ च वास्तुसमये विष्णोः प्रतिष्ठादिषु ॥ मौञ्जीबन्धनवैश्वदेवकरणे संस्कारनैमित्तिके होमे नित्यभवे न दोषकथनं चक्रं च वह्नेरपि"इति॥(शान्तिसारेऽपि) "संस्कारेषु विचारोऽस्य न कार्यो नापि वैष्णवे ॥ नित्ये नैमित्तिके कार्यो न चाब्दे मुनिभिः स्मृतः" इति ॥ संस्कारेषु गर्भाधानादिषोडशसंस्कारेषु, वैष्णवे विष्णुप्रतिष्ठादिषु, नित्ये नित्यहोमे, नैमित्तिके मूलशान्त्यादौ, आब्दिके युगादिनिमित्तहोमे इत्यर्थः।जपाद्यङ्गहोमेऽपि न दिनं शोध्यं तस्य स्वतन्त्रकालत्वाभावात् ॥ इति ॥ दैवाद्धोमकरणे शान्तिः (विष्णुधर्मोत्तरे) "क्रूरग्रहमुखे चैव संजाते हवने शुभे । शान्तिं विधाय गां दद्याद्ब्राह्मणाय कुटुम्बिने ॥ आयसीं प्रतिमां कृत्वा निक्षिपेत्तामधोमुखीम् । गोमूत्रमधुगन्धाद्यैरर्चितां प्रतिमां ततः ॥ श्वभ्रे निधाय संपूज्य तत्र होमो विधीयते ॥" इति ॥ होमारम्भे प्रथमतो गणपतये ह्याहुतिर्देया ॥ तथा च (भविष्योत्तरे) "गणाधिपतये देया प्रथमा तु वराहुतिः । अन्यथा विफलं विप्र भवतीह न संशयः ॥ आघारावाज्यभागौ तु आज्येनैव यथाक्रमम् । एकैकस्याहुतिं हुत्वा अन्यहोमं ततः परम् ॥ केवलं ग्रहयज्ञं च सर्वशान्त्यादिकेषु च । प्रणवादिश्च तल्लिङ्गैः स्वाहाकारान्त एव च ॥ जुहुयात्सर्वदेवानां

वेद्यां ये चोपकल्पिताः ॥" (संस्कारभास्करे शौनकः) "अन्ते पूर्णाहुतिं हुत्वा समुद्रादूर्मिसूक्ततः । सन्ततामाज्यधारान्तां पूर्णाहुतिमथाचरेत् "॥ (मात्स्येऽग्निपुराणे च) "मूर्द्धानं दिवमन्त्रेणावशेषघृतधारया । दद्यादुत्थाय पूर्णां वै नोपविश्य कदाचन"॥(ग्रहकल्पवल्ल्याम् । " शुक्रज्योत्यनुवाकेन घृतेनाच्छिन्नधारया । होमान्ते सर्वकल्याणी देया पूर्णाहुतिः सदा " ॥ इति ॥ पूर्णाहुतावाज्यविचारः (कारिकायाम्) "अन्यदाज्यं समानीयाधिश्रिते स्रुक्स्रुवावुभौ । तौ प्रतप्य च संमार्गकुशैः संमृज्य सिञ्चयेत् ॥ पुनः प्रतप्य याम्यायां निदध्यात्स्रुक्स्रुवौ च तौ । आज्यमुद्वास्य चोत्पूयाऽवेक्ष्यापद्रव्यनिष्कृतिः ॥ चतुर्गृहीतमाज्यं तद्गृहीत्वा स्रुचि मध्यतः ॥ वस्त्रताम्बूलपूगादिफलपुष्पसमन्विताम् । अधोमुखस्रुवच्छन्नां गन्धाक्षतसमन्विताम् ॥ पूर्वं दक्षिणहस्तेन पश्चाद्वामेन पाणिना ॥ अग्रमध्यममध्यस्थं मूलमध्यममध्यतः ॥ पाणिद्वयेन होतव्यं पाणिरेको निरर्थकः ॥ गृहीत्वाथ स्रुवं कर्ता शंखसन्निभमुद्रया । वामस्तनान्तमानीय नाभिमूलात्स्रुचं ततः ॥ सप्ततेत्यनुवाकान्ते मरवे सूक्तान्विशेषतः । श्रावयेत्सूक्तमाग्नेयं वैष्णवं रौद्रमैन्दवम् ॥ महावैश्वानरं चापि चमकानि ततः पठेत् । केचित्कर्मसु पूर्णाहुतिहोमो न कर्त्तव्यः तदुक्तम्(प्रयोगरत्ने) "विवाहादिक्रियायां च शालायां वास्तुपूजने । नित्यहोमे वृषोत्सर्गे न पूर्णाहुतिमाचरेत् ॥ " होमान्ते बलिदानम् (हेमाद्रौ) " होमावसाने कृततूर्यनादो गुरुर्गृहीत्वा बलिपुष्पधूपम् ॥ आवाहयेल्लोकपतीन् क्रमेण मन्त्रैरमीभिर्यजमानयुक्तः ॥ " (प्राचीनहोमपद्धतौ) " पूर्णाहुतिमथो हुत्वा बर्हिर्होमादिकं चरेत् " इति ॥ "बर्हिर्हुत्वा प्राश्नाति " इति सूत्रम् । 'सर्वहोमं हुत्वा शेषप्राशनमिति कात्यायनोक्तेः सर्वेषामा

हुतीनां होमद्रव्यं स्रुवेऽवशेषितं संस्रवत्वेन प्रसिद्धं पात्रान्तरे प्रक्षिप्यते तत्प्राश्यम् ।' इति हरिहरः ॥(शान्तिरत्ने) " ऐशान्यामाहरे
द्भस्म स्रुचा वाथ स्रुवेण वा । अङ्कनं कारयेत्तेन शिरःकण्ठांसकेषु च ॥ " इति ॥ (नारदः) " श्रेयः संपाद्य दानं च अभिषेको
विसर्जनम् । विप्राशिषः प्रगृह्णीयात्तान्मिष्टान्नेन भोजयेत् ॥ " ब्राह्मणभोजनसंख्या (मन्त्रमहोदधौ) "शान्तौ वश्ये भोजयेत होमाद्वि
प्रान् दशांशतः । उत्तमं तद्भवेत्कर्म तत्त्वांशेन तु मध्यमम् ॥ होमाच्छतांशतो विप्रभोजनं त्वधमं तु तत् । शान्तेर्द्विगुणितं विप्र
भोजनं स्तम्भने मतम् ॥ त्रिगुणं द्वेषणोच्चाटे मारणे होमसंमितम् " । दक्षिणाविचारः (ब्रह्मवैवर्त्ते) "यज्ञो दक्षिणया सार्द्धं पुत्रेण च
फलेन च । कर्मिणां फलदाता चेत्येवं वेदविदो विदुः ॥ कृत्वा कर्म च तस्यैव तूर्णं दद्याच्च दक्षिणाम् । तत्कर्मफलमाप्नोति वेदैरुक्त
मिदं मुने ॥ मुहूर्त्ते समतीते तु भवेच्छतगुणा च सा । त्रिरात्रे तद्दशगुणा सप्ताहे द्विगुणा ततः ॥ मासे लक्षगुणा प्रोक्ता ब्राह्म
णानां च वर्द्धते । संवत्सरे व्यतीते तु सा त्रिकोटिगुणा भवेत् ॥ कर्म्म तद्यजमानानां सर्वं च निष्फलं भवेत् । स ब्रह्मस्वापहारी च
न कर्मार्होऽशुचिर्नरः ॥ " इति श्रीवीकानेरराज्यान्तर्गतश्रीरत्नगढनगरनिवासिना गौडवंशोद्भवश्रीवासिष्ठगोत्रश्रीरामकृष्णपौत्रेण
श्रीकस्तूरीचन्द्रसूनुना श्रीमहादेवभक्तशुक्लयजुर्वेदीयमाध्यंदिनवाजसनेयीशाखानुयायिना वैद्यपण्डितश्रीचतुर्थीलालशर्मणा विरचिते
अनुष्ठानप्रकाशे महानिबन्धे विचारकाण्डे स्मार्तहवनविचारप्रकरणं समाप्तम् ॥ ॥ अथ तन्त्रोक्तमन्त्रानुष्ठानविचारः । (पुरश्चरण
चन्द्रिकायाम्) " पुण्यक्षेत्रादिकं गत्वा कुर्य्याद्भूमिपरिग्रहम् । तथा ह्यमुकमन्त्रस्य पुरश्चरणसिद्धये ॥ मयेयं गृह्यते भूमिर्मन्त्रो मे

सिध्यतामिति । भूमेः परिग्रहं कृत्वा परिमाणं च सर्वतः ॥ ग्रामक्रोशमितं स्थानं नद्यादौ स्वेच्छया मितम् । नगरादावथ क्रोशं क्रोशयुग्ममथापि वा ॥ आहारादिविहारार्थं तावतीं भूमिमाक्रमेत् । क्षीरवृक्षोद्भवान्कीलान् स्वस्वमन्त्राभिमन्त्रितान् । निखनेद्दशदिग्भागे तेष्वस्त्रं च प्रपूजयेत् ॥ क्षेत्रे चाकीलिते मन्त्री निर्विघ्नैः परिभूयते । क्षेत्रपालादिकं तत्र पूजयेद्विधिवत्ततः ॥ दिक्पतिभ्यो बलिं दत्त्वा ततः क्षेत्रं समाश्रयेत् । क्षेत्रमध्यं समाश्रित्य कूर्मचक्रं विचिन्तयेत् ॥" (मन्त्रमहोदधौ) " चिकीर्षुर्दैवतोपास्तिमादौ भावि विचारयेत् । स्नानदानादिकं कृत्वा स्मृत्वा हरिपदाम्बुजम् ॥ शयीत कुशशय्यायां प्रार्थयेद्वृषभध्वजम् । भगवन्देवदेवेश शूलभृद्वृषवाहन ॥ इष्टानिष्टं समाचक्ष्व मम सुप्तस्य शाश्वतः । इत्यादिभिः शिवं प्रार्थ्य निद्रां कुर्य्यान्निराकुलः ॥ स्वप्नं दृष्टं निशि प्रातर्गुरवे विनिवेदयेत् । तमन्तरेण मन्त्रस्य स्वयं स्वप्नं विचारयेत्॥" अनन्तरकृत्यम्(देवीभागवते) " आदौ कुर्य्याद्व्रतं मन्त्री देहशोधनकारकम् । पुरश्चर्यां ततः कुर्य्यात्समस्तफलभाग्भवेत् ॥ पुरश्चरणमादौ च कर्मणां सिद्धिकारकम् । स्वाध्यायाभ्यसनस्यादौ प्राजापत्यं चरेद्द्विजः ॥ केशश्मश्रुलोमनखान् वापयित्वाऽऽप्लुतः शुचिः । तिष्ठेदहनि रात्रौ तु शुचिरासीत वाग्यतः ॥ यस्य कस्यापि मन्त्रस्य पुरश्चरणमारभेत् । व्याहृतित्रयसंयुक्तां गायत्रीं चायुतं जपेत् ॥ नृसिंहार्कवराहाणां तान्त्रिकं वैदिकं तथा । विना जप्त्वा तु गायत्रीं तत्सर्वं निष्फलं भवेत् ॥" ऋग्विधाने (शौनकः) " निष्कृतिर्नहि वेदानां मन्त्राणां कलिदोषतः । कलिदोषनिवृत्त्यर्थं गायत्रीमाश्रयेद्द्विजः ॥ गायत्रीमन्त्रसिद्ध्यर्थं गायत्रीत्र्ययुतं जपेत् । सर्वेषां वेदम

न्त्राणां सिद्धयर्थं लक्षकं जपेत्" ॥ (शारदातिलके मन्त्रमहोदधौ च) "प्रातरुत्थाय शिरसि ध्यात्वा गुरुपदाम्बुजम् । आवश्यकं विनिर्वर्त्य स्नातुं यायात्सरित्तटे ॥ देशिको विधिवत्स्नात्वा कृत्वा पौर्वाह्निकीः क्रियाः । यायादलंकृतो मौनी यागार्थं यागमण्डपम् ॥ गृहद्वारमथागत्य द्वारपूजां समाचरेत् । द्वारमस्त्राम्बुना प्रोक्ष्य गणेशं चोर्ध्वतो यजेत् । महालक्ष्मीं दक्षभागे वामभागे सरस्वतीम् ॥ पुनर्दक्षे यजेद्विघ्नं गङ्गां च यमुनामपि । पुनर्वामे क्षेत्रपालं स्वःसिन्धुयमुने अपि ॥ पुनर्दक्षे तु धातारं विधातारं तु वामतः । तद्वन्निधी शङ्खपद्मौ ततोऽच्चेद्द्वारपालकान् ॥ द्वारपूजां विधायेत्थं प्रविश्यार्चनमन्दिरम् । विशेन्मृद्वासने मन्त्री प्राङ्मुखो वाप्युदङ्मुखः ॥ बद्धपद्मासनो मौनी समाहितजितेन्द्रियः । स्थापयेद्दक्षिणे भागे पूजाद्रव्याणि देशिकः ॥ सुवासिताम्बुसंपूर्णं सव्ये कुम्भं सुशोभनम् । प्रक्षालनाय करयोः पश्चात्पात्रं निवेशयेत् ॥ घृतप्रज्वालितान्दीपान्स्थापयेत्परितः शुभान् । दर्पणं चामरं छत्रं तालवृन्तं मनोहरम् ॥ मङ्गलाङ्कुरपत्राणि स्थापयेद्दिक्षु देशिकः । कृताञ्जलिपुटो भूत्वा वामदक्षिणपार्श्वयोः ॥ नत्वा गुरुं गणेशानं भूतशुद्धिं समाचरेत् । भूतशुद्धिं विधायैव प्राणस्थापनमाचरेत् ॥" (रामतापन्याम्) "देवो भूत्वा यजेद्देवं नादेवो देवमर्चयेत् । देवार्चायोग्यताप्राप्त्यै भूतशुद्धिं समाचरेत् ॥ भूतशुद्धिं विधायैव प्राणस्थापनमाचरेत् । भूतशुद्धिविहीनेन कृता पूजाऽभिचारवत् ॥ विपरीतफलं दद्यादभक्त्या पूजनं यथा ॥" मन्त्रमहोदधौ) "भूतशुद्धिं तथा प्राणप्रतिष्ठां मातृकास्थितिम् । पञ्चधोक्तां प्रकुर्वीत ततोऽन्यां मातृकां चरेत् ॥ श्रीकण्ठाद्याञ्शम्भुभक्तो वैष्णवः केशवादिकान् । गणेशाद्यांस्तु तत्सेवी शक्तिभाङ्क मातृकाः कलाः ॥ उक्ता कला मातृकैवं तत्तद्भक्तः

समाचरेत् । ततः स्वमूलमन्त्रस्य न्यासान्कल्पोदितांश्चरेत् ॥ ऋषिच्छन्दोदैवतानि मूर्ध्नि वक्त्रे हृदि न्यसेत् । बीजं गुह्ये पदोः शक्तिमङ्गानि करयोरपि ॥ अङ्गुष्ठादिष्वङ्गुलीषु करस्य तत्त्वपृष्ठयोः । अङ्गुष्ठाभ्यां तर्जनीभ्यां नम इत्यादिकं वदेत् ॥ हृदयादिष्वथाङ्गानि जातियुक्तानि विन्यसेत् ॥ स्वस्वमुद्राभिरधुना प्रोच्यन्ते जातयश्च ताः । हृदयाय नमश्चेति शिरसे स्वाहया युतम् ॥ शिखायै वषडङ्गं च कवचाय हुमित्यपि । नेत्रत्रयाय वौषट् स्यादस्त्राय फडितीरितम् ॥ जातिषट्कं द्विनेत्रे तु नेत्राभ्यां वौषडुच्चरेत् । पश्चाङ्गे नेत्रसंत्यागो मुद्राऽङ्गानामथोच्यते॥" (मुद्रालक्षणमपि तत्रैव) "प्रसारितमनङ्गुष्ठं तर्जन्यादिचतुष्टयम् । हृदि मूर्ध्नि हि चाङ्गुष्ठहीनो मुष्टिः शिखातले । स्कन्धमारभ्य नाभ्यन्ता दशाङ्गुल्यस्तु वर्मणि । तर्जन्यादित्रयं नेत्रत्रये नेत्रद्वये द्वयम् ॥ प्रसारिताभ्यां हस्ताभ्यां कृत्वा तालत्रयं सुधीः । तर्जन्यङ्गुष्ठयोरग्रे स्फालयन् बन्धयेद्दिशः ॥ एषाऽस्त्रमुद्रा श्रीविष्णोरङ्गमुद्रा उदीरिता । हृद्यङ्गुलित्रयं न्यस्येत्तर्जन्यादिद्वयं तु के ॥ शिखाप्रदेशेऽथाङ्गुष्ठं दशाङ्गुल्यस्तु वर्मणि । हृद्वन्नेत्रं पूर्वमस्त्रं शक्तेरङ्गस्य मुद्रिकाः ॥ मुष्टी विनिर्गताङ्गुष्ठौ संयुक्तौ हृदि विन्यसेत् । निस्तर्जनी तादृशौ तु शिरस्यथ शिखातले ॥ निरङ्गुष्ठकनिष्ठौ तौ निरङ्गुष्ठप्रदेशिनी । मुष्टी पृथक्कृतौ स्कन्धाद्धृदन्तं वर्मणि स्मृतौ ॥ तर्ज्जन्यादित्रयं नेत्रे तलास्फोटोऽस्त्र ईरितः । शैवी षडङ्गमुद्रोक्ता वर्णन्यासमथो चरेत् । जप्ता अप्यफला मन्त्रा विघ्नदा न्यासमन्तरा । पीठस्य देवतान्यासाद्देहे पीठं

१ इडभाव आर्षः ।

प्रकल्पयेत् । ततो देहमये पीठे ध्यायेत्स्वाभीष्टदेवताम् । तत्तन्मुद्रां प्रदर्श्याथ कुर्यान्मानसपूजनम् ॥ मनसा पूजयित्वैव क्षणं तद्गतमानसः । स्थित्वा मूलमनुं विद्वान् जपेदष्टोत्तरं शतम् ॥ जपं निवेद्य देवाय स्थापयेदर्घ्यमुत्तमम् । अन्तर्यागं विधायेत्थं बाह्यपूजनमाचरेत् ॥ अन्तर्यागबहिर्यागौ गृहस्थः सर्वदाचरेत् । आद्यमेव ब्रह्मचारी वानप्रस्थो यतिस्तथा ॥ " (बहिर्यागविचारोऽपि तत्रैव) " वर्द्धन्यां प्रक्षिपेत्किंचिदर्घोदकमनन्यधीः । प्राणानायम्य मूलेन वामे गुरुत्रयं नमेत् ॥ दक्षिणे च गणेशानं पीठपूजामथाचरेत् ॥ स्वर्णादिनिर्मिते यन्त्रे यद्वा चन्दननिर्मिते । मण्डूकात्परतत्त्वान्तं दिङ्मध्ये पीठशक्तयः ॥ शालग्रामे मणौ यन्त्रे नित्यपूजां समाचरेत् । हेमादिप्रतिमायां वा स्थापितायां यथाविधि ॥ लिङ्गं वा लक्षणोपेतं तत्रावाहनमाचरेत् । शालग्रामे स्थिरायां वा नावाहनविसर्जने ॥ एवं संपूज्य देवेशं जपारम्भणमाचरेत् ॥" इति तन्त्रोक्तभूतशुद्ध्यादिविचारः ॥ अथ गृहादिषु जपकरणे कूर्म्मचक्रे दीपस्थानविचारः (शारदातिलके) "दीपस्थानं समाश्रित्य कृतं कर्म्म फलप्रदम् । चतुरस्रां भुवं भित्त्वा कोष्ठानां नवकं लिखेत् ॥ पूर्वकोष्ठादि विलिखेत्सप्त वर्गाननुक्रमात् । लक्षावीशे मध्यकोष्ठे स्वरान्युग्मक्रमाल्लिखेत् ॥ दिक्षु पूर्वादितो यत्र ग्रामस्याद्याक्षरं भवेत् । मुखं तत्तस्य जानीयाद्धस्तावुभयतः स्थितौ ॥ कोष्ठे कुक्षी

कूर्मचक्रमिदम् ।

ई. ळ. क्ष.		पू. क ख ग घ ङ		अ. च छ ज झ ञ
उ. श ष स ह	अं अः	अ आ	इ ई	द. ट ठ ड ढ ण
	ओ औ		उ ऊ	
	ए ऐ	ऌ ॡ	ऋ ॠ	
य र ल व वा.		प फ ब भ म प.		त थ द ध न नै.

उभे पादौ द्विशिष्टं पुच्छमीरितम् । क्रमेणाऽनेन विभजेन्मध्यस्थमपि भागतः । मुखस्थो लभते सिद्धिं करस्थः स्वल्पभोगभाक् । कुक्षिस्थित उदासीनः पादस्थो दुःखमाप्नुयात् ॥ पुच्छस्थः पीड्यते मन्त्री बन्धनोच्चाटनादिभिः । कूर्म्मचक्रमिदं प्रोक्तं मन्त्राणां सिद्धिसाधनम् ॥" (बालार्चनकौमुद्याम्) "दीपस्थानं मया प्रोक्तं त्रिषु लोकेषु दुर्लभम् । दीपस्थानं पुरा पश्येद्ग्रामे वा विषयेऽपि वा ॥ यत्रकुत्रापि वा पश्येत्कार्यसिद्धिर्भवेत्प्रिये । क्षेत्राधिपस्य नाम्ना हि दीपस्थानं विचारयेत् ॥ दीपस्थाने जपं कुर्य्याद्दोषादस्य फलं लभेत् ॥" (तन्त्रराजेऽपि) "कूर्म्मस्थितिं सुविज्ञाय यो जपेदवधिस्थितः । स प्राप्नोति फलान्युक्तान्यन्यथा नाशमेति च ॥ तस्मात्कूर्म्मविभागं तु विज्ञायाखिलमाचरेत् । स चतुर्धा स्थितो लोके तत्प्रकारं शृणु प्रिये ॥ प्रथमस्तु पुरः कूर्म्मस्ततो देशगतस्तथा । ग्रामगो गृहगश्चेति चतुर्धा तद्व्यवस्थितिः ॥ देशं ग्रामं गृहं वापि नवधा विभजेत्ततः । क्षेत्रसाधकमन्त्राणामेकमेवाद्यमक्षरम् ॥ यदि स्यात्स ध्रुवो मन्त्रः क्षिप्रमेव सुसिध्यति ॥" कूर्मपरिहारः ॥ (देवीपुराणे) "कुरुक्षेत्रे प्रयागे च गङ्गासागरसंगमे । महाकाले च काश्यां च कूर्म्मस्थानं न चिन्तयेत् ॥" (विश्वामित्रकल्पेऽपि) "काशीपुरी च केदारो महाकालोऽथ नासिकम् । त्र्यम्बकं च महाक्षेत्रं पञ्च दीपा इमे भुवि ॥ एतेषु सर्व्वतो दीपाः कूर्मासनमितस्ततः ॥" (गौतमीये) "पर्वते सिन्धुतीरे वा पुण्यारण्ये नदीतटे । यदि कुर्यात्पुरश्चर्य्यां तत्र कूर्म्मं न चिन्तयेत् ॥ ग्रामे वा यदि वा वास्तौ गृहे तं च विचिन्तयेत् ॥" इति ॥ एतत्कूर्म्मचक्रं तन्त्रोक्तमन्त्रेषु द्रष्टव्यं न वैदिकेष्विति शान्तिकमलाकरे ॥ इति कूर्म्मचक्र

विचारः ॥ अथ मन्त्राणां दश संस्काराः (शारदातिलके) "मन्त्राणां दश कथ्यन्ते संस्काराः सिद्धिदायिनः । जननं जीवनं पश्चात्ताडनं बोधनं तथा ॥ अथाभिषेको विमलीकरणाप्यायने पुनः । तर्पणं दीपनं गुप्तिर्दशैता मन्त्रसंस्क्रियाः ॥" तेषां स्वरूपम् (तत्रैव) "मन्त्राणां मातृकायन्त्रादुद्धारो जननं स्मृतम् । प्रणवान्तरितान्कृत्वा मन्त्रवर्णाञ्जपेत्सुधीः ॥ एतज्जीवनमित्याहुर्मन्त्रतन्त्रविशारदाः । मन्त्रवर्णान्समालिख्य ताडयेच्चन्दनाम्भसा ॥ प्रत्येकं वायुना मन्त्री ताडनं तदुदाहृतम् । विलिख्य मन्त्रं तं मन्त्री प्रसूनैः करवीरजैः ॥ तन्मन्त्राक्षरसंख्यातैर्हन्यात्तेन बोधनम् । स्वतन्त्रोक्तविधानेन मन्त्री मन्त्रार्णसंख्यया ॥ अश्वत्थपल्लवैर्मन्त्रमभिषिञ्चेद्विशुद्धये । संचिन्त्य मनसा मन्त्रं ज्योतिर्मन्त्रेण निर्दहेत् ॥ मन्त्रे मलत्रयं मन्त्री विमलीकरणं त्विदम् । तारं व्योमाग्निमनुयुग्दण्डो ज्योतिर्मनुर्मतः ॥ कुशोदकेन जप्तेन प्रत्यर्णं प्रोक्षणं मनोः । तेन मन्त्रेण विधिवदेतदाप्यायनं मतम् । मन्त्रेण वारिणा मन्त्रतर्पणं तर्पणं स्मृतम् । तार मायारमायोगे मनोर्दीपनमुच्यते । जप्यमानस्य मन्त्रस्य गोपनं त्वप्रकाशनम् । संस्कारा दश संप्रोक्ताः सर्वतन्त्रेषु गोपिताः ॥ यान्कृत्वा संप्रदायेन मन्त्री वाञ्छितमश्नुते ॥" इति मन्त्राणां दश संस्काराः ॥ अथोत्कीलनम् (मन्त्रमहोदधौ) "शिवेन कीलिता विद्या तदुत्कीलनमुच्यते । मायां तारपुटां मन्त्री जपेदष्टोत्तरं शतम् ॥ मन्त्रस्यादौ तथा चान्ते भवेत्सिद्धिप्रदा तु सा ॥ एष नूनं विधिर्गोप्यः सिद्धिकामेन मन्त्रिणा ॥" अथ कलौ सिद्धिप्रदा मन्त्राः (मन्त्रमहोदधौ) "सिद्धिप्रदाः कलियुगे ये मन्त्रास्तान्वदाम्यतः ॥ त्र्यर्ण एकाक्षरोऽनुष्टुप्त्रिविधो नरकेसरी ॥ एकाक्षरोऽर्जुनोऽनुष्टुप् द्विविधस्तुरगाननः ॥ चिन्तामणिः क्षेत्रपालो भैरवो यक्षनायकः ॥ गोपालो गजवक्त्रश्च चेटका यक्षिणी तथा ।

मातङ्गी सुन्दरी श्यामा तारा कर्णपिशाचिनी॥शबर्य्यैकजटा वामा काली नीलसरस्वती। त्रिपुरा कालरात्रिश्च कलाविघ्नप्रदा इमे ॥" इति ॥ (अथ शापरहिता मन्त्राः) "भीष्मपर्वणि या गीता सा प्रशस्ता कलौ युगे। विष्णोः सहस्रनामाख्यं स्तोत्रं पापप्रणाशनम् ॥ गजेन्द्रमोक्षणं चैव तथा कारुण्यकः स्तवः । नारसिंहं तथा स्तोत्रं स्तोत्रं श्रीरामसंज्ञकम् ॥ देव्याः सप्तशतीस्तोत्रं तथा नामसहस्रकम् । श्लोकाष्टकं नीलकण्ठं शैवं नामसहस्रकम् ॥ त्रिपुरायाः प्रसादाख्यं सूर्य्यस्य स्तवराजकम् । पैत्रो रुचिस्तवो यश्च इन्द्राक्षी स्तोत्रमेव च ॥ वैष्णवं च महालक्ष्म्याः स्तोत्रमिन्द्रेण भाषितम्। भार्गवाख्येन रामेण शतान्यन्यानि कारणात् ॥" कलौ तन्त्रोक्तमन्त्रेणैव सिद्धिः। तथा च (तन्त्रसारे) "आगमोक्तविधानेन कलौ मन्त्रं जपेत्सुधीः। न हि देवाः प्रसीदन्ति कलौ चान्यविधानतः॥ कृते श्रुत्युक्तमार्गः स्यात्त्रेतायां स्मृतिसंभवः। द्वापरे तु पुराणोक्तः कलावागमसंभवः ॥ " अथावाहनादिमुद्रालक्षणानि (शारदातिलके) " आवाहनादिका मुद्राः प्रवक्ष्यामि यथाक्रमम् । याभिर्विरचिताभिस्तु मोदन्ते सर्वदेवताः॥सम्यक्संपूरितः पुष्पैः कराभ्यां कल्पितोऽञ्जलिः। आवाहनी समाख्याता मुद्रा देशिकसत्तमैः ॥ अधोमुखी कृता सैव प्रोक्ता स्थापनकर्मणि । आश्लिष्टमुष्टियुगला प्रोन्नताङ्गुष्ठयुग्मका ॥ सन्निधाने समुद्दिष्टा मुद्रेयं तन्त्रवेदिभिः । अङ्गुष्ठगर्भिणी सैव सन्निरोधे समीरिता ॥ उत्तानौ द्वौ कृतौ मुष्टी संमुखीकरणी स्मृता । देवताङ्गे षडङ्गानां न्यासः स्यात्सकलीकृतिः। सव्यहस्तकृता मुष्टिर्दीर्घाधोमुखतर्जनी। अवगुण्ठनमुद्रेयमभितो भ्रामिता सती ॥ अन्योन्याभिमुखाश्लिष्टकनिष्ठानामिका पुनः । तथा च तर्जनीमध्या धेनुमुद्रा समीरिता ॥ अमृती

करणं कुर्यात्तया देशिकसत्तमः । अन्योन्यग्रथिताङ्गुष्ठा प्रसारितकराङ्गुली ॥ महामुद्रेयमुदिता परमीकरणे बुधैः " (तन्त्रसारे) " योजनात्सर्वदेवानां द्रावणात्पापसंहतेः । तस्मान्मुद्रेति सा ख्याता सर्वकामार्थसाधिनी ॥ " कुम्भमुद्रा—"दक्षाङ्गुष्ठे पराङ्गुष्ठे क्षिप्त्वा हस्तद्वयेन च । सावकाशामेकमुष्टिं कुर्यात्सा कुम्भमुद्रिका ॥ " कूर्ममुद्रा—"वामहस्ते च तर्जन्यां दक्षिणस्य कनिष्ठिका । तथा दक्षिणतर्जन्यां वामाङ्गुष्ठं नियोजयेत् ॥ उन्नतं दक्षिणाङ्गुष्ठं वामस्य मध्यमादिकाः । अङ्गुलीर्योजयेत्पृष्ठे दक्षिणस्य करस्य च ॥ वामस्य पितृतीर्थेन मध्यमानामिके तथा । अधोमुखे च ते कुर्याद्दक्षिणस्य करस्य च ॥ कूर्मपृष्ठसमं कुर्याद्दक्षपाणिं च सर्वतः ॥ कूर्ममुद्रेयमाख्याता देवताध्यानकर्मणि ॥ " अस्त्रमुद्रा—"दक्षस्य तर्जनीमध्ये सव्ये करतले क्षिपेत् । अभिघातेन शब्दः स्यादस्त्रमुद्रा समीरिता ॥" मत्स्यमुद्रा—"दक्षपाणेः पृष्ठदेशे वामपाणितलं न्यसेत् । अङ्गुष्ठौ चालयेत्सम्यङ् मुद्रेयं मत्स्यरूपिणी ॥" धेनुमुद्रा—"दक्षानामासमायुक्ता वामहस्तकनिष्ठिका । वामानामासमायुक्ता दक्षपाणिकनिष्ठिका ॥ दक्षस्य मध्यमाक्रान्ता वामहस्तस्य तर्जनी । वाममध्यमयाक्रान्ता दक्षहस्तस्य तर्जनी ॥ संयुतौ कारयेद्विद्वानङ्गुष्ठावुभयोरपि । धेनुमुद्रा निगदिता गोपिता साधकोत्तमैः ॥ परिवृत्तकरौ पश्चात्तर्जनीमध्यमे युते ॥ कनिष्ठानामिकाङ्गुष्ठं परस्परयुतं कुरु ॥ धेनुमुद्रेयमाख्याता अमृतीकरणं भवेत् ॥" शङ्खमुद्रा—"वामाङ्गुष्ठं तु संगृह्य दक्षिणेन तु मुष्टिना । कृत्वोत्तानं ततो मुष्टिमङ्गुष्ठं तु प्रसारयेत् ॥ वामाङ्गुल्यस्तथाश्लिष्टाः संयुताः सुप्रसारिताः । दक्षिणाङ्गुष्ठसंस्पृष्टा ज्ञेयैषा शङ्खमुद्रिका ॥ " गरुडमुद्रा—मिथस्तर्जनिके श्लिष्टे श्लिष्टावङ्गुष्ठकौ तथा । मध्यमानामिके

तु द्वौ पक्षाविव विचालयेत्॥एषा गरुडमुद्रा स्याद्विष्णोः संतोषवर्द्धिनी ॥" योनिमुद्रा-"मध्यमे कुटिले कृत्वा तर्जन्युपरि संस्थिते ॥ अनामिके मध्यगते तथैव हि कनिष्ठिके ॥ सर्वा एकत्र संयोज्या अङ्गुष्ठपरिपीडिताः । एषा तु प्रथमा मुद्रा योनिमुद्रेति संज्ञिता ॥" प्रार्थनामुद्रा-"प्रसृताङ्गुलिकौ हस्तौ मिथः श्लिष्टौ च संमुखौ। कुर्यात्स्वे हृदये सेयं मुद्रा प्रार्थनसंज्ञिका ॥" पङ्कजमुद्रा-"संमुखौ कृत्य हस्तौ द्वौ किंचित्संकुचिताङ्गुली । मुकुली तु समाख्याता पङ्कजा प्रसृतैव सा "॥ ॥ अथ पद्मासनाद्यासनलक्षणम् (शारदा तिलके) "पद्मासनं स्वस्तिकाख्यं वज्रं भद्रासनं तथा । वीरासनमिति प्रोक्तं क्रमादासनपञ्चकम् ॥ऊर्वोरुपरि विन्यस्य सम्यक्पादतले उभे । अङ्गुष्ठौ च निबध्नीयाद्धस्ताभ्यां व्युत्क्रमात्ततः ॥ पद्मासनमिति प्रोक्तं योगिनां हृदयंगमम् ॥" स्वस्तिकासनम्-"जान्वोरन्तरे सम्यक्कृत्वा पादतले उभे । ऋजुकायो विशेद्योगी स्वस्तिकं तत्प्रचक्षते ॥" भद्रासनम्-"सीमन्याः पार्श्वयोर्न्यस्येद्गुल्फयुग्मं सुनिश्चलम् । वृषणाधः पार्श्वपादौ पाणिभ्यां परिबन्धयेत् ॥ भद्रासनं समुद्दिष्टं योगिभिः पूजितं परम् ॥" वज्रासनम्-" ऊर्वोः पादौ क्रमान्न्यस्येज्जान्वोः प्रत्यङ्मुखाङ्गुली । करौ निदध्यादाख्यातं वज्रासनमनुत्तमम् ॥" वीरासनम्-"एकपादमधः कृत्वा विन्यस्योरौ तथेतरम् । ऋजुकायो विशेद्योगी वीरासनमितीरितम् ॥" प्राणायामलक्षणम् । तत्रैव-"इडया कर्षयेद्वायुं बाह्यं षोडशमात्रया । धारयेत्पूरितं योगी चतुःषष्ट्या तु मात्रया ॥ सुषुम्नामध्यगं सम्यग्द्वात्रिंशन्मात्रया शनैः । नाड्या पिङ्गलया चैनं रेचयेद्योगवित्तमः ॥ प्राणायाममिदं प्राहुर्योगशास्त्रविशारदाः । प्राणायामो हि द्विविधः सगर्भोऽगर्भ एव च ॥ जपध्यानादिभिर्युक्तं सगर्भं तं विदुर्बुधाः ।

तदपेतं विगर्भं च प्राणायामं परे विदुः ॥ " (देवीपुराणे) " श्रुतिस्मृत्यादिकर्मादौ सगर्भः प्राणसंयमः । अगर्भो ध्यानमात्रं तु स चामन्त्रः प्रकीर्तितः ॥ " प्राणायामप्रकारे (योगियाज्ञवल्क्यः) " नासापुटेनानिलमेव बाह्यमाकृष्य तेनैव शनैः समस्तम् । नाडीषु सर्वासु च पूरयेद्यः स पूरको नाम महानिरोधः ॥ न रेचकं नैव तु पूरकं वा नासाग्रभागे स्थितमेव वायुम् । सुनिश्चलं धारयति क्रमेण कुम्भाख्यमेतं प्रवदन्ति तज्ज्ञाः ॥ निःसार्य नासाविवरादशेषं प्राणं बहिः शून्य इवानिलेन । निरुच्छ्वसंस्तिष्ठति चोर्ध्ववायुः स रेचको नाम महानिरोधः ॥ " (कात्यायनः) " दक्षिणे रेचयेद्वायुं वामेनापूरितोदरम् । कुम्भकेन जपं कुर्य्यात्प्राणायामो भवेदिति " ॥ (प्रयोगपारिजाते) " पञ्चाङ्गुलीभिर्नासाग्रं पीडयेत्प्रणवेन वै । मुद्रेयं सर्वपापघ्नी वानप्रस्थगृहस्थयोः ॥ कनिष्ठानामिकाङ्गुष्ठैर्यतेश्च ब्रह्मचारिणः ॥ " गायत्रीप्राणायामे विशेषः (योगियाज्ञवल्क्यः) " सव्याहृतिं सप्रणवां गायत्रीं शिरसा सह । त्रिः पठेदायतप्राणः प्राणायामा स उच्यते " ॥ (शौनकः) " नासिकामङ्गुलीभिस्तु तर्जनीमध्यमादृते । सव्येन तु समाकृष्य दक्षिणेन विसर्जयेत् ॥ प्रणवं व्याहृतीः सप्त गायत्रीं शिरसा सह । त्रिः पठेदायतप्राणः प्राणायामः स उच्यते ॥ " (विश्वामित्रकल्पे) " उत्तमं नवधा चैव मध्यमं ऋतुसंख्यया । अधमं त्रयत्रित्याहुः प्राणायामो विधीयते ॥ " (अगस्त्यसंहितायाम्) " प्राणायामैर्विना यद्यत्कृतं कर्म निरर्थकम् । अतो यत्नेन कर्त्तव्यः प्राणायामः शुभार्थिना ॥ " इति प्राणायामः ॥ अथ तान्त्रिकाग्निस्थापनादिविचारः (शारदातिलके) " अथाग्निजननं वक्ष्ये सर्वतन्त्रानुसारतः । आचार्यकुण्डे विधिवत्संस्कृते शास्त्रवर्त्मना । अष्टादश स्युः संस्काराः

कुण्डानां तन्त्रचोदिताः ॥ वीक्षणं[1] मूलमन्त्रेण शरेण प्रोक्षणं[2] मतम् । तेनैव ताडनं[3] दर्भैर्वर्म्मणाभ्युक्षणं[4] स्मृतम् ॥ अस्त्रेण खननो[5]द्धारौ[6] हृन्मन्त्रेण प्रपूरणम्[7] । समीकरण[8]मस्त्रेण सेचनं[9] वर्मणा मतम् ॥ कुट्टनं[10] हेतिमन्त्रेण वर्ममन्त्रेण मार्जनम्[11] । विलेपनं[12] कलारूपकल्पनं[13] तदनन्तरम् ॥ त्रिसूत्रीकरणं[14] पश्चाद् हृदयेनार्चनं[15] मतम् ॥ अस्त्रेण वज्रीकरणं[16] हृन्मन्त्रेण कुशैः शुभैः । चतुष्पथं[17] तनुत्रेण तनुयादक्षपाटनम्[18] ॥ यागे कुण्डानि संस्कुर्यात्संस्कारैरेभिरीरितैः । अथवा तानि संस्कुर्याच्चतुर्भिर्वीक्षणादिभिः ॥"

संस्कारचतुष्टयम् (मन्त्रमहोदधौ) "प्राणायामं षडङ्गं च कृत्वा मूलेन मन्त्रवित् । कुण्डे वा स्थण्डिले कुर्यात्संस्काराणां चतुष्टयम् ॥ मूलेनेक्षणमस्त्रेण प्रोक्षणं ताडनं कुशैः । वर्म्मणा मुष्टिनासिच्य लिखेद्यन्त्रं तदन्तरे ॥ वह्निकोणषडस्राष्टदलभूमन्दिरात्मकम् । मध्ये तारपुरां मायां लिखित्वा पीठमर्चयेत् ॥ मण्डलात्परतत्त्वान्तं पीठशक्तीर्जयादिकाः । वागीशीवागीश्वरयोर्योगपीठात्मने नमः ॥ मायादिकः पीठमन्त्रस्तयोस्तेनासनं दिशेत् । यजेत्तौ तारमायाभ्यां गन्धाद्यैरुपचारकैः ॥ लक्ष्मीनारायणौ स्वच्छे दुग्धार्णवे होमकर्मणि ॥" (शारदातिलके) "तिस्रस्तिस्रो लिखेल्लेखा हृदा प्रागुदगग्रगाः । प्रागग्राणां स्मृता देवा मुकुन्देशपुरन्दराः ॥ रेखाणामुदगग्राणां ब्रह्मवैवस्वतेन्दवः । अथवा षट्कोणवृत्तं त्रिकोणं तत्र संलिखेत् ॥ वर्मणाभ्युक्ष्य तारेण योगपीठमथार्चयेत् । वागीश्वरीमृतुस्नातां नीलेन्दीवरसन्निभाम् ॥ वागीश्वरेण संयुक्तामुपचारैः प्रपूजयेत् ॥" (मन्त्रमहोदधौ)

"सूर्यकान्तादरणितः श्रोत्रियागारतोऽपि वा । पात्रेण पिहिते पात्रे वह्निमानाययेत्ततः ॥ अस्त्रेणादाय तत्पात्रं वर्मणोद्घाटयेत्तु तम् ।

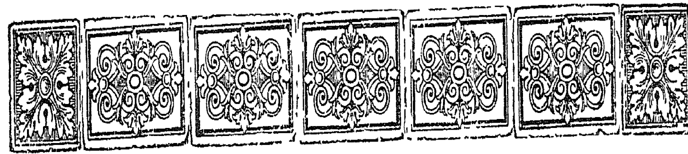
अस्त्रमन्त्रेण नैर्ऋत्ये क्रव्यादांशं ततस्त्यजेत् ॥ मूलेन पुरतो धृत्वा संस्कारांश्च ततश्चरेत् । वीक्षणाद्यान्पुरा प्रोक्तानल्पप्रोक्षणमा
चरन् ॥ परमात्मानलेनाथ जाठरेणापि वह्निना । स्मरन्नैक्यं वह्निबीजाच्चैतन्यं योजयेत्ततः ॥ तारेण चाभिमन्त्र्याग्निं सुधया
धेनुमुद्रया । अमृतीकृत्य संरक्षेदस्त्रमन्त्रेण मन्त्रवित् ॥ मुद्रया त्ववगुण्ठन्या कवचेनावगुण्ठयेत् । कुण्डोपरि ततो वह्निं
भ्रामयेत्त्रिर्ध्रुवं पठन् ॥ शय्यागतामृतुस्नातां नीलेन्दीवरधारिणीम् । देवेन भुज्यमानां तां स्मृत्वा तद्योनिमण्डले ॥ ईशरेतोधि
या वह्निं स्थापयेदात्मसंमुखम् । मूलं नवार्णं च पठञ्जानुस्पृष्टधरातलः ॥ (नवार्णमन्त्रः—ह्रूं वह्निचैतन्याय नमः) । रेफा
धीशेन्दुसंयुक्तं गगनं वह्निचैततः । तन्याय हृदयान्तोऽयं नवार्णोऽग्निनिधापने ॥ विश्राण्याचमनं देवीदेवयोर्ज्वालयेद्वसुम् ।
चतुर्विंशतिवर्णेन मन्त्रेण श्रयणादिभिः ॥ चित्पिंगलहनद्वंद्वं दहयुग्मं पचद्वयम् । सर्वज्ञाज्ञापयस्वाहा मन्त्रो वेदभुजाक्षरः ॥
प्रदर्श्य ज्वालिनीं मुद्रामुत्थाय विहिताञ्जलिः । श्लोकरूपेण मन्त्रेण ह्युपतिष्ठेद्धुताशनम् ॥ अग्निं प्रज्वलितं वन्दे जातवेदं हुता
शनम् । सुवर्णवर्णममलं समिद्धं सर्वतोमुखम् ॥" कुशकण्डिकापि (तत्रैव) "परिषिंचेत्ततस्तोयैः कुण्डं स्थण्डिलमेव वा ।
दर्भैः परिस्तरेदग्निं प्रागग्रैरुदगग्रकैः ॥ प्रत्यग्दक्षिणसौम्यासु न्यसेत्त्रीन्परिधीन् क्रमात् । पालाशान्बिल्वजांस्तेषु ब्रह्मविष्णुशिवान्य
जेत् ॥ वह्नौ तत्पीठमभ्यर्च्यावाहयेत्स्वहृदोऽनलम् । गन्धादिभिः समभ्यर्च्य पूजयेत्पावकं व्रती ॥ षट्सु कोणेषु मध्ये च
जिह्वास्तद्देवता यजेत् ॥ ईशानादिषु वाय्वन्तकोणेषु षट् समर्चयेत् । हिरण्याद्यतिरक्तां तां मध्ये तु बहुरूपिणीम् ॥ केस

रेष्वङ्गपूजा स्याद्दलेष्वष्टसु मूर्तयः ॥ मातरोऽष्टौ दलान्तेषु भैरवाः स्युस्तदग्रतः ॥ धरापुरे तु शक्राद्या वज्राद्यायुधसंयुताः ।
एवमावरणैर्युक्तं सप्तभिः पावकं यजेत् ॥ वामे कुशानथास्तीर्य तत्र वस्तूनि निक्षिपेत् । प्रणीताप्रोक्षणीपात्रे आज्यस्थालीं
स्रुवं स्रुचम् ॥ अधोमुखानि चैतानि होमद्रव्यं घृतं कुशान् । समिधः पञ्च पालाशीरन्यदप्युपयोगि यत् ॥ कृत्वा पवित्रे
मूलेन प्रोक्षितानि शुभाम्भसा । उत्तानानि विधायाथ प्रणीतां पूरयेज्जलैः ॥ तीर्थमन्त्रेण तीर्थानि सृण्या तत्राह्वयेत्सुधीः ॥
पवित्रे अक्षतांस्तत्र निक्षिप्योत्पवनं चरेत् ॥ अथोदीच्यां निधायैतां प्रोक्षण्यां तज्जलं क्षिपेत् ॥ हवनीयं द्रव्यजातमुक्षेत्तोयैः
पवित्रगैः ॥ मूलेन मूलगायत्र्या यद्वा हृदयमन्त्रतः । दक्षिणे पीठमासाद्य तत्र ब्रह्माणमाह्वयेत् ॥ हस्ताभ्यां स्रुक्स्रुवौ धृत्वा
तापयेत्त्रिरधोमुखौ । वामहस्तेन तौ धृत्वा दर्भैर्दक्षेण मार्जयेत् ॥ संप्रोक्ष्य प्रोक्षणीतोयैः प्रतप्य पूर्ववत्पुनः । न्यस्याग्नौ
मार्जनान्दर्भांस्तयोः शक्तित्रयं न्यसेत् ॥ इच्छाज्ञानक्रिया संज्ञा चतुर्थी नमसान्विता । दीर्घत्रयेन्दुयुग्व्योमपूर्वकं स्थानकत्रये ॥
हृदा शुचिं न्यसेच्छक्तिं स्रुवे शम्भुं ततस्तु तौ । सूत्रत्रयेण संवेष्ट्य संपूज्य कुसुमादिभिः ॥ कुशोपरि न्यसेद्दक्षे तयोः
संस्कार ईरितः । अप्रोक्षितायामाज्यस्य स्थाल्यामाज्यं विनिक्षिपेत् ॥ वीक्षणादिकसंस्कारसंस्कृतं मूलमन्त्रतः । गोमुद्रयामृती
कृत्य षट् संस्कारांस्ततश्चरेत् ॥ कुण्डोद्धृते वायुकोणे स्थितेऽङ्गारे विनिक्षिपेत् । हृदेति तापनं प्रोक्तं दर्भयुग्मं प्रदीपितम् ॥

आज्ये क्षिपेद्‌ हृदा मन्त्री पवित्रीकरणं त्विदम् । आज्यं नीराजयेद्दीप्तदर्भयुग्मेन वर्मणा ॥ अभिद्योतनमुक्तं तद्दीप्तं दर्भत्रयं घृते । दर्शयेदस्त्रेणोद्योतो गृहीत्वा घृतपात्रिकाम् ॥ संयोज्याग्नौ तदङ्गारात्सलिलं संस्पृशेत्सुधीः । अङ्गुष्ठानामिकाभ्यां तु दर्भावादाय निक्षिपेत् ॥ त्रिरग्निसंमुखे त्वाज्यमस्त्रेणोत्पवनं त्विदम् । हृदात्मसंमुखं तद्वदाज्यक्षेपस्तु संप्लवः ॥ नीराजनादि संस्कारेष्वग्नौ दर्भान्विनिक्षिपेत् । दर्भद्वयं ग्रन्थियुतं घृतमध्ये विनिक्षिपेत् ॥ वामदक्षिणयोः पक्षौ स्मृत्वा नाडीत्रयं स्मरेत् । दक्षिणाद्वामतो मध्याद्‌ हृदादाय घृतं सुधीः ॥ अग्नयेग्निप्रियासोमाय स्वाहेत्यग्निनेत्रयोः । जुहुयादग्नीषोमाभ्यां स्वाहेत्यक्ष्णि तृतीयके ॥ पातयेदाहुतेः शेषमाहुतिग्रहणस्थले । भूयो हृदा दक्षभागादादायाज्यं मुखे यजेत् ॥ अग्नये स्विष्टकृते तन्नेत्रास्योद्घाटनं मतम् । नरसिंहं विना विष्णुमन्त्रे नेत्रद्वयं यजेत् ॥ नरसिंहान्यदेवेषु वह्नेर्नेत्रत्रयं स्मृतम् । महाव्याहृतिभिर्व्यस्तसमस्ताभिश्चतुष्टयम् ॥ आहुतीनां त्रयं वह्निमन्त्रेणैव ततश्चरेत् ॥" घृताहुतिभिरष्टाभिरेकैकां संस्कृतिं चरेत् । ओमस्याग्नेरसुं संस्कारं करोम्यग्निवल्लभा ॥ इत्थं मनुं जपन्गर्भाधानं पुंसवनं ततः । सीमन्तोन्नयनं जातकर्म कृत्वा ततश्चरेत् ॥ वह्नौ पञ्चसमिद्धोमान्नालापनयनं वसोः । कुर्याद्देवाभिधानेन पूर्ववन्नामशुष्मणः ॥ नामानन्तरमेतस्य पितरौ स्वेऽर्पयेद्धृदि । अन्नप्राशं तथा चौलोपनयौ दारयोजनम् । संस्काराः स्युर्विवाहान्ता मृत्यन्ताः क्रूरकर्मणि ॥ एकैकामाहुतिं कुर्याद्वह्नेर्जिह्वाङ्गमूर्तिभिः ।

इन्द्रादिभिश्च वज्राद्यैर्द्रिठान्तैर्जुहुयात्ततः ॥ स्रुवेणाज्यं चतुर्वारं निधाय स्रुचि तां सुधीः । अपिधाय स्रुवेणैतौ गृह्णीयात्कर युग्मतः ॥ तिष्ठन्मूलं तयोर्नाभौ कृत्वाग्रे कुसुमं क्षिपेत् । वामस्तनान्तं तन्मूलं कृत्वाग्निमनुना सुधीः ॥ जुहुयाद्वौषडन्तेन संपत्त्यर्थमतन्द्रितः । महागणेशमन्त्रेण व्यस्तेन दशधा ततः ॥ जुहुयाच्च समस्तेन चतुर्वारं घृताहुतीः ॥ पूर्वपूर्वयुतं बीजषट्कं बाणाश्च सायकाः । मुनयो मार्गणाश्चेति विभागस्तन्मनोः स्मृतः ॥ एवं कृत्वाग्निसंस्कारं पीठं देवस्य पूजयेत् । तत्रेष्टदेव मावाह्य मुद्रा आवाहनादिकाः ॥ प्रदर्श्य वह्निरूपस्य देवस्य वदने पुनः । मूलेन जुहुयात्पञ्चनेत्रसंख्या घृताहुतीः ॥ वक्त्रैकी करणं त्वग्निदेवयोस्तेन जायते । नाडीसंधानसिद्ध्यर्थं बहिरेव तयोस्ततः ॥ जुहुयान्मूलमन्त्रेण रुद्रसंख्या घृताहुतीः । इष्टदेव स्यावृत्तीनामेकैकामाहुतिं चरेत् ॥ ततस्तु मूलमन्त्रेण दशधा जुहुयाद्घृतम् । ततः कल्पोक्तद्रव्येण दशांशं जुहुयाज्जपात् ॥ होमं समाप्य कुर्वीत पूर्णाहुतिमनन्यधीः । होमावशिष्टेनाज्येन पूरयित्वा स्रुचं सुधीः ॥ पुष्पं फलं निधायाग्रे स्रुवेणाच्छाद्य तां पुनः । उत्थितो वौषडन्तेन मूलेन जुहुयाद्धसौ ॥ तद्द्रव्येणावृतीनां च जुहुयादाहुतिं पृथक् । देवं विसृज्य स्वहृदि वह्ने जिह्वाङ्गमूर्तिभिः ॥ जुहुयाद्व्याहृतीर्हुत्वा प्रोक्षेत्तां प्रोक्षणीजलैः । संप्रार्थ्यानेन मनुना नत्वा तं विसृजेद् हृदि ॥ भो भो वह्ने महाशक्ते सर्वकर्मप्रसाधक । कर्मान्तरेऽपि संप्राप्ते सान्निध्यं कुरु सादरम् ॥ वह्नौ पवित्रे निक्षिप्य प्रणीतांबु भुवि क्षिपेत् ।

विधिं विसृज्य सकुशान्परिधिं विन्यसेद्वसौ । एवं होमं समाप्याथ तर्पयेद्देवतां जलैः ॥ आवाह्य तद्दशांशेन तर्पणादभिषेचनम् ॥ तर्पयामि नमश्चेति द्वितीयान्तेष्टपूर्वकम् । मूलान्ते तु पदं देयं सिञ्चामीत्यभिषेचने ॥ ततो नानाविधैरन्नैस्तर्पयेद्द्विजसत्तमान् । इष्टरूपान्समाराध्य तेभ्यो दद्याच्च दक्षिणाम् ॥ न्यूनं संपूर्णतामेति ब्राह्मणाराधनान्नृणाम् । देवताश्च प्रसीदन्ति संपद्यन्ते मनोरथाः ॥ इति श्रीवीकानेरविषयान्तर्गतश्रीरत्नगढनिवासिना वसिष्ठगोत्रोद्भवश्रीरामकृष्णामरचन्द्रपौत्रेण श्रीकस्तूरीचन्द्रसूनुना श्रीमहादेवभक्तवाजसनेयिशाखानुयायिना गौडपण्डितेन श्रीचतुर्थीलालशर्मणा विरचिते अनुष्ठानप्रकाशे विचारकाण्डे तन्त्रोक्तविधानविचारप्रकरणं समाप्तम् ॥ समाप्तश्चायं विचारकाण्डः प्रथमः ॥ १ ॥

अथ सर्वमन्त्रानुष्ठानोपयोगिपद्धतिकाण्डः ॥ तत्रादौ प्रारम्भदिनात्पूर्वकृत्यम् । चन्द्रतारादिबलान्विते सुदिने सुमुहूर्ते तीर्थपुण्यक्षेत्रनिर्जनस्थानादौ अनुष्ठानयोग्यभूमेः परिग्रहं कृत्वा तत्र मार्जनदहनखननसंप्लावनादिभिः स्मृत्युक्तैः शोधनोपायैः शुद्धिं संपाद्य पुरश्चरणात् प्राक् तृतीयदिवसे क्षौरादिकं विधाय शुद्धः सन् जपस्थानस्य चतुर्दिक्षु कोशं क्रोशद्वयं वा क्षेत्रं चतुरस्रमाहारादिविहारार्थं परिकल्प्य जपस्थानभूमौ कूर्म्मसंशोधनं कुर्यात् । ततो जपस्थानस्य चतुर्दिक्षु अश्वत्थोदुम्बरप्लक्षाणामन्यतमस्य वितस्तिमात्रान् दश कीलान् 'ॐनमःसुदर्शनायास्त्राय फट्' इति मन्त्रेणाष्टोत्तरशताभिमन्त्रितान् "ॐ ये चात्र विघ्नकर्तारो भुवि दिव्यन्तरिक्षगाः॥विघ्नभूताश्च ये चान्ये मम मन्त्रस्य सिद्धिषु ॥ १ ॥ मयैतत्कीलितं क्षेत्रं परित्यज्य विदूरतः ॥ अपसर्प्पन्तु ते सर्वे निर्विघ्नं सिद्धिरस्तु मे ॥ २ ॥ " इति मन्त्रद्वयेन निखनेत् । ततस्तेषु 'ॐ सुदर्शनायास्त्राय फट्' इति मन्त्रेण प्रत्येकमस्त्रं संपूज्य तत्रैव पूर्वादिक्रमेण इन्द्रादिलोकपालानावाह्य पञ्चोपचारैः संपूजयेत् ॥ ततो जपस्थानमध्ये गणेशं कूर्म्मानन्तवसुधाक्षेत्रपालवास्तुपुरुषान् द्विजांश्च संपूज्य दिक्पालेभ्यः क्षेत्रपालवास्तुगणपतिभ्यश्च माषभक्तबलीन् दत्त्वा बाह्ये भूतबलिं दद्यात् । तत्र मन्त्रः "ॐ ये रौद्रा रौद्रकर्माणो रौद्रस्थाननिवासिनः ॥ मातरोऽप्युग्ररूपाश्च गणाधिपतयश्च ये ॥ १ ॥ विघ्नभूताश्च ये चान्ये दिग्विदिक्षु समाश्रिताः ॥ ते सर्वे प्रीतमनसः प्रतिगृह्णन्त्विमं बलिम् ॥२॥" इति मन्त्रद्वयेन दशदिक्षु भूतेभ्यो बलिं दत्त्वा हस्तौ पादौ प्रक्षाल्याऽऽचामेत् । ततस्तत्र रात्रौ देवतोपास्तिं चिकीर्षुरादौ शुभाशुभस्वप्नं विचारयेत् । तद्यथा—स्नानादिकं कृत्वा हरिपादाम्बुजं स्मृत्वा कुशासनादिशय्यायां यथासुखं

सुप्त्वा वृषध्वजं प्रार्थयेत् । तत्र मन्त्राः–" ॐ भगवन् देवदेवेश शूलभृद्वृषवाहन ॥ इष्टानिष्टे समाचक्ष्व मम सुप्तस्य शाश्वत ॥ १ ॥ ॐ नमोऽजाय त्रिनेत्राय पिङ्गलाय महात्मने ॥ वामाय विश्वरूपाय स्वप्नाधिपतये नमः ॥ २ ॥ स्वप्ने कथय मे तथ्यं सर्वकार्येष्वशेषतः ॥ क्रियासिद्धिं विधास्यामि त्वत्प्रसादान्महेश्वर ॥ ३ ॥" एभिर्मन्त्रैः शिवं प्रार्थ्य निद्रां कुर्यात्ततो निशि ॥ दृष्टं स्वप्नं प्रातर्गुरवे निवेदयेत् वा स्वयं विचारयेत् । ततो ब्राह्मे मुहूर्ते उत्थाय प्रातःस्मरणं कृत्वा उषसि दन्तधावनपूर्वकं स्नात्वा सन्ध्यादिनित्यक्रियां प्रातः संपाद्य शरीरशुद्ध्यर्थं प्रायश्चित्तं कुर्यात् । तद्यथा–तत्रादौ नदीतडागादिकं गत्वा सुप्रक्षालिततत्तीरे स्नानोपकरणानि स्थापयेत् । ततः पाणिपादं प्रक्षाल्य नाभिमात्रं जलं गत्वा कुशपवित्रहस्तो बद्धशिखो आचम्य देशकालौ संकीर्त्य–मम ज्ञाताज्ञातसमस्तपापक्षयार्थं करिष्यमाणामुकदेवमन्त्रपुरश्चरणाधिकारार्थं शरीरशुद्ध्यर्थममुकप्रायश्चित्ताङ्गभूतान्यादौ भस्मादिभिरष्टौ स्नानानि करिष्ये इति संकल्प्य वामहस्ते दक्षिणहस्तेन यज्ञियभस्म गृहीत्वा पश्चादुदकमिश्रणानन्तरं दक्षिणहस्तेन संमर्द्याभिमन्त्रयेत् ।

---

१ अथ स्वप्नानि मन्त्रमहोदधौ, तत्रादौ शुभानि–"लिङ्गं चन्द्रार्कयोर्बिम्बं भारतीं जाह्नवीं गुरुम् ॥ रक्ताब्धितरणं युद्धे जयोऽनलसमर्चनम् ॥ १ ॥ शिखिहंसरथाङ्गाढ्ये रथे स्नानं च मोहनम् ॥ आरोहणं सारसस्य धरालाभश्च निम्नगा ॥ २ ॥ प्रासादः स्यन्दनः पद्मं छत्रं कन्या द्रुमः फली ॥ नागो दीपो हयः पुष्पं वृषभोऽश्वश्च पर्वतः ॥ ३ ॥ सुराघटो ग्रहास्तारा नारी सूर्योदयोऽप्सराः ॥ हर्म्यशैलविमानानामारोहो गगने गमः ॥ ४ ॥ मद्यमांसादनं विष्ठालेपो रुधिरसेचनम् ॥ दध्योदनादनं राज्याभिषेको गोवृषध्वजाः ॥ ५ ॥ सिंहः सिंहासनं शङ्खो वादित्रं रोचना दधि ॥ चन्दनं दर्पणश्चैषां स्वप्ने संदर्शनं शुभम् ॥ ६ ॥" अथाशुभस्वप्नानि–"तैलाभ्यक्तः कृष्णवर्णो नग्नो ना गर्तवायसौ ॥ शुष्कः कण्टकिवृक्षश्च चाण्डालो दीर्घकन्धरः ॥ ७ ॥ प्रासादस्तटहीनश्च नैते स्वप्नाः शुभावहाः ॥ शान्तिं कुर्वीत दुःस्वप्ने जपेन्मन्त्रमनन्यधीः ॥ ८ ॥" इति स्वप्नानि ।

तत्र मन्त्राः—ॐ अग्निरिति भस्म । ॐ वायुरिति भस्म । ॐ जलमिति भस्म । ॐ स्थलमिति भस्म । ॐ व्योमेति भस्म । ॐ सर्वं ठं हवा इदं भस्म । ॐ मन एतानि चक्षूंषि भस्मानीत्यभिमन्त्र्य । ॐ ईशानः सर्वविद्यानामीश्वरः सर्वभूतानाम् ॥ ब्रह्माधिपतिर्ब्रह्मणोधिपतिर्ब्रह्मा शिवो मे अस्तु सदाशिवोम् ॥ १ ॥ ॐ ईशानाय नमः इति शिरसि मर्दयेत् । ॐ तत्पुरुषाय विद्महे महादेवायधीमहितन्नोरुद्रः प्रचोदयात् ॥ २ ॥ ॐ तत्पुरुषाय नमः ॥ इति मुखे० । ॐ अघोरभ्योथघोरेभ्योघोरघोरतरेभ्यः सर्व्वेभ्यः शर्व्वसर्व्वेभ्यो नमस्तेऽअस्तु रुद्ररूपेभ्यः ॥ ३ ॥ ॐ अघोराय नमः इति हृदये । ॐ वामदेवाय नमो ज्येष्ठाय नमः श्रेष्ठाय नमो रुद्राय नमः कालाय नमः कलविकरणाय नमो बलविकरणाय नमः ॥ ४ ॥ ॐ वामदेवाय नमो गुह्ये ॥ ॐ सद्योजातं प्रपद्यामिसद्योजाताय वैनमोनमः ॥ भवेभवेनातिभवेभवस्वमांभवोद्भवायनमः ॥ ५ ॥ ॐ सद्योजाताय नमः पादयोः ॥ ॐ प्रसद्यभस्मनायोनिमपश्चपृथिवीमग्ने ॥ स ठं सृज्यमातृभिष्ट्वंज्योतिष्मान्पुनरासदः ॥ ६ ॥ इति मन्त्रेण प्रणवेन वा सर्वाङ्गे च भस्म विलिम्पेत् । ततः स्नात्वाऽऽचम्य गोमयस्नानं कुर्य्यात् । तद्यथा—शुद्धगोमयमादाय प्रणवेन दिक्षु दक्षिणभागं तीर्थे चोत्तरभागं प्रक्षिप्य शेषम् ॥ "ॐ अग्रमग्रश्चरन्तीनामौषधीनां रसं वने ॥ तासां वृषभपत्नीनां पवित्रं कायशोधनम् ॥ यन्मे रोगांश्च शोकांश्च पापं

मे हर गोमय ॥ १ ॥ "ॐ मानस्तोके तनये मान आयुषि मानो गोषु मानो अश्वेषु रीरिषः ॥ मानो वीरान्रुद्र भामिनो वधीर्हविष्मन्तः सदमित्वा हवामहे ॥२॥ इत्यभिमन्त्र्य सूर्याय दर्शयित्वा ॥ "ॐ गन्धद्वारां दुराधर्षां नित्यपुष्टां करीषिणीम् ॥ ईश्वरीं सर्वभूतानां तामिहोपह्वये श्रियम् ॥१॥" इति मन्त्रेण दक्षिणहस्तगृहीतेन गोमयेन शिरसो नाभ्यन्तं वामहस्तगृहीतेन मन्त्रावृत्त्या नाभितः पादपर्यन्तं विलेपनमिति सर्वाङ्गमालिप्य स्नात्वा द्विराचामेत् ॥ अथ मृत्तिकास्नानम् ॥ शुद्धतीर्थमृत्तिकामादाय "अश्वक्रान्ते रथक्रान्ते विष्णुक्रान्ते वसुन्धरे ॥ मृत्तिके हर मे पापं यन्मया कायसंचितम् ॥१॥ उद्धृतासि वराहेण कृष्णेन शतबाहुना ॥ मृत्तिके हर मे पापं यन्मया दुष्कृतं कृतम् ॥२॥ त्वया हतेन पापेन सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥ इत्यभिमन्त्र्य । ॐ इदं विष्णुर्विचक्रमे त्रेधा निदधे पदम् ॥ समूढमस्य पांसुरे स्वाहा ॥ इति मन्त्रेण शिरःप्रभृत्यङ्गानि विलिम्पेत् । ततो द्विराचम्य शुद्धोदकस्नानं कुर्यात् । ॐ आपो हिष्ठा मयो भुवस्तान ऊर्जे दधातन ॥ महेरणाय चक्षसे ॥ १ ॥ यो वः शिवतमो रसस्तस्य भाजयतेह नः ॥ उशतीरिव मातरः ॥ २ ॥ तस्मा अरङ्गमाम वो यस्य क्षयाय जिन्वथ ॥ आपो जनयथा च नः ॥३॥ इति स्नात्वा आचम्य पञ्चगव्यस्नानं कुर्यात् । गायत्र्या गोमूत्रम् ॥१॥ गन्धद्वारेति गोमयम् । गन्धद्वारां दुराधर्षां नित्यपुष्टां करीषिणीम् ॥ ईश्वरीं सर्वभूतानां तामिहोपह्वये श्रियम् ॥ २ ॥ आप्यायस्वेति पयःस्नानम् । ॐ आप्यायस्व समेतु ते विश्वतः सोम

वृष्ण्यम् ॥ भवाव्वाजस्यसंगथे ॥ ३ ॥ दधिक्राव्णेति दधिस्नानम् ॥ ॐ दधिक्राव्णोऽअकारिषञ्जिष्णोरश्वस्यव्वाजिनः ॥ सुरभिनोमुखाकरत्प्रणऽआयूᳬंषितारिषत् ॥ ४ ॥ तेजोऽसीत्याज्यस्नानम् ॥ ॐ तेजोसिशुक्रमस्यमृतमसिधामनामासिप्रियन्देवानामनाधृष्टन्देवयजनमसि ॥ ५ ॥ देवस्यत्वेति कुशोदकस्नानम् । ॐ देवस्य त्वासवितुःप्प्रसवेश्विनोर्बाहुभ्याम्पूष्णोहस्ताभ्याम् ॥ ६ ॥ एवं पञ्चगव्यस्नानं कृत्वा शुद्धोदकेन स्नात्वा जले अघमर्षणम् । द्रुपदादिवेति च वारत्रयमावर्तयेत् । ततः स्नानाङ्गतर्पणम् । सव्येन प्राङ्मुखः । ॐ ब्रह्मादयो देवास्तृप्यन्ताम् ॥१॥ ॐ गौतमादय ऋषयस्तृप्यन्ताम् ॥ १ ॥ इति देवतीर्थेन एकैकमञ्जलिं जले क्षिपेत् । तत उदङ्मुखो यज्ञोपवीतं कण्ठीकृत्य ॐसनकादयो मनुष्यास्तृप्यन्ताम् ॥२॥ इति प्रजापतितीर्थेन अञ्जलिद्वयं दद्यात् । ततोऽपसव्येन दक्षिणाभिमुखः कृष्णतिलोदकैः ॐ कव्यवाडनलादयो देवपितरस्तृप्यन्ताम् ॥ ३ ॥ ॐ अस्मत्पितृपितामहप्रपितामहास्तृप्यन्ताम् ॥ ३ ॥ ॐ अस्मन्मातृपितामहीप्रपितामह्यस्तृप्यन्ताम् ॥ ३ ॥ ॐ अस्मन्मातामहप्रमातामहवृद्धप्रमातामहास्तृप्यन्ताम् ॥ ३ ॥ ॐ अस्मन्मातामहीप्रमातामहीवृद्धप्रमातामह्यस्तृप्यन्ताम् ॥ ३ ॥ ॐ आब्रह्मस्तम्बपर्यन्तं जगत्तृप्यताम् ॥ ३ ॥ एवं तर्पणं कृत्वा ॐ यन्मया दूषितं तोयं मलैः शारीरसम्भवैः ॥ तस्य पापस्य शुद्ध्यर्थं यक्ष्मैतत्ते तिलोदकम् ॥ इति यक्ष्मणे जलं दद्यात् । ततस्तीरमागत्य "ॐ अग्निदग्धाश्च ये जीवा येऽप्यदग्धाः कुले मम ॥ भूमौ दत्तेन तृप्यन्तु तृप्ता यान्तु परां गतिम् ॥" ॥ ३ ॥

इति जलाञ्जलिं तटे निःक्षिपेत् । एवं स्नानाङ्गतर्पणं कृत्वा सव्येनाचम्य सूर्य्यायार्घ्यं दद्यात् । " ॐ एहि सूर्य्य सहस्रांशो तेजोराशे जगत्पते ॥ अनुकम्पय मां देव गृहाणार्घ्यं नमोऽस्तु ते ॥ १ ॥ " ततो जलाद्बहिर्निष्क्रम्य अहतं श्वेतं सदशं धौतं वस्त्रं परिधाय उपवस्त्रं गृहीत्वा द्विराचम्य गृहं गच्छेत् । इति नद्यादिस्नानप्रयोगः ॥ ॥ अथ गृहस्नानकरणे तत्प्रयोगः ॥ गृहे उद्धृतोदकेन वा उष्णोदकेन स्नानं न तु पर्युषितशीतोदकेन । ताम्रादिबृहत्पात्रे जलं गृहीत्वा " ॐ गङ्गे च यमुने चैव गोदावरि सरस्वति ॥ नर्मदे सिन्धुकावेरि जलेऽस्मिन्सन्निधिं कुरु ॥ १ ॥ ॐ पुष्कराद्यानि तीर्थानि गङ्गाद्याः सरितस्तथा ॥ आगच्छन्तु पवित्राणि स्नानकाले सदा मम ॥२॥" इति तीर्थान्यावाह्य ॐशन्नोदेवीरभिष्टयऽआपोभवन्तुपीतये ॥ शंयोरभिस्रवन्तुनः ॥ १ ॥ आपः पुनंतु० ॥२॥ द्रुपदादिव० ॥ ३ ॥ ऋतं च सत्यं० ॥ ४ ॥ आपोहिष्ठा० ॥ ५ ॥ इति पञ्चभिर्ऋग्भिरभिमन्त्र्य ॐ इमम्मेवरुणश्रुधीहवं मद्याचं मृडय ॥ त्वामवस्युराचके ॥२॥ इत्यादिवारुणैर्मन्त्रैः स्नात्वा वक्ष्यमाणैश्चतुर्भिर्मन्त्रैः कुशत्रयेण शिरसि जलं प्रक्षिपेत् । तत्र मन्त्राः—"ॐ सिसृक्षोर्निखिलं विश्वं मुहुः शुक्रं प्रजापतेः ॥ मातरः सर्वभूतानामापो देव्यः पुनन्तु माम् ॥१॥ अलक्ष्मीर्मलरूपा या सर्वभूतेषु संस्थिता ॥ क्षालयन्ति निजस्पर्शादापो देव्यः पुनन्तु माम् ॥ २ ॥ यन्मे केशेषु दौर्भाग्यं सीमन्ते यच्च मूर्द्धनि ॥ ललाटे कर्णयोरक्ष्णोरापस्तद्घ्नन्तु वो नमः ॥ ३ ॥ आयुरारोग्यमैश्वर्यमरिपक्षक्षयः सुखम् ॥ संतोषः क्षान्तिरास्तिक्यं विद्या भवतु वो नमः ॥ ४ ॥ " ततो हस्तयोरप आदाय

नासिकायां संयोज्य ॐ ऋतं च सत्यं० इत्यघमर्षणं जपेत् । एवं स्नात्वा उपवस्त्रेण जलापनयनं कृत्वा शुष्कं शुभ्रं कार्पासवस्त्रं परिधाय स्नानार्द्रवस्त्रं परिपीड्य आचम्य तिलकं कुर्य्यात् । इति गृहस्थानां गृहे नित्यस्नानप्रकारः ॥ ॥ अथ तिलक विधिः ॥ तत्रादौ भस्मत्रिपुण्ड्रप्रकारः । वामहस्ते दक्षिणहस्तेन अग्निहोत्रोत्थितं भस्मादाय उदकमिश्रणानन्तरम् ॐ अग्निरिति भस्म ॐ वायुरिति भस्म ॐ जलमिति भस्म ॐ स्थलमिति भस्म ॐ व्योमेति भस्म सर्व्वंठं० हवाइदं भस्म मनएतानि चक्षूंषि भस्मानि इति भस्माभिमन्त्र्य । ॐ त्र्यम्बकं यजामहे सुगन्धिम्पुष्टिवर्द्धनम् ॥ उर्वारुकमिवबन्धनान्मृत्योर्मुक्षीयमामृतात् ॥ ॐ तत्पुरुषाय नमः इति मंत्रेण भाले त्रिपुंड्रं कुर्य्यात् ॥ १ ॥ पुनः ॐ त्र्यम्बकं पठित्वा ॐ अघोराय नमः इति दक्षिणांसे० ॥२॥ पुनः ॐ त्र्यम्बकं० ॐ सद्योजाताय नमः इति वामांसे० ॥ ३ ॥ पुनः ॐ त्र्यम्बकं पठित्वा ॐ वामदेवाय नमः इति जठरे० ॥ ४ ॥ पुनः ॐ त्र्यम्बकं पठित्वा ॐ ईशानाय नमः इति वक्षसि च त्रिपुण्ड्रं कुर्य्यात् ॥ अथवा तत्पुरुषादिनामस्थले ॐ तत्पुरुषाय विद्महे० ॥ १ ॥ अघोरेभ्योऽथघोरेभ्यो० ॥ २ ॥ सद्योजातमिति० ॥ ३ ॥ वामदेवाय इति० ॥ ४ ॥ ईशानः सर्वविद्यानामित्यादि ॥ ५ ॥ पञ्चमन्त्रैस्त्रिपुण्ड्रकाणि विधेयानि । एवं भस्मधारणं कृत्वा रुद्राक्षधारणं कार्य्यम् ॥ इति भस्मत्रिपुण्ड्रविधानम् ॥ अथ वैष्णवानामूर्ध्वपुण्ड्रविधानम् । गोपीचन्दनतुलसीमूलसिन्धुतीरजाह्नवीती

राणामन्यतमम्मृदा केशवादिद्वादशनामभिर्ल्ललाटादिषु द्वादशस्थानेषु तिलकं कार्य्यम् । तद्यथा । ॐ केशवाय नमः इति ललाटे कार्यम् ॥ १ ॥ ॐ नारायणाय नमः इति उदरे० ॥ २ ॥ ॐ माधवाय नमः इति हृदये ॥ ३ ॥ गोविंदाय नमः इति कंठे ॥ ४ ॥ ॐ विष्णवे नमः इति दक्षिणपार्श्वे ॥ ५ ॥ ॐ मधुसूदनाय नमः इति दक्षिणबाहौ ॥ ६ ॥ ॐ त्रिविक्रमाय नमः इति दक्षिणकर्ण देशे ॥ ७ ॥ ॐ वामनाय० इति वामपार्श्वे ॥ ८ ॥ ॐ श्रीधराय० इति वामबाहौ ॥ ९ ॥ ॐ हृषीकेशाय नमः इति वामकर्णदेशे ॥ १० ॥ ॐ पद्मनाभाय० इति पृष्ठे ॥ ११ ॥ ॐ दामोदराय नमः इति ककुदि ॥ १२ ॥ एवं द्वादशस्थानेषु तिलकं कृत्वा "ललाटे तु गदां कुर्य्याद्धृदये नन्दकं पुनः ॥ शंखं चक्रं भुजद्वन्द्वे शार्ङ्गं बाणं च मूर्द्धनि ॥" एतानि चिह्नानि धारयेत् ॥ इति वैष्णवतिलकविधिः ॥

अथ प्रायश्चित्ताङ्गविष्णुपूजा ॥ तत्रादौ आचम्य प्राणानायम्य देशकालौ संकीर्त्य असुकगोत्रोऽमुकशर्म्मा मम सर्वपापक्षयार्थं शरीरशुद्ध्यर्थं करिष्यमाणामुकमन्त्रपुरश्चरणाधिकारार्थं पुरुषसूक्तेन श्रीमहाविष्णुपूजनमहं करिष्ये इति संकल्प्य स्वपुरतः चतुरस्रं हस्तमात्रं स्थण्डिलं कृत्वा तदुपरि श्वेतवस्त्रं प्रसार्य तत्र तण्डुलैरष्टदलं कृत्वा तन्मध्ये ताम्रकलशं स्थापयेत् । तद्यथा । ॐ भूरसि भूमिरस्यदितिरसि विश्वधाया विश्वस्य भुवनस्य धर्त्री ॥ पृथिवीं यच्छ पृथिवीं दृꣳह पृथिवीं मा हिꣳसीः ॥ इति कलशाधारभूमिं स्पृष्ट्वा ॥ १ ॥ तत्र ॐ धान्यमसि धिनुहि देवान्प्राणाय त्वोदानाय त्वा व्यानाय त्वा दीर्घामनु प्रसितिमायुषे धान्देवो वः सविता हिरण्यपा

णि÷प्रतिगृभ्णात्वच्छिद्रेणपाणिनाचक्षुषेत्वामहीनाम्पयोसि ॥ इति धान्यं क्षिप्त्वा ॥ २ ॥ तस्योपरि ॐ आजिघ्रकलशंमह्यात्वा
विशंत्विन्दवः पुनरूर्ज्जानिवर्त्तस्वसान÷ ॥ सहस्रं धुक्ष्वोरुधारापयस्वतीपुनर्माविशताद्रयिः ॥ इति ताम्रकलशं स्थापयेत् ॥ ३ ॥
ततः ॐ व्वरुणस्योत्तम्भनमसिव्वरुणस्यस्कम्भसर्ज्जनीस्थोव्वरुणस्यऽऋतसदन्यसिव्वरुणस्यऽऋतसदनमसिव्वरुणस्यऽऋतसदनमासी
द ॥ इति कलशे जलमापूर्य्य ॥ ४ ॥ ॐत्वांगन्धर्वाऽअखनस्त्वामिन्द्रस्त्वांबृहस्पति÷ ॥ त्वामोषधेसोमोराजाविद्वान्यक्ष्मादमुच्यत ॥
इति गन्धम् ॥ ५ ॥ ॐयाऽओषधीःपूर्व्वाजातादेवेभ्यस्त्रियुगम्पुरा ॥ मनैनुबभ्रूणामहठं शतंधामानिसप्तच ॥ इति सर्वौषधीः ॥
॥ ६ ॥ ॐ काण्डात्काण्डात्प्ररोहन्तीपरुषःपरुषस्परि ॥ एवानोदूर्व्वेप्रतनुसहस्रेणशतेनच ॥ इति दूर्वाम् ॥७॥ ॐ अश्वत्थेवोनिषदनंपर्णे
वोव्वसतिष्कृता ॥ गोभाजऽइत्किलासथयत्सनवथपूरुषम् ॥ इति पञ्चपल्लवान् ॥ ८ ॥ ॐ स्योनापृथिविनोभवानृक्षरानिवेशनी ॥
यच्छानःशर्म्मसप्रथा ÷ ॥ इति सप्त मृदः ॥९॥ ॐ याःफलिनीर्याऽअफलाऽअपुष्पायाश्चपुष्पिणीः ॥ बृहस्पतिप्रसूतास्तानोमुञ्चन्त्वठं
हसः ॥ इति पूगीफलम् ॥ १० ॥ ॐ परिवाजपतिःकविरग्निर्हव्यान्यक्रमीत् ॥ दधद्रत्नानिदाशुषे ॥ इति पञ्च रत्नानि ॥ ११ ॥ ॐ
हिरण्यगर्भः समवर्त्तताग्रेभूतस्यजातःपतिरेकऽआसीत् ॥ सदाधारपृथिवीन्द्यामुतेमाङ्कस्मै देवायहविषा विधेम ॥ इति हिरण्यम् ॥१२॥

ॐ सुजातोज्योतिषासहशर्मव्वरूथमासदत्स्व ः ॥ व्वासोऽअग्नेव्विश्वरूपठंसंव्ययस्वव्विभावसो ॥ इति वस्त्रं वा रक्तसूत्रं कण्ठे वेष्टयेत् ॥ ॥ १३ ॥ ॐपूर्णादर्व्विपरापतसुपूर्णापुनरापत । व्वस्नेवव्विक्रीणावहाऽइषमूर्जंठंशतक्रतो ॥ इति पूर्णपात्रं निधाय ॥ १४ ॥ ॐ मनोजूतिर्जुषता इति प्रतिष्ठां कृत्वा तत्र ॐ तत्त्वायामिब्रह्मणावन्दमानस्तदाशास्तेयजमानोहविर्भि ः ॥ अहेडमानो व्वरुणेहबोद्ध्युरुशठंसमानऽआयुःप्रमोषीः । ॐ भूर्भुवःस्वः वरुण इहागच्छ इह तिष्ठ इत्यावाह्य ॐ अपांपतिवरुणाय नमः । इति षोडशोपचारैः संपूज्य । 'कलशस्य मुखे विष्णुः०' इत्याद्यभिमन्त्र्य ॥ ॐ देवदानवसंवादे० इति कलशं प्रार्थयेत् । ततस्तदुपरि पट्टवस्त्रं प्रसार्य तत्र गन्धेन अष्टदलं यन्त्रं विलिख्य तन्मध्ये तुलसीदलोपरि शालिग्रामप्रतिमाम् अथवा स्वर्णमयीं विष्णुमूर्त्तिम् अग्न्युत्तारणपूर्विकां स्थापयेत् ॥ तत्र स्वर्णमूर्तिश्चेत्तर्हि मूर्तिं पात्रे निधाय घृतेनाभ्यज्य तदुपरि दुग्धजलधारां दद्यात् । सूक्तं च पठेत् । तत्र मन्त्राः—ॐसमुद्रस्यत्त्वाव्वकयाग्नेपरिव्ययामसि ॥ पावकोऽअस्मभ्यठंशिवोभव ॥ १ ॥ हिमस्यत्वाजरायुणाग्नेपरिव्ययामसि ॥ पावकोऽअस्मभ्यं ठं शिवोभव ॥ २ ॥ अपामिदंन्ययनठंसमुद्रस्य निवेशनम् ॥ अन्याँस्ते ऽअस्मत्तपन्तुहेतयः पावको ऽअस्मभ्यं ठं शिवोभव ॥ ३ ॥ नमस्तेहरसेशोचिषेनमस्ते ऽअस्त्वर्चिषे ॥ अन्याँस्तेऽअस्मत्तपन्तुहे

तयं÷ पावकोऽअस्मभ्यंठं शिवोभव ॥ ४ ॥ प्राणदाऽअपानदाव्यानदाव्वर्चोदाव्वरिवोदाः ॥ अन्याँस्तेऽअस्मत्तपन्तुहेतयं ÷ पावकोऽअस्मभ्यंठंशिवोभव ॥ ५ ॥ इत्यग्न्युत्तारणसूक्तम् ॥ ततः पञ्चामृतेन संस्नाप्य । ॐ आपोहिष्ठेत्यादित्र्यृचेन शुद्धजलेन प्रोक्ष्य । स्थापितकलशोपरि संस्थाप्य ॥ ॐ मनोजूतिर्ज्जुषतामाज्ज्यस्यबृहस्पतिर्यज्ञमिमन्तनोत्वरिष्टंयज्ञठंसमिमंदधातु ॥ विश्वे देवासऽइहमादयंतामो ३ म्प्रतिष्ठ ॥ १ ॥ इति प्रतिष्ठाप्य पुष्पाणि विकीर्य स्वशरीरे देवाङ्गे च पुरुषसूक्तन्यासं कुर्यात् ॥ " देवो भूत्वा देवं यजेत " इति वाक्यात् ॥ अथाङ्गन्यासः। सहस्रशीर्षेत्यादिषोडशर्चसूक्तस्य नारायण ऋषिः। पुरुषो देवता। अनुष्टुप् छन्दः। अन्त्यायास्त्रिष्टुप्छन्दः। न्यासे पूजायां च विनियोगः ॥ ॐसहस्रशीर्षा० ॥ इति वामकरे ॥ १ ॥ ॐपुरुषऽएवेदठंसर्वम्० ॥ इति दक्षिणकरे ॥ २ ॥ ॐ एतावानस्यमहिमा० ॥ इति वामपादे ॥ ३ ॥ ॐत्रिपादूर्ध्व० ॥ इति दक्षिणपादे ॥ ४ ॥ ॐ ततो व्विराड० ॥ इति वामजानुनि ॥ ५ ॥ ॐतस्माद्यज्ञात्सर्वहुतः० इति दक्षिणजानुनि ॥ ६ ॥ ॐतस्माद्यज्ञात्सर्वहुतऽऋचः० ॥ इति वामकटौ ॥ ७ ॥ ॐ तस्मादश्वा० ॥ इति दक्षिणकटौ ॥ ८ ॥ ॐ तंयज्ञं० ॥ इति नाभौ ॥ ९ ॥ ॐ यत्पुरुषं० ॥ इति हृदये ॥ १० ॥ ॐ ब्राह्मणोस्य० ॥ इति कण्ठे ॥ ११ ॥ ॐचंद्रमामनसो० ॥ इति वामबाहौ ॥ १२ ॥ ॐ नाभ्याऽआसीत्० ॥

दक्षिणबाहौ ॥ १३ ॥ ॐयत्पुरुषेण० ॥ इति मुखे ॥ १४ ॥ ॐसुतास्यासन्० ॥ इति नेत्रयोः ॥ १५ ॥ ॐयज्ञेनयज्ञमय० ॥ इति मूर्ध्नि ॥ १६ ॥ अथ पञ्चाङ्गन्यासः । ॐअद्भ्यः संभृतः० ॥ इति हृदये ॥ १ ॥ ॐवेदाहमेतम्० ॥ इति शिरसि ॥ २ ॥ ॐप्रजापतिश्च० ॥ इति शिखायै वषट् ॥ ३ ॥ ॐयो देवेभ्यऽआतपति० ॥ इति कवचाय हुम् ॥ ४ ॥ ॐरुचम्ब्राह्मञ्ज० ॥ इत्यस्त्राय फट् ॥ ५ ॥ एवं न्यासं कृत्वा कलशं शंखघण्टे च संपूज्य देवं ध्यायन् घण्टानादं कृत्वा पूजां कुर्यात् । तत्र प्रयोगः । ॐसहस्रशीर्षापुरुषः सहस्राक्षः सहस्रपात् ॥ सभूमिꣳसर्व्वतस्पृत्वात्यतिष्ठद्दशाङ्गुलम् ॥ ॐश्रीमहाविष्णवे नमः ॥ आवाहनं स्मर्पयामि । इत्यावाहनम् ॥ १ ॥ (शालिग्रामपूजायामावाहनाभावात्पत्रपुष्पं निवेदयेत् ।) ॐ पुरुषऽएवेदꣳसर्व्वंय्यद्भूतंय्यच्च भाव्व्यम् ॥ उतामृतत्वस्येशानोयदन्नेनातिरोहति ॥ २ ॥ ॐ महाविष्णवे नमः आसनं स० ॥ ॐ एतावानस्यमहिमातोज्यायाँश्चपूरुषः ॥ पादोस्यविश्वाभूतानित्रिपादस्यामृतंदिवि ॥ ३ ॥ ॐ महाविष्णवे नमः पाद्यं सम० ॥ ॐ त्रिपादूर्ध्वऽउदैत्पुरुषः पादोस्येहाभवत्पुनः ॥ ततोविष्वङ्व्यक्रामत्साशनानशनेऽअभि ॥ ४ ॥ ॐ महाविष्णवे नमः अर्घ्यं स० ॥ ॐ ततोविराडजायतविराजोऽअधिपूरुषः ॥ सजातोऽअत्यरिच्यतपश्चाद्भूमिमथोपुरः ॥ ५ ॥ ॐ महाविष्णवे नमः आचमनीयं स० । ॐ तस्माद्यज्ञात्सर्व्वहुतः सम्भृतम्पृषदाज्ज्यम् ।

पशूँस्ताँश्चक्रेव्वायुव्व्यानारण्याग्ग्राम्म्याश्चये ॥ ६ ॥ ॐ महाविष्णवे नमः स्नानं स० "ॐ पयः पृथिव्यामित्यादिमन्त्रैः पृथक्
पृथक् स्नानं शुद्धोदकस्नानं पुरुषसूक्तेनाभिषेकश्च कार्यः ॥ ॐ तस्माद्यज्ञात्सर्व्वहुतऽऋचः सामानि यज्ञिरे ॥ छन्दांथंसि यज्ञिरे
तस्माद्यजुस्तस्मादजायत ॥ ७ ॥ ॐ महाविष्णवे० वस्त्रं स० वस्त्रान्ते आचमनं स० ॥ ॐ तस्मादश्वाऽअजायन्त ये के चो
भयादतः ॥ गावो ह यज्ञिरे तस्मात्तस्माज्जाताऽअजावयः ॥ ८ ॥ ॐ महाविष्णवे० उपवीतं स० ॥ उपवीतान्ते आचमनं स० ॥
ॐ तं यज्ञम्बर्हिषि प्रौक्षन्पुरुषञ्जातमग्रतः ॥ तेन देवाऽअयजन्त साध्याऽऋषयश्च ये ॥ ९ ॥ ॐ महाविष्णवे नमः चन्दनं स० ॥ ॐ यत्पुरु
षं व्यदधुः कतिधा व्यकल्पयन् ॥ मुखं किमस्यासीत्किम्बाहू किमूरूपादाऽउच्येते ॥ १० ॥ ॐ महाविष्णवे नमः पुष्पाणि तुलसीपत्राणि
च स० ॥ ॐ ब्राह्मणोस्य मुखमासीद्बाहू राजन्यः कृतः ॥ ऊरू तदस्य यद्वैश्यः पद्भ्याथंशूद्रोऽअजायत ॥ ११ ॥ ॐ महाविष्णवे नमः
धूपं स० ॥ ॐ चन्द्रमा मनसो जातश्चक्षोः सूर्य्योऽअजायत ॥ श्रोत्राद्वायुश्च प्राणश्च मुखादग्निरजायत ॥ १ ॥ ॐ महाविष्णवे नमः
दीपं सम० ॥ ॐ नाभ्याऽआसीदन्तरिक्षथंशीर्ष्णो द्यौः समवर्त्तत ॥ पद्भ्याम्भूमिर्दिशः श्रोत्रात्तथा लोकाँ २ ॥ ऽअकल्पयन् ॥ १३ ॥ ॐ
महाविष्णवे नमः नैवेद्यं स० ॥ नैवेद्यान्ते आचमनं स० ॥ ॐ यत्पुरुषेण हविषा देवा यज्ञमतन्वत ॥ व्वसन्तोस्यासीदाज्ज्यङ्ग्रीष्म्मऽ

इध्मःशरद्धविः ॥ १४ ॥ ॐ महाविष्णवे नमः मुखवासताम्बूलं स० ॥ ॐ हिरण्यगर्भः समवर्त्तता० ॥ ॐ महाविष्णवे
नमः दक्षिणां स० ॥ ततो नीराजनं स० ॥ ॐ सप्तास्यासन्परिधयस्त्रिः सप्तसमिधः कृताः ॥ देवायद्यज्ञन्तन्वानाऽ
अबध्नन्पुरुषम्पशुम् ॥ १५ ॥ ॐ महाविष्णवे नमः प्रदक्षिणां स० ॥ ॐ यज्ञेनयज्ञमयजन्त देवास्तानिधर्म्माणिप्रथमान्या
सन् ॥ तेहनाकम्महिमानःसचन्तयत्रपूर्व्वेसाध्याःसन्ति देवाः ॥१६॥ ॐ महाविष्णवे नमः मन्त्रपुष्पाञ्जलिं स०। ततः साष्टाङ्गप्रणामः॥
अथ नमस्कारः ॥ ॐ अद्भ्यः सम्भृतःपृथिव्यैरसाच्चविश्वकर्म्मणःसमवर्त्तताग्रे ॥ तस्यत्वष्टाव्विदधद्रूपमेतितन्मर्त्यस्यदेवत्व
माजानमग्रे ॥ १ ॥ व्वेदाहमेतम्पुरुषम्महान्तमादित्यवर्ण्णन्तमसः पुरस्तात् ॥ तमेवव्विदित्वातिमृत्युमेतिनान्यः पन्थाव्विद्यतेय
नाय ॥ २ ॥ ॐ प्रजापतिश्चरतिगर्ब्भेऽअन्तरजायमानोबहुधाव्विजायते ॥ तस्ययोनिम्परिपश्यन्तिधीरास्तस्मिन्हतस्थुर्भुवनानि
व्विश्वा ॥ ३ ॥ ॐ योदेवेभ्यऽआतपतियोदेवानाम्पुरोहितः ॥ पूर्व्वोयोदेवेभ्योजातोनमोरुचायब्राह्मये ॥ ४ ॥ रुचम्ब्राह्मञ्जनयन्तो
देवाऽअग्रेतदब्रुवन् ॥ यस्त्वैवम्ब्राह्मणोव्विद्यात्तस्यदेवाऽअसन्वशे ॥ ५ ॥ ॐ श्रीश्चतेलक्ष्मीश्चपत्न्यावहोरात्रेपार्श्वेनक्षत्राणिरूपम
श्विनौव्यात्तम् ॥ इष्णन्निषाणामुम्मऽइषाणसर्व्वलोकम्मऽइषाण ॥६॥ ॐ महाविष्णवे नमः स्तुतिपाठं स० ॥ ततः । "जितं ते पुण्डरीकाक्ष

नमस्ते विश्वभावन ॥ सुब्रह्मण्य नमस्तेऽस्तु महापुरुषपूर्वज ॥ १ ॥ नमो हिरण्यगर्भाय प्रधानव्यक्तिरूपिणे ॥ ॐ नमो वासुदेवाय शुद्धज्ञानस्वरूपिणे ॥ २ ॥ देवानां दानवानां च सामान्यमसि दैवतम् ॥ सर्वदा चरणद्वन्द्वं व्रजामि शरणं तव ॥ ३ ॥ एकस्त्वमसि लोकस्य स्रष्टा संहारकस्तथा ॥ अध्यक्षश्चानुमन्ता च गुणमायासमावृतः ॥ ४ ॥ संसारसागरं घोरमनन्तं क्लेशभाजनम् ॥ त्वामेव शरणं प्राप्य निस्तरन्ति मनीषिणः ॥ ५ ॥ न ते रूपं न चाकारो नायुधानि न चास्पदम् ॥ तथाऽपि पुरुषाकारो भक्तानां त्वं प्रकाशसे ॥ ६ ॥ नैव किञ्चित्परोक्षं ते प्रत्यक्षोऽसि न कस्यचित् ॥ नैव किञ्चिदसाध्यं ते न च साध्योऽसि कस्यचित् ॥ ७ ॥ कार्याणां कारणं पूर्वं वचसां वाच्यमुत्तमम् ॥ योगिनां परमां सिद्धिं परमं ते पदं विदुः ॥ ८ ॥ अहं भीतोऽस्मि देवेश संसारेऽस्मिन्महाभये ॥ त्राहि मां पुण्डरीकाक्ष न जाने शरणं परम् ॥ ९ ॥ कालेष्वपि च सर्वेषु दिक्षु सर्वासु चाच्युत ॥ शरीरेऽपि गतौ चापि वर्तते मे महद्भयम् ॥ १० ॥ त्वत्पादकमलादन्यन्न मे जन्मान्तरेष्वपि ॥ निमित्तं कुशलस्यास्ति येन गच्छामि सद्गतिम् ॥ ११ ॥ विज्ञानं यदिदं प्राप्तं यदिदं ज्ञानमर्जितम् ॥ जन्मान्तरेऽपि मे देव माभूदस्य परिक्षयः ॥ १२ ॥ दुर्गतावपि जातायां त्वं गतिस्त्वं मतिर्मम ॥ यदि नाथं च विन्देयं तावतास्मि कृती सदा ॥ १३ ॥ आकामकलुषं चित्तं मम ते पादयोः स्थितम् ॥ कामये वैष्णवत्वं तु सर्वजन्मसु केवलम् ॥१४॥" एवं महापुरुषविद्यास्तवेन स्तुत्वा। ॐ अनेन षोडशोपचारपूजनेन पापापहा श्रीमहाविष्णुः प्रीयताम् ॥ इति परमेश्वरार्पणं कुर्यात् ॥ एवं विष्णुपूजां कृत्वा पुरुषसूक्तेन प्रत्यृचं संतर्प्य मन्त्रान्ते सर्वत्र भगवान् पापापहा महावि

ष्णुस्तृप्यताम् इति पठेत् ॥ इति विष्णुतर्पणम् ॥ अथ विष्णुश्राद्धम् । आचम्य देशकालौ संकीर्त्य प्रायश्चित्ताङ्गतया विष्णुश्राद्धसंपत्तये श्रीविष्णूद्देशेन त्र्यधिकयुग्मब्राह्मणभोजनपर्याप्तमामं तन्निष्क्रयद्रव्यदानं वा करिष्ये ॥ इति संकल्प्य ब्राह्मणं गन्धादिना संपूज्य पापापह श्रीविष्णुप्रीतये विष्णुश्राद्धस्य संपूर्णतासिद्ध्यर्थं युग्मब्राह्मणभोजनपर्याप्तमामान्नं तन्निष्क्रयद्रव्यं वा अमुकशर्मणे ब्राह्मणाय तुभ्य महं संप्रददे । एवं चतुर्भ्यो ब्राह्मणेभ्यो दत्त्वा प्रायश्चित्ताङ्गमादौ गोदानं तन्निष्क्रयद्रव्यं वा दद्यात् ॥ तत्र प्रत्यक्षगोदानपक्षे देश कालौ संकीर्त्य प्रारिप्सितप्रायश्चित्तस्य पूर्वाङ्गतया विहितं गोदानं करिष्ये ॥ इति संकल्प्य ब्राह्मणं वृत्वा यथाविधि ब्राह्मणपूजनं धेनुपूजनं च कुर्यात् । ततो गोपुच्छे देवर्षिपितृतर्पणं कृत्वा कांस्यपात्रे गोपुच्छं निधाय दुग्धतिलकुशसुवर्णयुतं कृत्वा दक्षिणहस्तेन गृहीत्वा देशकालौ संकीर्त्य मम समस्तपापक्षयार्थं पापापहश्रीमहाविष्णुप्रीत्यर्थमिमां गां सवत्सां सोपस्करां यथाशक्ति विभूषितां रुद्रदैवत्यां तुभ्यमहं संप्रददे इत्युच्चार्य संकल्पजलयुतं गोपुच्छं विप्रहस्ते दद्यात् ॥ “ॐ यज्ञसाधनभूता या विश्वस्याघौघनाशिनी ॥ विश्वरूपधरो देवः प्रीयतामनया गवा ॥ १ ॥” इति प्रार्थयेत् । ततः गोदानसाङ्गतासिद्ध्यर्थं विप्राय दक्षिणां दत्त्वा अनेन गोदानकर्मणा पापापहश्रीमहाविष्णुः प्रीयताम् इति जलमुत्सृजेत् । गोदानासम्भवे यथाशक्ति तन्मूल्यं देयम् । तद्यथा देशकालौ संकीर्त्य प्रायश्चित्तपूर्वाङ्गतया विहितं यथाशक्ति गोनिष्क्रयीभूतद्रव्यदानं करिष्ये इति संकल्प्य ब्राह्मणं संपूज्य देय द्रव्यं गृहीत्वा देशकालौ संकीर्त्य प्रायश्चित्तपूर्वाङ्गतया विहितमिदं गोनिष्क्रयीभूतं यथाशक्ति रजतद्रव्यं तुभ्यमहं संप्रददे इति

दद्यात् । नात्र दक्षिणा ॥ इति प्रायश्चित्तधेनुदानम् ॥ अथ प्रायश्चित्तहोमः ॥ तत्रादौ शुद्धमृदा चतुरस्रं स्थण्डिलं कृत्वा देशकालौ संकीर्त्य अद्य प्रायश्चित्तपूर्वाङ्गतया विहितमाज्येन सह पञ्चगव्यहवनं करिष्ये ॥ तदङ्गतया पञ्चभूसंस्कारपूर्वकमग्निस्थापनं च करिष्ये इति संकल्प्य पञ्चभूसंस्कारान् कृत्वा यथाविधि त्रिङ्नामाग्निं प्रतिष्ठाप्य पात्रासादनं कुर्यात् । तद्यथा अग्नेरुत्तरतः पलाशपत्रं यज्ञियकाष्ठं हरितानि सप्त कुशपत्राणि गोमूत्रादीनि पृथक्पृथक् पञ्चगव्यानि आज्यम् इत्यादिहवनद्रव्याणि निधाय दक्षिणत आज्याधिश्रपणानन्तरं पलाशपत्रपुटके ताम्राया गोमूत्रम् अष्टमाषं गायत्र्यादाय श्वेतगोगोमयं षोडशमाषं गन्धद्वारेति मन्त्रेण निक्षिप्य पीतगोः क्षीरं द्वादशमाषम् ॥ ॐ आप्यायस्वेति मन्त्रेण ग्राह्यम् । नीलाया दधि षण्माषम् । ॐ दधिक्राव्णेति मन्त्रेण निक्षिप्य । कृष्णाया घृतम् अष्टमाषम् ॐ तेजोसीति मन्त्रेण गृह्णीयात् । यथोक्तगोरभावे श्वेताया अपि गोमूत्रादिकं ग्राह्यम् ॥ ततः देवस्यत्वेति मन्त्रेण कुशोदकं चतुर्माषं च प्रक्षिप्य प्रणवेन यज्ञकाष्ठेनालोड्य प्रणवेनाभिमन्त्रयेत् । ततः अग्निपर्युक्षणानन्तरम् आज्येन आघारावाज्यभागं हुत्वा अन्वाधानं कुर्यात् । तद्यथा अस्मिन्नन्वाहितेऽग्नावग्निं वायुं सूर्यं प्रजापतिं चाज्येन प्रत्येकं व्यस्तसमस्तव्याहृत्या अष्टाविंशतिसंख्यया यक्ष्ये । पुनरत्र प्रधानं पृथिवीं विष्णुं रुद्रं ब्रह्माणमग्निं सोमं सवितारं प्रजापतिं परमात्मानम् एता ब्रह्मकूर्चदेवताः मिलितपञ्चगव्यद्रव्येण एकैकयाहुत्या यक्ष्ये । शेषेण स्विष्टकृतमित्यादि अन्वादध्यात् ॥ अथाज्येन प्रधानहोमः । ॐ भूः स्वाहा इदमग्नये न मम ॥ ॐ भुवः स्वाहा इदं वायवे न मम ॥ ॐ स्वः स्वाहा इदं सूर्याय न मम ॥ ॐ भूर्भुवः स्वाहा इदं प्रजापतये न मम ॥

एवं सप्तवारान्कृत्वा अष्टाविंशत्याहुतयो भवन्ति । एवं सप्तविंशतिवारान् कृत्वा अष्टोत्तरशताहुतयो भवन्ति । ततः पञ्चगव्येन प्राति
मन्त्रमेकैकाहुतिः । ॐ स्योना पृथिवि नो भवानृक्षरा निवेशनी ॥ यच्छा नः शर्म्म सप्रथाः स्वाहा इदं पृथिव्यै न मम ॥ १ ॥ ॐ इदं
विष्णुर्व्विचक्रमे त्रेधा निदधे पदम् ॥ समूढमस्य पाᳪ सुरे स्वाहा । इदं विष्णवे ॥ २ ॥ ॐ मानस्तोके तनये मा नऽ आयुषि मा नो
गोषु मा नोऽअश्वेषु रीरिषः ॥ मा नो व्वीरान्रुद्र भामिनो व्वधीर्हविष्मन्तस्सदमित्त्वा हवामहे स्वाहा इदं रुद्राय० ॥ उदकोपस्पर्शनम्
॥ ३ ॥ ॐ ब्रह्म यज्ञानं प्रथमम्पुरस्ताद्विशीमतः सुरुचो वेनऽआवः ॥ सबुध्न्याऽउपमाऽअस्य विष्ठाः सतश्च योनिमसतश्च विवः स्वाहा ।
इदं ब्रह्मणे न मम ॥ ४ ॥ ॐ अग्नये स्वाहा इदमग्नये न मम ॥ ५ ॥ ॐ सोमाय स्वाहा इदं सोमाय न मम ॥ ६ ॥ ॐ तत्स
वितु० स्वाहा इदं सवित्रे न मम ॥ ७ ॥ ॐ प्रजापतये स्वाहा इदं प्रजापतये न मम ॥ ८ ॥ ॐ परमात्मने स्वाहा इदं परमा
त्मने न मम ॥ ९ ॥ ॐ अग्नये स्विष्टकृते स्वाहा इदमग्नये स्विष्टकृते न मम ॥ १० ॥ ततो भूरादिप्रजापत्यन्ता नवाज्या
हुतीर्हुत्वा संस्रवप्राशनादि प्रणीताविमोकान्तं कृत्वा ब्रह्मणे पूर्णपात्रं दद्यात् ततो देशकालौ संकीर्त्य अद्यदिनमारभ्यामुकव्रतग्रहणं
करिष्ये इति द्विजान्पृष्ट्वा । कुरुष्वेत्यनुज्ञातः पञ्चगव्यप्राशनं कुर्यात् । तत्र मन्त्रः—ॐ यत्त्वगस्थिगतं पापं देहे तिष्ठति मामके ॥
प्राशनात्पञ्चगव्यस्य दहत्यग्निरिवेन्धनम् ॥ १ ॥ इति सर्वं हुतशेषपञ्चगव्यं प्रणवेन पिबेत् । तद्दिने उपवासः । ततः संकल्पितप्राय

॥ ९१ ॥

श्चित्तद्रव्यं ब्राह्मणेभ्यो दत्त्वा यथाशक्ति ब्राह्मणान् भोजयित्वा कर्मेश्वरार्पणं कुर्यात् । ततः संकल्पितव्रतमनुष्ठाय पूर्ववत् व्याहृत्याज्यहोमविष्णुश्राद्धगोदानानि कुर्यात् । व्रतकरणाशक्तौ प्राजापत्ये गामेकां दद्यात् । अतिकृच्छ्रे सांतपने च गोद्वयम् ॥ २ ॥ पराके तप्तकृच्छ्रे च गोत्रयम् ॥ ३ ॥ कृच्छ्रातिकृच्छ्रे गवां चतुष्टयं वा ॥ चान्द्रायणेऽष्टौ ८पञ्च५चतस्र४ स्तिस्रो ३वा गावः ॥ मासं पयोव्रते यावकव्रते मासोपवासे च पञ्च गावः ॥ मासं गोमूत्रयावकव्रते षड् गावो देयाः ॥ गोदानाशक्तौ निष्कनिष्कार्धनिष्कपादान्यतमप्रमाणहेमं रौप्यं वा धेनुमूल्यं वा देयम् । अत्यशक्तेन निष्कपादार्धरजतं तत्समं धान्यादि वा देयम् ॥ अशीतिगुञ्जात्मकः कर्षः, चत्वारः कर्षाः निष्कमिति ॥ अथ प्राजापत्यप्रत्याम्नायाः ॥ प्राजापत्यकरणाशक्तौ धेनुमेकाम् ॥ १ ॥ अथवा दशसहस्रगायत्रीजपः ॥ २ ॥ गायत्र्या सहस्रं तिलहोमः ॥ ३ ॥ [क्वचित्सहस्रं व्याहृत्या तिलहोम उक्तः ३ ॥] शतद्वयं प्राणायामा वा ॥ ४ ॥ द्वादशब्राह्मणभोजनं वा ५ ॥ वेदसंहितापारायणम् ६ ॥ योजनतीर्थयात्रा ७ ॥ द्वादशसहस्रं नमस्काराः ८ ॥ इति प्राजापत्यप्रत्याम्नायाः ॥ अहोरात्र उपवासाशक्तौ एकविप्रभोजनम् १ ॥ वा सहस्रं गायत्रीजपः २ ॥ द्वादश प्राणायामा वा इति स्मृत्यर्थसारे । इति प्रायश्चित्तप्रयोगः ॥ एवं प्रायश्चित्तं पापानुसारं कृत्वा मन्त्रसिद्ध्यर्थं गायत्र्या अयुतं जपान्कुर्यात् । तद्यथा । देशकालौ संकीर्त्य ज्ञाताज्ञातपापक्षयार्थं करिष्यमाणामुकमन्त्रपुरश्चरणाधिकारार्थं मंत्रसिद्ध्यर्थं च गायत्र्या अयुतजपानहं करिष्ये इति संकल्प्य स्वयं विप्रद्वारा वा कुर्यात् । (तदुक्तं देवीभागवते) " यस्य कस्यापि मन्त्रस्य पुरश्चरणमारभेत् ॥

व्याहृतित्रयसंयुक्तां गायत्रीं चायुतं जपेत् ॥ १ ॥ नृसिंहार्कवराहाणां तान्त्रिकं वैदिकं तथा ॥ विना जप्त्वा तु गायत्रीं तत्सर्वं निष्फलं भवेत् ॥ २ ॥ एवं सप्रणवव्याहृतिकगायत्र्ययुतं जप्त्वा । अपोहिष्ठा० इत्यादि त्र्यृचम् ३ ॥ स्वस्तिन० इत्याद्याः स्वस्तिमतीः ॥ पुनंतु मा इत्याद्याः पावमानीश्च सर्वा जप्त्वा ॐ गायत्र्याऽऽचार्यमृषिं विश्वामित्रं तर्पयामि । गायत्रीछन्दस्तर्पयामि । सवितारं देवतां तर्पयामि । इति तर्पणं कृत्वा कद्रुद्रायेत्यादीनि रुद्रसूक्तानि सकृज्जपेत् । तद्दिने उपवासः । अशक्तस्य हविष्यान्नेन एकभक्तव्रतम् । इति सर्वमन्त्रपुरश्चरणारम्भात्पूर्वदिनकृत्यम् ॥ ॥ अथानुष्ठानारम्भदिनकर्म ॥ चन्द्रताराादिबलान्विते पूर्वोक्ते सुमुहूर्ते प्रातरुत्थाय तीर्थादौ यथाविधि स्नात्वा संध्यादिनित्यावश्यकं समाप्य आचार्यं जापकांश्चाहूय तेभ्य आसनार्घ्यादिकं दत्त्वा मङ्गलस्नानं कुर्य्यात् । तद्यथा । यजमानः शुद्धपीठे प्राङ्मुख उदङ्मुखो वा उपविश्य हस्तौ पादौ प्रक्षाल्य द्विराचम्य प्राणानायम्य देशकालौ संकीर्त्य ब्राह्मणद्वारा करिष्यमाणामुकमन्त्रपुरश्चरणकर्माङ्गतया मङ्गलस्नानमहं करिष्ये । इति संकल्पः । ततो यथाचारं मङ्गलवाद्यघोषपुरःसरं पुत्रवतीवृद्धसुवासिनीभिर्हस्तैः सुगन्धितैलाभ्यञ्जनं तिलामलकादीनां सर्वौषध्यादिसुगन्धचूर्णेनोद्वर्तनम् उष्णोदकेन मङ्गलस्नानं पत्न्या सह कृत्वा नवं श्वेतं सदशं स्ववर्णेन सकृद्धौतं प्रागुदग्वा प्रसारितं नान्यधारितमहतं वस्त्रं नाभिपृष्ठकटिषु बद्धत्रिकच्छम् "ॐ परिधास्यै यशोधास्यै दीर्घायुत्वाय जरदष्टिरस्मि ॥ शतं च जीवामि शरदः पुरूची रायस्पोषमभिसंव्ययिष्ये ॥ १ ॥ इति मन्त्रेण परिधाय । ॐ यशसा मा द्यावापृथिवी यशसेन्द्राबृहस्पती ॥ यशो भगश्च मा

विदद्यशो मा प्रतिपद्यताम् ॥ १ ॥ इति मन्त्रेणोत्तरीयं धृत्वा यथाविधि नूतनयज्ञोपवीतं च धारयेत् ॥ पत्नी तु अहते क्षौमवस्त्रे श्वेतपीत
रक्तरञ्जिते नीलरञ्जितं विना अमन्त्रकं परिधाय प्रतिवस्त्रं स्मार्तविधिना द्विराचमनम् ॥ पत्न्यास्तु यथोक्तं कार्यम् । ततः शुभासने
प्राङ्मुख उपविश्य स्वदक्षिणतः पत्नीं चोपवेश्य करद्वये अनामिकामध्यपर्वणि कुशपवित्रमथवा यथाशक्ति सुवर्णात्मकं पवित्रद्वयं
च धृत्वा कुङ्कुमकेशरान्यतममङ्गलद्रव्येण तिलकं यथाचारं कृत्वा द्विराचम्य प्राणानायम्य शान्तिपाठं पठित्वा लक्ष्मीनारायणा
दिदेवान् प्रणमेत् । अथ शान्तिपाठमन्त्राः ॥ "ॐआनो भद्राःक्रतवो यन्तु विश्वतो दब्धासोऽअपरीतासऽउद्भिदः। देवानोयथा
सदमिद्वृधेऽअसन्नप्रायुवोरक्षितारो दिवेदिवे ॥ १ ॥ देवानां भद्रा सुमतिर्ऋजूयतान्देवानाꣳरातिरभिनोनिवर्त्तताम् ॥ देवानाꣳ
सख्यमुपसेदिमाव्वयन्देवानऽआयुःप्रतिरन्तुजीवसे ॥ २ ॥ तान्पूर्व्वयानिविदाहूमहेव्वयम्भगम्मित्रमदितिन्दक्षमस्त्रिधम् ॥
अर्य्यमणम्वरुणꣳसोममश्विनासरस्वतीनःसुभगामयस्करत् ॥ ३ ॥ तन्नोव्वातोमयोभुव्वातुभेषजन्तन्माता पृथिवीतत्पिताद्यौः ॥
तद्ग्रावाणःसोमसुतो मयोभुवस्तदश्विनाशृणुतन्धिष्ण्यायुवम् ॥ ४ ॥ तमीशानञ्जगतस्तस्थुषस्पतिन्धियञ्जिन्वमवसेहूमहेव्व
यम् ॥ पूषानोयथाव्वेदसामसद्वृधेरक्षितापायुरदब्धःस्वस्तये ॥ ५ ॥ स्वस्तिनऽइन्द्रोवृद्धश्रवाःस्वस्तिनःपूषाव्विश्ववेदाः ॥ स्वस्ति

नस्तार्क्ष्योऽअरिष्टनेमिः स्वस्तिनो बृहस्पतिर्दधातु ॥ ६ ॥ पृषदश्वामरुतः पृश्निमातरः शुभंय्यावानो व्विदथेषुजग्मयः ॥ अग्निजिह्वा मनवः सूरचक्षसोव्विश्वेनोदेवाऽअवसागमन्निह ॥ ७ ॥ भद्रङ्कर्णेभिः शृणुयामदेवाभद्रम्पश्येमाक्षभिर्यजत्राः ॥ स्थिरैरङ्गैस्तुष्टुवा ᳪ सस्तनूभिर्व्यशेमहि देवहितंयदायुः ॥ ८ ॥ शतमिन्नु शरदोऽअन्ति देवायत्रानश्चक्राजरसन्तनूनाम् ॥ पुत्रासोयत्रपितरोभवन्तिमानोमध्यारीरिषतायुर्गन्तोः ॥ ९ ॥ अदितिर्द्यौरदितिरन्तरिक्षमदितिर्म्माता सपिता सपुत्रः ॥ व्विश्वेदेवाऽअदितिः पञ्चजनाऽअदितिर्ज्जातमदितिर्ज्जनित्त्वम् ॥ १० ॥ तम्पत्नीभिरनुगच्छेमदेवाः पुत्रैर्भ्रातृभिरुतवाहिरण्यैः ॥ नाकङ्गृभ्णानाः सुकृतस्यलोके तृतीयेपृष्ठेऽअधिरोचनेदिवः ॥ ११ ॥ आयुष्यं व्वर्च्चस्य ᳪ रायस्पोषमौद्भिदम् ॥ इद ᳪ हिरण्यं व्वर्च्चस्वज्जैत्रायाविशतादुमाम् ॥ १२ ॥ द्यौः शान्तिरन्तरिक्ष ᳪ शान्तिः पृथिवीशान्तिरापः शान्तिरोषधयः शान्तिः ॥ व्वनस्पतयः शान्तिर्व्विश्वेदेवाः शान्तिर्ब्रह्मशान्तिः सर्व्व ᳪ शान्तिः शान्तिरेवशान्तिः सामाशान्तिरेधि ॥ १३ ॥ यतो यतः समीहसेततोनोऽअभयङ्कुरु ॥ शन्नः कुरुप्रजाभ्योभयन्नः पशुभ्यः ॥ १४ ॥ सुशान्तिर्भवतु ॥ ॐ श्रीमहागणाधिपतये नमः ॥ ॐ लक्ष्मीनारायणाभ्यां नमः ॥ ॐ उमामहेश्वराभ्यां नमः ॥ ॐ वाणीहिरण्यगर्भाभ्यां नमः ॥ ॐ शचीपुरन्दराभ्यां नमः ॥ ॐ मातापितृचरणकमलेभ्यो नमः ॥ ॐ कुलदेवताभ्यो नमः ॥ ॐ इष्टदेवताभ्यो नमः ॥ ॐ ग्राम

देवताभ्यो नमः॥ ॐ स्थानदेवताभ्यो नमः॥ ॐ वास्तुदेवताभ्यो नमः॥ ॐ सर्वेभ्यो देवेभ्यो नमः॥ ॐ सर्वेभ्यो ब्राह्मणेभ्यो नमोनमः॥ ॐपुण्यं पुण्याहं दीर्घमायुरस्तु॥ ॐ सुमुखश्चैकदन्तश्च कपिलो गजकर्णकः॥ लम्बोदरश्च विकटो विघ्ननाशो विनायकः॥१॥ धूम्रकेतुर्गणाध्यक्षो भालचन्द्रो गजाननः॥ द्वादशैतानि नामानि यः पठेच्छृणुयादपि॥ २॥ विद्यारम्भे विवाहे च प्रवेशे निर्गमे तथा॥ संग्रामे संकटे चैव विघ्नस्तस्य न जायते॥ ३॥ शुक्लाम्बरधरं देवं शशिवर्णं चतुर्भुजम्॥ प्रसन्नवदनं ध्यायेत्सर्वविघ्नोपशान्तये॥ ४॥ अभीप्सितार्थसिद्ध्यर्थं पूजितो यः सुरासुरैः॥ सर्वविघ्नहरस्तस्मै गणाधिपतये नमः॥ ५॥ सर्वमङ्गलमाङ्गल्ये शिवे सर्वार्थसाधिके॥ शरण्ये त्र्यम्बके गौरि नारायणि नमोऽस्तु ते॥ ६॥ सर्वदा सर्वकार्येषु नास्ति तेषाममङ्गलम्॥ येषां हृदिस्थो भगवान्मङ्गलायतनं हरिः॥ ७॥ लाभस्तेषां जयस्तेषां कुतस्तेषां पराजयः॥ येषामिन्दीवरश्यामो हृदयस्थो जनार्दनः॥ ८॥ विनायकं गुरुं भानुं ब्रह्मविष्णुमहेश्वरान्॥ सरस्वतीं प्रणम्यादौ सर्वकार्यार्थसिद्धये॥ ९॥ सर्वेष्वारम्भकार्येषु त्रयस्त्रिभुवनेश्वराः॥ देवा दिशन्तु नः सिद्धिं ब्रह्मेशानजनार्दनाः॥ १०॥ वक्रतुण्ड महाकाय सूर्यकोटिसमप्रभ॥ अविघ्नं कुरु मे देव सर्वकार्येषु सर्वदा॥ ११॥ इति प्रणम्य संकल्पं कुर्य्यात्॥ अथ संकल्पः॥ तत्रादौ दक्षिणहस्ते कुशत्रययवगन्धपुष्पजलान्यादाय ॐ विष्णुर्विष्णुर्विष्णुः ॐ तत्सद्ब्रह्म श्रीमद्भगवतो महापुरुषस्य विष्णोराज्ञया प्रवर्तमानस्य अद्य श्रीब्रह्मणो द्वितीये परार्द्धे एकपञ्चाशत्तमे वर्षे प्रथममासे प्रथमपक्षे प्रथमदिवसे अह्नो द्वितीये यामे तृतीये मुहूर्त्ते रथन्तरादिद्वात्रिंशत्कल्पानां मध्ये अष्टमे श्वेतवाराहकल्पे स्वयंभुवादिमन्वन्तराणां मध्ये

सप्तमे वैवस्वतमन्वन्तरे कृतत्रेताद्वापरकलिसंज्ञानां चतुर्णां युगानां मध्ये वर्तमाने अष्टाविंशतितमे कलियुगे तत्प्रथमचरणे तथा पञ्चाशत्कोटियोजनविस्तीर्णभूमण्डलान्तर्गतसप्तद्वीपमध्यवर्तिनि जम्बूद्वीपे तत्रापि नवखण्डानां मध्ये नवसहस्रयोजनविस्तीर्णे भरतखण्डे तत्रापि परमपवित्रे भारते वर्षे आर्यावर्तान्तर्गतब्रह्मावर्तैकदेशे अमुकक्षेत्रे श्रीगङ्गायमुनयोरमुकदिग्भागे नर्मदाया अमुकप्रदेशे देवब्राह्मणानां सन्निधौ श्रीमन्नृपविक्रमादित्यराज्यादमुकसंख्यापरिमिते प्रवर्तमानवत्सरे प्रभवादिषष्टिसंवत्सराणां मध्येऽमुकनाम्नि संवत्सरे अमुकायने अमुकर्तौ अमुकमासे अमुकपक्षे अमुकतिथौ अमुकवासरे अमुकनक्षत्रे अमुकयोगे अमुककरणे अमुकराशिस्थे चन्द्रे अमुकराशिस्थिते सूर्ये अमुकराशिस्थिते देवगुरौ शेषेषु ग्रहेषु यथायथाराशिस्थानस्थितेषु सत्सु एवं गुणविशेषणविशिष्टायां शुभपुण्यतिथौ अमुकगोत्रोऽमुकशर्माऽहमात्मनः श्रुतिस्मृतिपुराणोक्तफलावाप्तये अस्मिन्पुण्याहे मम कलत्रादिभिः सह जन्मराशेः सकाशान्नामराशेः सकाशाद्वा जन्मलग्नाद्वर्षलग्नाद्गोचराद्वा ये केचिच्चतुर्थाष्टमद्वादशाद्यनिष्टस्थानस्थिताः क्रूरग्रहास्तैः सूचितं सूचयिष्यमाणं च यत्सर्वारिष्टं तद्विनाशार्थं सर्वदा तृतीयैकादशशुभस्थानस्थितवदुत्तमबलप्राप्त्यर्थं तथा दशान्तर्दशोपदशादिनदशाजनितपीडाऽल्पायुराधिदैवाधिभौतिकाध्यात्मिकजनितक्लेशनिवृत्तिपूर्वकशरीरारोग्यार्थं परमैश्वर्यादिप्राप्त्यर्थम् अमुकदेवताप्रीत्यर्थममुकसंख्यापरिमितामुकमन्त्रजपपुरश्चरणं स्वयं ब्राह्मणद्वारा वा करिष्ये इति तदङ्गत्वेन गणपतिपूजनं स्वस्तिपुण्याहवाचनं मातृकापूजनं नान्दीश्राद्धमाचार्यादिवरणं च करिष्ये इति संकल्प्य स्ववामे कर्मार्थंजलपूरितकलशार्चनम्। "ॐ तत्त्वा

याम्मिब्रह्मणावन्दमानस्तदाशास्तेयजमानोहविर्भिः ॥ अहेडमानोवरुणेहबोध्युरुशꣳसमानऽआयुःप्रमोषीः ॥ अस्मिन्कलशे ॐ वरुण इहागच्छेह तिष्ठ इत्यावाह्य ॐ अपांपतये वरुणाय नमः इति गन्धाक्षतपुष्पैः संपूज्य कलशस्य मुखे विष्णुरित्याद्यभिमन्त्र्य ॐगङ्गे च यमुने चैव गोदावरि सरस्वति ॥ नर्मदे सिन्धुकावेरि जलेऽस्मिन्सन्निधिं कुरु ॥ १ ॥ अस्मिन्कलशे सर्वाणि तीर्थान्यावाहयामि पूजयामि नमस्करोमि इति तीर्थान्यावाह्य देवदानवसंवादे इति प्रार्थयेत् ॥ ततो दूर्वाभिः कलशोदकेन संभारान् ॐअपवित्रः पवित्रो वा सर्वावस्थां गतोऽपि वा ॥ यः स्मरेत्पुण्डरीकाक्षं स बाह्याभ्यन्तरः शुचिः ॥१॥ इति मन्त्रेण संप्रोक्ष्य दीपपूजनं कुर्यात् । भो दीप त्वं ब्रह्मरूप अन्धकारनिवारक ॥ इमां मया कृतां पूजां गृह्णंस्तेजः प्रवर्धय ॥१॥ दीपाय नमः । इति गन्धाक्षतपुष्पैः पूजयेत् ॥ अथ गणपतिपूजनम् । तत्रादौ ध्यानम्—"श्वेताङ्गं श्वेतवस्त्रं सितकुसुमगणैः पूजितं श्वेतगन्धैः क्षीराब्धौ रत्नदीपैः सुरतरुविमले रत्नसिंहासनस्थम् ॥ दोर्भिः पाशाङ्कुशेष्टाभयधृतिविशदं चन्द्रमौलिं त्रिनेत्रं ध्यायेच्छान्त्यर्थमीशं गणपतिममलं श्रीसमेतं प्रसन्नम् ॥१॥" ॐ भूर्भुवः स्वः सिद्धिबुद्धिसहितमहागणपतये नमः ध्यायामि इति ध्यानम् ॥१॥ पुष्पाण्यादाय—हे हेरम्ब त्वमेह्येहि अम्बिकात्र्यम्बकात्मज ॥ सिद्धिबुद्धिपते त्र्यक्ष लक्षलाभपितुः पितः ॥ १ ॥ नागास्य नागहार त्वं गणराज चतुर्भुज ॥ भूषितः स्वायुधैर्दिव्यैः पाशाङ्कुशपरश्वधैः ॥ २ ॥ आवाहयामि पूजार्थं रक्षार्थं च मम क्रतोः ॥ इहागत्य गृहाण त्वं पूजां क्रतुं च रक्ष मे ॥ ३ ॥ ॐ गणानांन्त्वागणपतिꣳहवामहे

प्रियाणांन्त्वा प्रियपतिर्ठ्ठहवामहेनिधीनान्त्वांनिधिपतिर्ठ्ठहवामहेव्वसो मम ॥ आहमंजानिगर्भधमात्वमंजासिगर्ब्भधम् ॥ ॐ भूर्भुवः स्वः सिद्धिबुद्धिसहितमहागणाधिपतये नमः गणपतिमावाहयामि स्थापयामि इत्यावाह्य ॐ भूर्भुवः स्वः सिद्धि बुद्धिसहितमहागणाधिपतये नमः । इति मन्त्रेण पाद्यादिभिः षोडशोपचारैः संपूज्य विशेषार्घ्यं दद्यात् । ॐ रक्षरक्ष गणाध्यक्ष रक्ष त्रैलोक्यरक्षक ॥ भक्तानामभयं कर्ता त्राता भव भवार्णवात् ॥ १ ॥ द्वैमातुर कृपासिन्धो षाण्मातुराग्रज प्रभो ॥ वरद त्वं वरं देहि वाञ्छितं वाञ्छितार्थद ॥ २ ॥ गृहाणार्घ्यमिदं देव सर्वदेवनमस्कृत ॥ अनेन सफलार्घ्येण फलदोऽस्तु सदा मम ॥ ३ ॥ ॐ भू० सि० म० विशेषार्घ्यं स० ॥ (प्रार्थना)–"विघ्नेश्वराय वरदाय सुरप्रियाय लम्बोदराय सकलाय जगद्धिताय ॥ नागाननाय श्रुतियज्ञविभूषिताय गौरीसुताय गणनाथ नमोनमस्ते ॥ १ ॥ भक्तार्तिनाशनपराय गणेश्वराय सर्वेश्वराय शुभदाय सुरेश्वराय ॥ विद्याधराय विकटाय च वामनाय भक्तप्रसन्नवरदाय नमोनमस्ते ॥ २ ॥ नमस्ते ब्रह्मरूपाय विष्णुरूपाय ते नमः ॥ नमस्ते रुद्ररूपाय करिरूपाय ते नमः ॥ ३ ॥ विश्वरूपस्वरूपाय नमस्ते ब्रह्मचारिणे ॥ भक्तप्रियाय देवाय नमस्तुभ्यं विनायक ॥ ४ ॥ लम्बोदर नमस्तुभ्यं सततं मोदकप्रिय ॥ निर्विघ्नं कुरु मे देव सर्वकार्येषु सर्वदा ॥ ५ ॥ त्वां विघ्नशत्रुदलनेति च सुन्दरेति भक्तप्रियेति सुखदेति वरप्रदेति ॥ विद्याप्रदेत्यघहरेति च ये स्तुवन्ति तेभ्यो गणेश वरदो भव नित्य

मेव ॥ ६ ॥ " इति प्रार्थ्य अनया पूजया सिद्धिबुद्धिसहितमहागणपतिः सांगः सपरिवारः प्रीयताम् ॥ इति गणपतिपूजनम् ॥
अथ पुण्याहवाचनम् ॥ तत्रादौ स्वाग्रे पूर्वोक्तकलशस्थापनविधिना अव्रणं ताम्रकलशं संस्थाप्य तत्र वरुणं संपूज्य प्रार्थयेत् ।
ॐ नमोनमस्ते स्फटिकप्रभाय सुश्वेतहाराय सुमङ्गलाय ॥ सुपाशहस्ताय झषासनाय जलाधिनाथाय नमोनमस्ते ॥ १ ॥ पाशपाणे नमस्तुभ्यं पद्मिनीजीवनायक ॥ पुण्याहवाचनं यावत्तावत्त्वं सन्निधौ भव ॥ २ ॥ इति प्रार्थ्य पुण्याहवाचनं कुर्यात् । अवनिकृतजानुण्डलः कमलमुकुलसदृशमञ्जलिं शिरस्याधायानन्तरं दक्षिणेन पाणिना स्वर्णपूर्णकलशं धारयित्वा दीर्घा नागा नद्यो गिरयस्त्रीणि विष्णुपदानि च ॥ ॐ त्रीणिपदाव्विचक्रमेव्विष्णुर्गोपाऽअदाभ्यः ॥ अतोधर्माणिधारयन् ॥ १ ॥ तेनायुःप्रमाणेन पुण्यं पुण्याहं दीर्घमायुरस्त्विति भवन्तो ब्रुवन्तु इति यजमानः पुण्यं पुण्याहं दीर्घमायुरस्त्विति द्विजाः । एवं सर्वत्र यजमानवचनोत्तरं ब्राह्मणाः प्रतिवचनं दद्युः । ब्राह्मणानां हस्ते सुप्रोक्षितमस्तु ॐ शिवा आपः सन्तु इति जलं दद्यात् । सन्तु शिवा आपः इति प्रतिवचनम् । ॐ सौमनस्यमस्तु इति पुष्पम् । अस्तु सौमनस्यम् ० । ॐ अक्षतं चारिष्टं चास्तु इत्यक्षतान् । अस्त्वक्षतमरिष्टं च । ॐ गन्धाः पान्तु । इति गन्धम् ०॥ सौमङ्गल्यं चास्तु । ॐ अक्षताः पान्तु आयुष्यमस्तु० । ॐ पुष्पाणि पान्तु सौश्रियमस्तु । ॐ ताम्बूलानि पान्तु ऐश्वर्यमस्तु० । ॐ दक्षिणाः पान्तु बहुधनमस्तु । पुनरत्राः पान्तु स्वार्चितमस्त्विति विप्रा ब्रूयुः ॥ यजमानः आचा

यादीन्प्रणम्य श्रीर्यशो विद्या विनयो वित्तं बहुपुत्रं चायुष्यं चास्त्विति भवन्तो ब्रुवन्तु इति वदेत् । ते च श्रीर्यशो विद्या विनयो वित्तं बहुपुत्रं चायुष्यं चास्तु इत्युक्त्वा दीर्घमायुः शान्तिः पुष्टिस्तुष्टिश्चास्त्विति यजमानं मूर्ध्न्यभिषिञ्चेयुः ॥ यं कृत्वा सर्ववेदयज्ञक्रियाकरणकर्मारम्भाः शोभनाः प्रवर्तन्ते तमहमोङ्कारमादिं कृत्वा ऋग्यजुःसामाशीर्वचनं बहुऋषिमतं समनुज्ञातं भवद्भिरनुज्ञातः पुण्यं पुण्याहं वाचयिष्ये । ॐ वाच्यतां ब्राह्मणानां हस्तेष्वक्षतान्दद्यात्ते चाशिषो दद्युः । ॐ भद्रङ्कर्णेभिः शृणुयामदेवा भद्रम्पश्येमाक्षभिर्यजत्राः ॥ स्थिरैरङ्गैस्तुष्टुवाꣳसस्तनूभिर्व्यशेमहि देवहितं यदायुः ॥ १ ॥ देवानां भद्रासुमतिर्ऋजूयतान्देवानाꣳरातिरभिनोनिवर्त्तताम् ॥ देवानाꣳसख्यमुपसेदिमाव्वयन्देवानऽआयुःप्रतिरन्तुजीवसे ॥ २ ॥ नतद्रक्षाꣳसिनपिशाचास्तरन्तिदेवानामोजःप्रथमजꣳह्येतत् ॥ योबिभर्तिदाक्षायणꣳहिरण्यꣳसदेवेषुकृणुतेदीर्घमायुःसमनुष्येषुकृणुतेदीर्घमायुः ॥ ३ ॥ दीर्घायुस्तऽओषधेखनितायस्मैचत्वाखनाम्यहम् ॥ अथोत्वन्दीर्घायुर्भूत्वाशतवल्शाविरोहतात् ॥ ४ ॥ द्रविणोदाद्रविणसस्तुरस्यद्रविणोदाःसनरस्यप्रयंसत् ॥ द्रविणोदावीरवतीमिषन्नोद्रविणोदारासतेदीर्घमायुः ॥ ५ ॥ सवितापश्चात्तात्सवितापुरस्तात्सवितोत्तरात्तात्सविताधरात्तात् ॥ सविता नः सुवतुसर्वतातिं सवितानोरासतान्दीर्घमायुः ॥ ६ ॥ नवोनवोभवतिजायमानोह्नाङ्केतुरुषसामेत्यग्रम् ॥ भागन्देवेभ्योविदधात्ययंप्रचन्द्रमास्तिर

तेदीर्घमायुः ॥ ७ ॥ उच्चादिविदक्षिणावन्तोऽअस्थुर्येऽअश्वदाः सहतेसूर्येण ॥ हिरण्यदाऽअमृतत्वंभजन्तेवासोदाः सोमप्रतिरन्तआयुः ॥ ८ ॥ इत्याशीर्वादः ॥ व्रतजपनियमतपःस्वाध्यायक्रतुदयादमदानविशिष्टानां सर्वेषां ब्राह्मणानां मनः समाधीयताम् । इति यजमानः । समाहितमनसः स्मः इति द्विजाः । प्रसीदन्तु भवन्तः इति यजमानो ब्रूयात् । प्रसन्नाः स्मः इति द्विजा ब्रूयुः । ततो यजमानो ब्रूयात् । ॐ शान्तिरस्तु अस्त्विति द्विजाः प्रतिवचनं सर्वत्र दद्युः । ॐ पुष्टिरस्तु ॐ तुष्टिरस्तु ॐ वृद्धिरस्तु ॐ अविघ्नमस्तु ॐ आयुष्यमस्तु ॐ आरोग्यमस्तु ॐ शिवं कर्मास्तु ॐ कर्मसमृद्धिरस्तु ॐ वेदसमृद्धिरस्तु ॐ शास्त्रसमृद्धिरस्तु ॐ धनधान्यसमृद्धिरस्तु ॐ पुत्रपौत्रसमृद्धिरस्तु ॐ इष्टसंपदस्तु ॐ अरिष्टनिरसनमस्तु ॐ यत्पापं यद्रोगं नः अशुभम् अकल्याणं तद्दूरे प्रतिहतमस्तु ॐ यच्छ्रेयस्तदस्तु ॐ उत्तरे कर्मणि निर्विघ्नमस्तु ॐ उत्तरोत्तरमहरहरभिवृद्धिरस्तु ॐ उत्तरोत्तराः क्रियाः शुभाः शोभनाः संपद्यन्ताम् । ॐ तिथिकरणमुहूर्तनक्षत्रग्रहलग्नसंपदस्तु ॥ ९ ॥ (उदकसेकः) ॐ तिथिकरणमुहूर्तनक्षत्रग्रहलग्नाधिदेवताः प्रीयन्ताम् । ॐ तिथिकरणे समुहूर्ते सनक्षत्रे सग्रहे साधिदेवते प्रीयेताम् । ॐ दुर्गापाञ्चाल्यौ प्रीयेताम् । ॐ अग्निपुरोगा विश्वेदेवाः प्रीयन्ताम् । ॐ इन्द्रपुरोगा मरुद्गणाः प्रीयन्ताम् । ॐ माहेश्वरीपुरोगा उमामातरः प्रीयन्ताम् । ॐ अरुन्धतीपुरोगा एकपत्न्यः प्रीयन्ताम् । ॐ विष्णुपुरोगाः सर्वे देवाः प्रीयन्ताम् । ॐ ब्रह्मपुरोगाः सर्वे वेदाः प्रीयन्ताम् । ॐ ब्रह्म च ब्राह्मणाश्च प्रीयन्ताम् । ॐ श्रीसरस्वत्यौ

प्रीयेताम् । ॐ श्रद्धामेधे प्रीयेताम् । ॐ भगवती कात्यायनी प्रीयताम् । ॐ भगवती माहेश्वरी प्रीयताम् । ॐ भगवती ऋद्धिकरी प्रीयताम् । ॐ भगवती सिद्धिकरी प्रीयताम् । ॐ भगवती पुष्टिकरी प्रीयताम् । ॐ भगवती तुष्टिकरी प्रीयताम् । ॐ भगवन्तौ विघ्नविनायकौ प्रीयेताम् । ॐ सर्वाः कुलदेवताः प्रीयन्ताम् । ॐ सर्वा ग्रामदेवताः प्रीयन्ताम् । ॐ हताश्च ब्रह्मद्विषः ॐ हताश्च परिपन्थिनः । ॐ हताश्च विघ्नकर्तारः शत्रवः पराभवं यान्तु । ॐ शाम्यन्तु घोराणि । ॐ शाम्यन्तु पापानि । ॐ शाम्यंत्वी तयः । ॐ शुभानि वर्द्धन्ताम् । ॐ शिवा आपः सन्तु । ॐ शिवा ऋतवः सन्तु । ॐ शिवा ओषधयः सन्तु । ॐ शिवा नद्यः सन्तु । ॐ शिवा गिरयः सन्तु । ॐ शिवा अतिथयः सन्तु । ॐ शिवा अग्नयः सन्तु । ॐ शिवा आहुतयः सन्तु । ॐ अहोरात्रे शिवे स्याताम् ॥ ॐ निकामेनिकामेनः पर्ज्जन्यो व्वर्षतु फलवत्यो नऽओषधयः पच्यन्तां योगक्षेमो नः कल्पताम् ॥ १ ॥

ॐ शुक्राङ्गारकबुधबृहस्पतिशनैश्चरराहुकेतुसोमसहिता आदित्यपुरोगाः सर्वे ग्रहाः प्रीयन्ताम् । ॐ भगवान्नारायणः प्रीयताम् । ॐ भगवान्पर्ज्जन्यः प्रीयताम् । ॐ भगवान्स्वामी महासेनः प्रीयताम् । ॐ पुण्याहकालान्वाचयिष्ये । इति यजमानः । ॐ वाच्यताम् इति प्रतिवचनम् । ब्राह्म्यं पुण्यं महद्यच्च सृष्ट्युत्पादनकारकम् । वेदवृक्षोद्भवं नित्यं तत्पुण्याहं ब्रुवन्तु नः ॥ १ ॥ भो ब्राह्मणाः मया क्रियमाणस्यामुकमंत्रपुरश्चरणाख्यस्य कर्मणः पुण्याहं भवन्तो ब्रुवन्तु ॐ पुण्याहम् ३ ॥ एवं प्रति

वचनं च त्रिः पठित्वा । ॐ पुनन्तुंमादेवजुनाः पुनन्तुमनसाधियं÷ ॥ पुनन्तुव्विश्वांभूतानिजातंवेदःपुनीहिमां ॥ १ ॥ पृथि
व्यामुद्धृतायां तु यत्कल्याणं पुराकृतम् ॥ ऋषिभिः सिद्धगन्धर्वैस्तत्कल्याणं ब्रुवन्तु नः ॥ १ ॥ भो ब्राह्मणाः मया०
कर्मणः कल्याणं भवन्तो ब्रुवन्तु । ॐ कल्याणम् ३ ॥ ॐ यथेमाँव्वाचंकल्याणीमावदानिजनेभ्यः। ब्रह्मराजन्याभ्यांर्ठशूद्राय
चार्य्यायचस्वायचारणायच ॥ प्प्रियोदेवानांदक्षिणायैदातुरिहभूयासमयम्मेकामःसमृध्यतामुपमादोनमतु ॥ १ ॥ सागरस्य यथा
वृद्धिर्महालक्ष्म्यादिभिः कृता ॥ संपूर्णा सुप्रभावा च तां च ऋद्धिं ब्रुवन्तु नः ॥ भो ब्राह्मणाः मया क्रिय० कर्मणः ऋद्धिं भवन्तो ब्रुवन्तु ।
ॐ ऋध्यताम् ॥ ३ ॥ ॐ सत्रस्यऽऋद्धिरस्यगन्मज्योतिरमृताऽअभूम ॥ दिवम्पृथिव्याऽअध्यारुहामाव्विदामदेवान्स्वर्ज्योतिः ॥ १ ॥
स्वस्तिस्तु या विनाशाख्या पुण्यकल्याणवृद्धिदा ॥ विनायकप्रिया नित्यं तां च स्वस्ति ब्रुवन्तु नः ॥१॥ भो ब्राह्मणाः मया० कर्मणः
स्वस्ति भ० । ॐ स्वस्ति ३ ॥ ॐ स्वस्तिनऽइन्द्रोवृद्धश्रवाः स्वस्तिनःपूषाव्विश्ववेदाः ॥ स्वस्तिनस्तार्क्ष्योऽअरिष्टनेमिःस्वस्तिनो
बृहस्पतिर्दधातु ॥१॥ समुद्रमथनाज्जाता जगदानन्दकारिका ॥ हरिप्रिया च माङ्गल्या तां श्रियं च ब्रुवन्तु नः ॥१॥ भो ब्राह्मणाः मया०
कर्मणः श्रीरस्त्विति भवन्तो ब्रुवन्तु । अस्तु श्रीः ३ ॥ ॐ श्रीश्च ते लक्ष्मीश्चपत्न्यावहोरात्रेपार्श्वेनक्षत्राणिरूपमश्विनौव्यात्तम् ॥ इष्णन्

न्निषाणासुम्मंऽइषाणसर्व्वंल्लोकम्मंऽइषाण ॥ १ ॥ अस्मिन्पुण्याहवाचने न्यूनातिरिक्तो यो विधिः स उपविष्टब्राह्मणानां वचनात् श्रीम
हागणपतिप्रसादाच्च सर्वः परिपूर्णोऽस्तु । ॐ अस्तु परिपूर्ण इति विप्राः । [अथाभिषेकः] अभिषेके पत्नी वामतः एकस्मिन्कलशे
वरुणोदकं गृहीत्वाऽविधुराश्चत्वारो ब्राह्मणा दूर्वाम्रपल्लवैर्यजमानमभिषिञ्चेयुः ॥ तत्र मन्त्राः॥ॐ पयः पृथिव्यां० १ पंचनद्यः २ वरुण
स्योत्तम्० ३ पुनंतु मा० ४ देवस्यत्वासवितुःप्प्रसवेऽश्विनोर्ब्बाहुभ्याम्पूष्णोहस्ताभ्याम् ॥ सरस्वत्यैव्वाचोयन्तुर्य्यन्त्रियैदधामिबृहस्प
तेष्ट्वासाम्राज्येनाभिषिञ्चाम्यसौ ॥ ६ ॥ देवस्यत्वा ० सरस्वत्यैव्वाचोयन्तुर्यन्त्रेणाग्नेः साम्राज्येनाभिषिञ्चामि॥७॥देवस्यत्वा० अश्विनो
र्भैषज्येनतेजसेब्रह्मवर्च्चसायाभिषिञ्चामिसरस्वत्यैभैषज्येनव्वीर्य्यायान्नाद्यायाभिषिञ्चामीन्द्रस्येन्द्रियेणबलायश्रियै यशसेभिषिञ्चामि॥८॥
विश्वानिदेवसवितर्द्दुरितानिपरासुवयद्भद्रन्तन्नऽआसुव ९ धामच्छदग्निरिन्द्रोब्रह्मादेवोबृहस्पतिः सचेतसोव्विश्वेदेवायज्ञम्प्रावन्तुनः
शुभे १० त्वंयविष्ठदाशुषोनॄँः पाहिशृणुधीगिरंरक्षतोकमुततमनां ११ अन्नपतेन्नस्यनोदेह्यनमीवस्यशुष्मिणः प्रप्रदातारन्तारिषऽऊर्ज्जं
न्नोधेहिद्विपदेशंचतुष्पदे१२ॐद्यौःशांतिरन्त० १३ यतोयतःसमीहसे १४ अमृताभिषेकोऽस्तु शान्तिः शान्तिः शान्तिःसुशान्तिर्भवतु
ततः पुत्रवतीभिर्वृद्धसुवासिनीभिर्नीराजनं कार्यम् ॥ॐअनाधृष्टापुरस्तादग्नेराधिपत्यऽआयुर्म्मेदाःपुत्रवतीदक्षिणतइन्द्रस्याधिपत्येप्प्रजां

म्मेंदातंविधृंतिरुपरिष्टाद्बृहस्पतेराधिपत्येऽओजोमेदाब्विश्वांभ्योमानाष्ट्राभ्यंस्पाहिमनारश्वौंसि ॥ १ ॥ अनेन पुण्याहवाचनेन अमुकमं त्रजपदेवता प्रीयताम् इति पुण्याहवाचनम् ॥ ॥ अथ मातृकापूजनम् ॥ तत्र तावत् षड्विनायकपूजनम् । गोधूमादिधान्यपुञ्जेषु हरिद्रारञ्जितेषु षड्विनायकाः स्थाप्याः ॥ तद्यथा ॥ मोदश्चैव प्रमोदश्च सुमुखो दुर्मुखस्तथा ॥ अविघ्नो विघ्नकर्ता च षडेते विघ्ननायकाः ॥१॥ ॐ मोदाय नमः मोदमावाहयामि ॥१॥ ॐ प्रमोदाय० प्रमोदमा० ॥२॥ ॐ सुमुखाय० सुमुखमा० ॥३॥ ॐ दुर्मुखाय० दुर्मुखमा० ॥ ४ ॥ ॐ अविघ्नाय० अविघ्नमा० ॥ ५ ॥ ॐ विघ्नकर्त्रे नमः विघ्नकर्तारमावाहयामि ॥ ६ ॥ इत्यावाह्य ॐ मनोजूतिरिति प्रतिष्ठाप्य ॐ मोदादिषड्विनायकेभ्यो नमः इति नाममन्त्रेण षोडशोपचारैः संपूजयेत् ॥ अनया पूजया मोदादिषड्विनायकाः प्रीयन्ताम् । ततो गौर्यादिमातृका अक्षतपुञ्जेषु पूगीफलेषु वा निवेश्याः । तत्रायं क्रमः । गौरी पद्मा शची मेधा सावित्री विजया जया ॥ देवसेना स्वधा स्वाहा मातरो लोकमातरः ॥ १ ॥ हृष्टिः पुष्टिस्तथा तुष्टिरात्मनः कुलदेवताः ॥ गणेशेनाधिका ह्येता वृद्धौ पूज्याश्च षोडश ॥ २ ॥ ॐ गणेशाय नमः गणेशमावाहयामि ॥ १ ॥ ॐ गौर्य्यै नमः गौरीमावाहयामि ॥ २ ॥ ॐ पद्मायै नमः पद्मामावाहयामि ॥ ३ ॥ ॐ शच्यै नमः शचीमावाहयामि ॥४॥ ॐ मेधायै नमः मेधाम्० ॥५॥ ॐ सावित्र्यै० सावित्रीम्० ॥६॥ ॐ विजयायै० विजयाम्० ॥ ७ ॥ ॐ जयायै० जयाम्० ॥८॥ ॐ देवसेनायै० देवसेनाम्० ॥९॥ ॐ स्वधायै० स्वधाम्०

॥१०॥ ॐ स्वाहायै स्वाहाम्० ॥ ११ ॥ ॐ मातृभ्यो नयः मातृरावा० ॥ १२ ॥ ॐ लोकमातृभ्यो० लोकमातृरावा० ॥ १३ ॥ ॐ हृष्टयै० हृष्टिम्० ॥ १४ ॥ ॐ पुष्टयै० पुष्टिम् ॥ १५ ॥ ॐ तुष्टयै० तुष्टिमा० ॥ १६ ॥ ॐ कुलदेवतायै नमः कुलदेवतामावाहयामि ॥ १७ ॥ इत्यावाह्य ॐमनोजूतिर्जुषतामाज्यस्यबृहस्पतिर्यज्ञमिमन्तनोत्वरिष्टंयज्ञꣳसमिमन्दधातु ॥ विश्वेदेवासऽइहमादयन्तामो ३ म्प्रतिष्ठ ॥ इति प्रतिष्ठाप्य ॐ गौर्य्यादिषोडशमातृकाभ्यो नमः इति नाममन्त्रेण षोडशोपचारैः संपूजयेत् । ततः कुड्ये आवाहितमातृणामुपरि घृतेन कुङ्कुमाक्तेन दक्षिणोत्तराः सप्त पञ्च तिस्रो वा धारा दद्यात् । ॐ व्वसोः पवित्रमसिशतधारंवसोः पवित्रमसिसहस्रधारंदेवस्त्वासवितापुनातु ॥ व्वसोः पवित्रेणशतधारेणसुप्वाकामधुक्षः ॥ १ ॥ अथ घृतमातृकानामानि । ॐ श्रीश्च लक्ष्मीर्धृतिर्मेधा पुष्टिः श्रद्धा सरस्वती ॥ माङ्गल्येषु प्रपूज्यन्ते सप्तैता घृतमातरः॥२॥ ॐ श्रियै नमः श्रियमावाहयामि ॥ १ ॥ ॐ लक्ष्म्यै नमः लक्ष्मीमा० ॥ २ ॥ ॐ धृत्यै० धृतिमा० ॥ ३ ॥ ॐ मेधायै० मेधामा० ॥४ ॥ ॐ पुष्टयै० पुष्टिमा० ॥५॥ ॐ श्रद्धायै० श्रद्धामा० ॥ ६ ॥ ॐ सरस्वत्यै नमः सरस्वतीमावाहयामि ॥ ७॥ इत्यावाह्य ॐ घृतमातृकाभ्यो नम इति षोडशोपचारैः पूजयेत् ।

अथ स्थलमातरः॥ तत्रैव तण्डुलपुञ्जेषु ॥ "ब्राह्मी माहेश्वरी चैव कौमारी वैष्णवी तथा ॥ वाराही च तथेन्द्राणी चामुण्डा सप्त मातरः॥" ॐ ब्राह्म्यै नमः ब्राह्मीमावाहयामि १॥ ॐ माहेश्वर्यै० माहेश्वरीमा०॥२॥ ॐ कौमार्यै० कौमारीमा० ॥३॥ ॐ वैष्णव्यै० वैष्णवीमा०॥४॥

ॐ वाराह्यै० वाराहीमा०॥५॥ॐ इन्द्राण्यै० इन्द्राणीमा० ॥६॥ ॐ चामुण्डायै नमः चामुण्डामावाहयामि इत्यावाह्य ॥ ॐ ब्राह्म्यादि सप्तमातृकाभ्यो नमः इति नाममन्त्रेण षोडशोपचारैः पूजयेत्॥ अथायुष्यमन्त्रजपः॥ॐ आयुष्यंवर्चस्यंᳫंरायस्पोषमौद्भिदम्॥ इदᳫंहि रंण्यम्वर्चस्वज्जैत्रायाविंशतादुमाम् ॥ १ ॥ नतद्रक्षाᳫंसिनपिशाचास्तरन्तिदेवानामोजः प्रथमजᳫंह्येतत् ॥ योबिभर्तिदाक्षायणᳫंहिरं ण्यᳫंसदेवेषुकृणुतेदीर्घमायुःसमनुष्येषुकृणुतेदीर्घमायुः॥ २ ॥ यदाबध्नंदाक्षायणाहिरंण्यᳫंशतानीकायसुमनस्यमानाः ॥ तन्मऽआबध्ना मिशतशारदायायुष्माञ्जरदष्टिर्यथासम् ॥ ३ ॥ इति मातृकापूजनम् ॥ अथ सांकल्पिकनान्दीश्राद्धप्रयोगः । तत्रादौ आचम्य प्राणा नायम्य देशकालौ संकीर्त्य अद्यामुकमन्त्रपुरश्चरणकर्माङ्गत्वेन सांकल्पिकविधिना ब्राह्मणयुग्मभोजनपर्याप्तान्ननिष्क्रयीभूतयथा शक्तिहिरण्येन नान्दीश्राद्धं करिष्ये । इति संकल्पः । ततः पाद्यादिदानम् । सत्यवसुसंज्ञकाः विश्वेदेवाः नान्दीमुखाः ॐ भूर्भुवः स्वः इदं वः पाद्यं पादावनेजनं पादप्रक्षालनं स्वाहा संपद्यतां वृद्धिः ॥ १ ॥ अमुकगोत्रा मातृपितामहीप्रपितामह्यः नांदीमुख्यः ॐ भूर्भुवः स्वः इदं वः पाद्यं पादप्रक्षालनं स्वाहा संपद्यतां वृद्धिः ॥ २ ॥ अमुकगोत्राः पितृपितामहप्रपितामहाः नान्दीमुखाः ॐ भूर्भुवः स्वः इदं वः पाद्यं पादप्रक्षालनं स्वाहा संपद्यतां वृद्धिः ॥ ३ ॥ (द्वितीयगोत्राः) मातामहप्रमातामहवृद्धप्रमातामहाःसपत्नीकाः नांदीमुखाः ॐ भूर्भुवः स्वः इदं वः पाद्यं पादप्रक्षालनं स्वाहा संपद्यतां वृद्धिः ॥ ४ ॥ अथासनदानम् ॥ सत्यवसुसंज्ञकानां विश्वे

षां देवानां नान्दीमुखानाम् ॐ भूर्भुवः स्वः इदमासनं सुखासनं स्वाहा नमः संपद्यतां वृद्धिः नांदीश्राद्धे क्षणौ क्रियेताम् ।ॐ तथा प्राप्नुतां भवन्तौ प्राप्नुवावः ॥ १ ॥ अमुकगोत्राणां मातृपितामहीप्रपितामहीनां नान्दीमुखीनाम् ॐ भूर्भुवः स्वः इदमासनं सुखासनं स्वाहा नमः संपद्यतां वृद्धिः नान्दीश्राद्धे क्षणौ क्रियेताम् । ॐ तथा प्राप्नुतां भवन्तौ प्राप्नुवावः ॥ २ ॥ अमुकगोत्राणां पितृपितामहप्रपितामहानां नान्दीमुखानाम् ॐ भूर्भुवः स्वः इदमासनं सुखासनं स्वाहा नमः संपद्यतां वृद्धिः नान्दीश्राद्धे ॥ ३ ॥ द्वितीयगोत्राणां मातामहप्रमातामहवृद्धप्रमातामहानां सपत्नीकानां नान्दीमुखानाम् ॐ भूर्भुवः स्वः इदमासनं सुखासनं स्वाहा संपद्यतां वृद्धिः नान्दीश्राद्धे क्षणौ० ॥ ४ ॥ ततो गन्धादिदानम् । सत्यवसुसंज्ञकेभ्यो विश्वेभ्यो देवेभ्यो नान्दीमुखेभ्यः इदं गन्धाद्यर्चनं स्वाहा संपद्यतां वृद्धिः ॥ १ ॥ अमुकगोत्राभ्यो मातृपितामहीप्रपितामहीभ्यो नान्दीमुखीभ्यः इदं गन्धाद्यर्चनं स्वाहा संपद्यतां वृद्धिः ॥ २ ॥ अमुकगोत्रेभ्यः पितृपितामहप्रपितामहेभ्यो नांदीमुखेभ्यः इदं गंधा० ॥ ३ ॥ द्वितीयगोत्रेभ्यो मातामहप्रमातामहवृद्धप्रमातामहेभ्यः सपत्नीकेभ्यो नान्दीमुखेभ्य इदं गन्धाद्यर्चनं स्वाहा संपद्यतां वृद्धिः ॥ ४ ॥ ततो भोजननिष्क्रयद्रव्यदानम् ॥ सत्यवसुसंज्ञकेभ्यो विश्वेभ्यो देवेभ्यो नान्दीमुखेभ्यो ब्राह्मणयुग्मभोजनपर्याप्तमन्नं तन्निष्क्रयीभूतं किंचिद्धिरण्यं दत्तममृतरूपेण स्वाहा संपद्यतां वृद्धिः ॥ १ ॥ अमुकगोत्राभ्यो मातृपितामहीप्रपितामहीभ्यो नान्दीमुखीभ्यो ब्राह्मणयुग्म० ॥ २ ॥ अमुकगोत्रेभ्यः पितृपितामहप्रपितामहेभ्यो नान्दीमुखेभ्यो ब्राह्मणयुग्मभोजनपर्याप्तमन्नं तन्निष्क्रयी० ॥ ३ ॥ द्वितीयगोत्रेभ्यो मातामहप्रमाता

महवृद्धप्रमातामहेभ्यः सपत्नीकेभ्यो नान्दीमुखेभ्यो ब्राह्मणयुग्म० ॥ ततः सक्षीरमुदकदानम् । सत्यवसुसंज्ञकाः विश्वेदेवाः नान्दीमुखा० प्रीयन्ताम् । अमुकगोत्राः मातृपितामहीप्रपितामह्यः प्रीयन्ताम् । पितृपितामहप्रपितामहाः प्रीयन्ताम् । द्वितीयगोत्राः मातामहप्रमातामहवृद्धप्रमातामहाः सपत्नीकाः प्रीयन्ताम् । अथाशिषो ग्रहणम् । गोत्रं नो वर्द्धताम् । [वर्द्धतां वो गोत्रम्] दातारो नोऽभिवर्धन्ताम् [अभिवर्धन्तां वो दातारः] वेदाश्च नोऽभिवर्धन्ताम् [वर्धन्तां वो वेदाः] संततिर्नो वर्द्धताम् [वर्धतां वः संततिः] श्रद्धा च नो माव्यगमत् [माव्यगमद्वः श्रद्धा] बहु देयं च नोऽस्तु [अस्तु वो बहु देयम्] अन्नं च नो बहु भवेत् [भवतु वो बह्वन्नम्] अतिथींश्च लभामहे [लभन्तां वोऽतिथयः] याचितारश्च नः सन्तु [सन्तु वो याचितारः] एता आशिषः सत्याः सन्तु [सन्त्वेताः सत्याशिषः] ततो दक्षिणादानम् । सत्यवसुसंज्ञकेभ्यो विश्वेभ्यो देवेभ्यो नान्दीमुखेभ्यः कृतस्य नान्दीश्राद्धस्य फलप्रतिष्ठासिद्ध्यर्थं द्राक्षामलकयवमूलनिष्क्रयीभूतां दक्षिणां दातुमहमुत्सृजे संपद्यतां वृद्धिः ॥ १ ॥ [यवमूलमार्द्रकम्] अमुकगोत्राभ्यो मातृपितामहीप्रपितामहीभ्यो नान्दीमुखीभ्यः कृतस्य० ॥ २ ॥ अमुकगोत्रेभ्यः पितृपितामहप्रपितामहेभ्यो नान्दीमुखेभ्यः कृतस्य० ॥ ॥ ३ ॥ द्वितीयगोत्रेभ्यो मातामहप्रमातामहवृद्धप्रमातामहेभ्यः सपत्नीकेभ्यो नान्दीमुखेभ्यः कृतस्य० ॥ ४ ॥ ततो नान्दीश्राद्धं संपन्नं सुसंपन्नमिति पठित्वा । ॐ व्वाजेव्वाजे० ॥ १ ॥ आमावाजस्य २ इति मन्त्रद्वयेन विसर्जयेत् ॥ अस्मिन्नान्दीश्राद्धे न्यूनातिरिक्तो यो विधिः स उपविष्टब्राह्मणानां वचनात् नान्दीमुखप्रासादात्सर्वः परिपूर्णोऽस्तु ॥ [अस्तुपरिपूर्णः] ॥ इति नान्दीश्राद्धम् ॥

अथाचार्यजापकवरणम् ॥ तत्र तावत् शुद्धकुलोत्पन्नान्सदाचारपरायणान् संध्यादिषट्कर्मयुक्तान् वेदशास्त्रज्ञान् सुशीलान्नीरोगान् नातिवयस्कान् अव्यङ्गान् आस्तिकान्स्नातांश्च ब्राह्मणानाहूय तेषां पादप्रक्षालनं कृत्वा । आसनेषु प्राङ्मुखानुपवेश्य स्वयं यजमान उदङ्मुख उपविश्य, आचम्य, वरणद्रव्याणि गृहीत्वा, आचार्यस्य जान्वालभ्य देशकालौ स्मृत्वा अमुकगोत्रोऽमुकशर्मा अमुककामनासिद्ध्यर्थम् अमुकदेवताप्रीतये करिष्यमाणामुकमन्त्रजपपुरश्चरणकर्मणि अमुकगोत्रममुकशर्माणं ब्राह्मणमेभिर्गन्धाक्षतताम्बूलमुद्रिकासनमालाकमण्डलुवासोभिराचार्यत्वेन त्वामहं वृणे। इति वृत्वा । ॐ वृतोऽस्मीति प्रतिवचनानन्तरं गन्धाक्षतपुष्पमालादिभिराचार्यं संपूज्य । यज्ञकङ्कणं बद्ध्वा । ॐ यथा शक्रस्य वागीश आचार्यः सर्वकर्मसु ॥ तथा मया त्वमाचार्यो वृतोऽस्मिन् यज्ञकर्मणि ॥ १ ॥ इति प्रार्थयेत् । इत्याचार्यं वृत्वा । दशाऽष्टौ पञ्च चतुरो वा जापकानेकतन्त्रेण पृथग्वा वृणुयात् । तद्यथा अद्यामुकगोत्रोऽमुकशर्मा अमुककामनार्थम् अमुकदेवताप्रीतये करिष्यमाणामुकमन्त्रपुरश्चरणकर्मणि अमुकसंख्यापरिमितामुकमन्त्रजपकरणार्थम् अमुकामुकगोत्रोत्पन्नानमुकामुकशर्मणो विप्रानेभिर्गन्धाक्षतपुष्पतांबूलमुद्रिकासनमालाकमण्डलुवासोभिर्जापकत्वेन युष्मानहं वृणे । इति वृत्वा । ॐ वृताः स्मः ॥ इति तैरुक्ते प्रत्येकं गन्धाक्षतपुष्पमालावरणद्रव्यैः संपूज्य सर्वेषां पृथक्पृथक् यज्ञसूत्रं बद्ध्वा प्रार्थयेत् । ॐ जापकाश्च यथा पूर्वं शक्रादीनां मखेऽभवन् । यूयं तथा मे भवितु जापकाऽर्हथ सत्तमाः ॥ १ ॥ इति प्रार्थ्य यजमानाचार्यजापकाः परस्परं यज्ञकङ्कणं बध्नीयुः । गन्धाद्यर्चनं च कुर्युः । अथ प्रार्थना । ॐ अस्य यागस्य निष्पत्तौ भवन्तोऽभ्य

र्थिता मया ॥ सुप्रसन्नैः प्रकर्त्तव्यं शान्तिकं विधिपूर्वकम् ॥ १ ॥ अङ्गीकुर्वन्तु कर्मैतत्कल्पद्रुमसमाशिषः ॥ यथोक्तनियमैर्युक्ता ज
पार्थैं स्थिरबुद्धयः ॥ २ ॥ अस्मिन् यज्ञे मया पूज्याः सन्तु मे नियमान्विताः ॥ अक्रोधनाः शौचपराः सततं ब्रह्मचारिणः ॥ ३ ॥
देवध्यानरता नित्यं प्रसन्नमनसः सदा ॥ अदुष्टभाषणाः सन्तु मा सन्तु परनिन्दकाः ॥ ममापि नियमा ह्येते भवंतु भवतामपि॥४॥
इति प्राथ्यं प्रत्येकं वस्त्रद्वयम् २, आसनं १, यज्ञोपवीतम् १, अर्घ्यपात्रम् १, आचमनपात्रं १, जलकमण्डलुः १, सुवर्णाङ्गुलीयक
द्वयं २, रुद्राक्षमालां १, च दद्यात् । आचार्याय द्विगुणं देयम् ॥ इत्याचार्यजापकवरणप्रयोगः ॥ ततः सर्वे जापका वक्ष्यमाण
जपक्रमेण न्यासध्यानपूर्वकं जपं कुर्य्युः ॥ ॥ इति श्रीबीकानेरविषयान्तर्गतश्रीरत्नगढनगरनिवासिना गौडवंशावतंसेन
श्रीवसिष्ठगोत्रोद्भवेन श्रीरामकृष्णामरचन्द्रपौत्रेण श्रीकस्तूरीचन्द्रचतुर्भुजसूनुना श्रीमहादेवभक्तवाजसनेयिना पण्डितश्रीचतुर्थी
लालशर्मणा विरचिते अनुष्ठानप्रकाशे पद्धतिकाण्डे सर्वमन्त्रजपोपयोगिप्रारम्भदिनकृत्यप्रयोगप्रकरणं प्रथमम् ॥ १ ॥ ॥

॥ अथ सर्वमन्त्रानुष्ठानोपयोगिजपक्रमः ॥ कृतस्नानादिनित्यक्रियः पूर्वोक्तजपस्थानसमीपमागत्य पादप्रक्षालनमाचमनं च कृत्वा
द्वारपूजां कुर्यात् । तद्यथा । ताम्राद्यर्घपात्रं गृहीत्वा ॐ ह्रः द्वारार्घ्यं साधयामीत्युक्त्वा ॐ फट् इति पात्रं प्रक्षाल्य । ॐ नमः इति
जलेनापूर्य्य ॥ ॐ गङ्गे च यमुने चैव गोदावरि सरस्वति ॥ नर्मदे सिन्धुकावेरि जलेऽस्मिन्सन्निधिं कुरु ॥१॥ इति तीर्थानावाह्य ।
ॐ इति प्रणवेन गन्धपुष्पे निक्षिप्य धेनुमुद्रां प्रदर्श्य । मूलमन्त्रेणाभिमन्त्रयेत् । एवं सामान्यार्घ्यं संपाद्य । ॐ अस्त्राय फडित्यभिमन्त्रि

तज्जलेन द्वारं संप्रोक्ष्य । ऊर्ध्वशाखायाम्—ॐ गं गणपतये नमः ॥ १ ॥ तद्दक्षिणे भागे—ॐ महालक्ष्म्यै नमः ॥ २ ॥ वामभागे—ॐ सरस्वत्यै नमः ॥ २ ॥ दक्षिणशाखायाम्—ॐ विघ्नेशाय नमः ॥ १ ॥ ॐ गङ्गायै नमः ॥ २ ॥ ॐ यमुनायै नमः ॥ ३ ॥ वामशाखायाम्—ॐ क्षेत्रपालाय नमः ॥१॥ ॐ स्वःसिन्धवे नमः ॥ २ ॥ ॐ यमुनायै नमः ॥३॥ पुनर्दक्षिणशाखायाम्—ॐ धात्रे नमः ॥ १ ॥ वामशाखायाम्—ॐ विधात्रे नमः ॥ २ ॥ पुनर्दक्षिणशाखायाम्—ॐ शङ्खनिधये नमः ॥१॥ वामशाखायाम्—ॐ पद्मनिधये नमः॥२॥ देहल्याम्—ॐ अस्त्राय नमः॥१॥ इति गन्धादिभिरभ्यर्च्य तत्तद्देवताद्वारपालान् पूजयेत् । तद्यथा । विष्णोर्द्वारे—ॐनन्दाय नयः ॥ १ ॥ ॐ सुनन्दाय नमः ॥२॥ ॐ चण्डाय नमः ॥३॥ ॐ प्रचण्डाय नमः ॥४॥ ॐ बलाय नमः ॥५॥ ॐ प्रबलाय नमः ॥६॥ ॐ भद्राय नमः॥७॥ ॐ सुभद्रायनमः ॥८॥ इति विष्णुद्वारपालान् पूजयेत् ॥ (शिवानुष्ठाने) ॐनन्दिने नमः ॥१॥ ॐमहाकालाय नमः ॥२॥ ॐ गणेशाय नमः॥३॥ ॐवृषभाय नमः॥४॥ ॐ भृङ्गिणे नमः॥५॥ ॐ रिटये नमः ॥६॥ ॐ स्कन्दाय नमः॥७॥ ॐ चण्डेश्वराय नमः ॥८॥ इति शिवद्वारपालाः ॥ (गणेशानुष्ठाने) ॐ वक्रतुण्डाय नमः ॥ १ ॥ ॐ एकदंष्ट्राय नमः ॥ २ ॥ ॐ महोदराय नमः ॥ ३ ॥ ॐ गजाननाय नमः ॥ ४ ॥ ॐ लम्बोदराय नमः ॥ ५ ॥ ॐ विकटाय नमः ॥ ६ ॥ ॐ विघ्नराजाय नमः ॥ ७ ॥ ॐ धूम्रवर्णाय नमः ॥ ८ ॥ इति गणेशद्वारपालाः ॥ (शक्त्यनुष्ठाने) ॐ ब्राह्म्यै नमः ॥ १ ॥ ॐ माहेश्वर्य्यै नमः ॥ ॐ कौमार्य्यै यमः ॥ ३ ॥ ॐ वैष्णव्यै नमः ॥ ४ ॥ ॐ वाराह्यै नमः ॥ ५ ॥ ॐ इन्द्राण्यै नमः ॥ ६ ॥ ॐ चामुण्डायै नमः

॥ ७ ॥ ॐ महालक्ष्म्यै नमः ॥ ८ ॥ इति देवीद्वारपालांश्च पूजयेत् ॥ ततः पूर्वादिदिक्षु क्रमेण—ॐ इन्द्राय नमः ॥ १ ॥ आग्नेय्याम्—ॐ अग्नये नमः ॥ २ ॥ याम्याम्—ॐ यमाय नमः ॥ ३ ॥ नैर्ऋत्याम्—ॐ निर्ऋतये नमः ॥ ४ ॥ पश्चिमायाम्—ॐ वरुणाय नमः ॥ ५ ॥ वायव्याम्—ॐ वायवे नमः ॥ ६ ॥ उत्तरस्याम्—ॐ कुबेराय नमः ॥ ७ ॥ ईशान्याम्—ॐ ईशानाय नमः ॥ ८ ॥ इति दिक्पालान् पूजयेत् ॥ एवं द्वारपूजां विधाय । आत्मानं शंकरं ध्यात्वा "ॐ शिवाज्ञया इतोऽन्यत्र व्रजन्तु सर्वे एव हि।" इति मन्त्रं मूलमन्त्रं च पठन् दिव्यदृष्ट्यवलोकनेन दिव्यान्विघ्नान्निवार्य । ॐ फडिति मन्त्रेणाऽर्घ्यपानीयैः प्रोक्षणेनान्तरिक्षस्थानुत्सार्य । तेनैव मन्त्रेण भूमौ वामपादपार्ष्णिघातेन धरागतान्विघ्नानुत्सारयेत् । ततः—ॐ अपसर्पन्तु ते भूता ये भूता भूमिसंस्थिताः ॥ ये भूता विघ्नकर्तारस्ते नश्यन्तु शिवाज्ञया ॥ १ ॥ अपक्रामन्तु भूतानि पिशाचाः सर्वतो दिशम् ॥ सर्वेषामविरोधेन ब्रह्मकर्म्म समारभे ॥ २ ॥ इति मन्त्रद्वयेन सर्वान् विघ्नान् निवार्य्य अवकाशप्रदानाय शनैः स्वाङ्गं संकोचयन् वामशाखां स्पृशन् दक्षिणपादेन प्रविशेत् । एवं यागमण्डपं प्रविश्य स्वेष्टदेवं संस्मृत्य घण्टास्वनं कृत्वा वाससा द्वारमाच्छाद्य पञ्चगव्यार्घतोयाभ्याम् । ॐ अपवित्रः पवित्रो वा सर्वावस्थां गतोऽपि वा ॥ यः स्मरेत्पुण्डरीकाक्षं सबाह्याभ्यन्तरः शुचिः ॥ १ ॥ इति मन्त्रेण मण्डपान्तरं प्रोक्ष्य । ईशान्याम्—ॐ ब्रह्मणे नमः ॥ ॐ वास्तुपुरुषाय नमः ॥ ॐ क्षेत्रपालाय नमः ॥ इति ब्रह्मवास्तुपुरुषक्षेत्रपालान् संपूज्य ॥ ॐ तीक्ष्णदंष्ट्र महाकाय कल्पान्तदहनोपम ॥ भैरवाय नमस्तुभ्यमनुज्ञां देहि मे प्रभो ॥ १ ॥ इति प्रार्थयेत् ॥ अथासनादिविधा

नम् ॥ तत्र तावत् आसनभूमौ कूर्मशोधनं कार्यम् । तद्यथा–जपस्थानभूमिं नवधा कृत्वा पूर्वादिसप्तकोष्ठेषु क्रमेण कवर्ग १ चवर्ग २ टवर्ग ३ तवर्ग ४ पवर्ग ५ यवर्ग ६ शवर्गान् ७ लिखित्वा ईशान्यामष्टमे कोष्ठे 'ळ०' 'क्ष०' इति द्वौ वर्णौ विलिख्य मध्यकोष्ठमपि नवधा विभज्य तत्र पूर्वादिषु अष्टदिक्षु अकारादिस्वरद्वयं क्रमेण लिखेत् ॥ यत्र कोष्ठे क्षेत्रस्य वा ग्रामस्य साधकस्य वा नामादिवर्णो भवेत् तदेव कूर्ममुखं जपसिद्धिदं भवति । तत्रैव दीपस्थापनं कुर्य्यात् ॥ यत्र जपकर्ता एक एव तदा कूर्म्ममुखे उपविश्य जपं तत्रैव दीपस्थापनं च कुर्यात् । यत्र बहवो जापकास्तत्र कूर्ममुखोपरि दीपमेव स्थापयेत् स्थानाभावात् ॥ एवं कूर्म्मशोधनं दीपस्थानशोधनं च विधाय आसनाधो जलादिना त्रिकोणं कृत्वा तत्र ॐ कूर्म्माय नमः । ॐ ह्रीं आधारशक्तिकमलासनाय नमः । ॐ पृथिव्यै नमः । इति गन्धाक्षतपुष्पैः संपूज्य तदुपर्यनुद्विग्नकरं कुशासनम् १ तदुपरि मृगाजिनम् २ तदुपरि कम्बलाद्यासनम् ३ आस्तीर्य्य । स्थापितानां त्रयाणामासनानामुपरि क्रमेण ॐ अनन्तासनाय नमः ॥ १ ॥ ॐ विमलासनाय नमः ॥ २ ॥ ॐ पद्मासनाय नमः ॥ ३ ॥ इति मन्त्रत्रयेण त्रीन् दर्भान् प्रत्येकं निदध्यात् (काष्ठादिनिषिद्धासनानि वर्जयेत्) एवमासनं संस्थाप्य तत्र प्राङ्मुख उदङ्मुखो वा उपविश्य स्वस्तिकासनपद्मासनवीरासनेष्वन्यतममासनं कुर्यात् ॥ तत्रासनमन्त्रः ॥ पृथ्वीति मन्त्रस्य मेरुपृष्ठऋषिः । कूर्मो देवता । सुतलं छन्दः । आसने विनियोगः ॥ ॐ पृथ्वि त्वया धृता लोका देवि त्वं विष्णुना धृता ॥ त्वं च धारय मां देवि पवित्रं कुरु चासनम् ॥ १ ॥ ततो मूलमन्त्रेण शिखां बद्ध्वा आचम्य ॥

॥ ६३ ॥

ततः पाद्यार्घ्याचमनीयमधुपर्कस्नानार्थं पञ्चपात्राणि पुष्पादींश्च दक्षिणपार्श्वे संस्थाप्य जलपात्रं व्यजनं छत्रादर्शचामराणि च वामे स्थापयेत्। ततः करद्वये अनामिकामूलयोः कुशपवित्रद्वयं स्वर्णपवित्रद्वयं वा परिधाय स्मार्त्तविधिना द्विराचम्य। प्राणानायम्य। देशकालौ संकीर्त्य ममात्मनः श्रुतिस्मृतिपुराणोक्तफलप्राप्त्यर्थममुककामनासिद्ध्यर्थम् अमुकदेवताप्रीतयेऽमुकमन्त्रपुरश्चरणान्तर्गतामुकसंख्यापरिमितविहितामुकमन्त्रजपं करिष्ये इति। तदङ्गत्वेन भूतशुद्धिप्राणप्रतिष्ठाऽन्तर्मातृकाबहिर्मातृकान्यासांश्च करिष्ये इति संकल्प्य। ऋत्विग्भिस्तु देशकालसंकीर्तनान्ते यजमानेन वृतोऽहं करिष्यामि इति प्रत्येकं संकल्पः। ततः कृताञ्जलिपुटः भूतशुद्ध्यादिकर्म्म कुर्यात्। तद्यथा—ॐ सूर्यः सोमो यमः कालः संध्या भूतानि पञ्च च ॥ एते शुभाऽशुभस्येह कर्मणो मम साक्षिणः ॥ १ ॥ भो देव प्राकृतं चित्तं पापाक्रान्तमभून्मम ॥ तन्निस्सारय चित्तान्मे पापं तेऽस्तु नमोनमः ॥ २ ॥ इति प्रार्थ्य वामभागे ॐ गुरुभ्यो नमः ॥ दक्षिणे ॐ गणेशाय नमः ॥ इति नत्वा, करयोः ॐ अस्त्राय फडित्यस्त्रं न्यस्य तदुपरि तालत्रयं कृत्वा अङ्गुष्ठतर्जनीभ्यां शब्दं कुर्वन् ॐ नमः सुदर्शनाय अस्त्रायफडिति मन्त्रेण दिग्बन्धनं कृत्वा वह्निप्रकारत्रयं विभाव्य मूलेनाचम्य प्राणानायम्य भूतशुद्धिं कुर्यात्। अथ भूतशुद्धिप्रकारः॥कुम्भकप्राणायामेन मूलाधारात् कुण्डलिनीं परदेवतां बिसतन्तुनिभां समुत्थाप्य ब्रह्मरंध्रगतां स्मृत्वा हृदयस्थं जीवं प्रदीपकलिकाकारं गृहीत्वा। सुषुम्नामार्गेण ब्रह्मरंध्रं गत्वा। ॐ हंसः सोहमिति मंत्रेण जीवं ब्रह्मणि संयोजयेत्। ततः पादादिजानुपर्यन्तं चतुष्कोणं वज्रलाञ्छितं स्वर्णवर्णं पृथ्वीमण्डलम् (लँ) इति भूबीजाढ्यं स्मरेत् ॥ १ ॥